

**Центр
досліджень
визвольного
руху**

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№ 8

Науковий збірник

Львів — 2006

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Редакційна колегія: канд. іст. наук Володимир В'ятрович (відповідальний редактор); Роман Грицьків; проф., д-р. іст. наук Ярослав Дашкевич; Руслан Забілий; акад. НАН України Ярослав Ісаєвич; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; Михайло Романюк; д-р іст. наук Анатолій Русначенко.

Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2006. — Збірник 8. — 312 с.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, спогадів та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху, його структур та окремих особистостей.

На обкладинці: Євген Коновалець. Берлін, 1927 р.

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України**

ЗМІСТ

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Андрій Сова

- Листування Євгена Коновальця
зі старшиною товариства «Сокіл-Батько» у Львові..... 5

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

Кім Науменко

- Царицинська доба Євгена Коновальця..... 11

Михайло Ковальчук

- Євген Коновалець на чолі Січових стрільців (1918—1919)..... 24

Олександр Кучерук

- Дмитро Андрієвський і процес підготовки
Першого Конгресу Українських Націоналістів 1929 р. 76

Ігор Дерев'яний

- Проникнення та діяльність в ОУН
агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова.....102

Ігор Гаврилів

- Євген Коновалець і розкол в ОУН.....118

Євген Луцьо

- Поетизація і героїзація
Євгена Коновальця у народних піснях.....130

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

Юрій Щур

- Діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів
на території Мелітопольського району Запорізької області....153

Олександр Вовк

- Короткий нарис діяльності УПА та її заплілля
на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943—1946 рр.....164

Олександр Іщук, Наталія Ніколаєва

Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території
центральних та східних областей України у 1945—1954 рр....225

ІДЕОЛОГІЯ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Олександра Стасюк

Ідейно-політична стратегія ОУН(б) повоєнного періоду253

СИМВОЛІКА

Віталій Манзуренко

Лицарі Срібного хреста заслуги.....277

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Роман Грицьків

Актуальні проблеми дослідження історії
українського визвольного руху
1920—1950-х рр.: погляд з Дніпропетровська.....303

Відомості про авторів.....307

Андрій Сова

ЛИСТУВАННЯ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ ЗІ СТАРШИНОЮ ТОВАРИСТВА «СОКІЛ-БАТЬКО» У ЛЬВОВІ

Зі здобуттям незалежності України з'явилася можливість об'єктивно вивчити діяльність багатьох видатних постатей українського визвольного руху ХХ ст., чії імена золотими літерами вписано до пантеону української слави. Серед них — і Євгена Коновальця — видатного військового та політичного діяча, полковника армії УНР, Коменданта УВО, Голови Проводу Українських Націоналістів.

Сьогодні вийшло друком чимало наукових розвідок та статей, присвячених Є. Коновальцю. Однак окремі аспекти його діяльності потребують глибшого вивчення. Недостатньо уваги приділено життєвому шляху молодого Євгена до 1914 р., зокрема його ролі у створенні та розбудові товариства «Сокіл» у рідному с. Зашків у 1909—1912 рр. У цей період Є. Коновалець самовіддано поринув у громадську роботу. Завдяки йому в Зашкові активізувалася діяльність «Просвіти»¹, з'явився Народний дім, була заснована кооперативна крамниця, почало діяти товариство «Сокіл». Розбудові цього товариства Є. Коновалець присвятив багато часу, доклавши великих зусиль. Станом на 30 червня 1913 р. «Сокіл» у Зашкові налічував 48 членів, серед них — 18 жінок. Крім того, товариство мало два чотириколісні вогнегасники, сокільську атрибутику, зокрема прапор².

¹ Упродовж 1909—1910 рр. Є. Коновалець активно працював у товаристві «Просвіта» в с. Зашків. Він показав себе як організатор різноманітних заходів, доповідач. У 1910 р. Є. Коновалець займав посаду писаря в «Просвіті». Про це див.: Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф. 348 (Товариство «Просвіта», м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 2618. — Арк. 1—4.

² Перепись «Соколів» і «Січій» «Сокола-Батька» з 1912 / 1913 // Календар «Вістий з Запорожя» на 1914 рік. 1 річник. — Львів, 1913. — С. 83.

Є. Коновалець — студент юридичного факультету Львівського університету

Про участь Є. Коновальця в сокільському русі у наукових дослідженнях є лише фрагментарні згадки³. Спогади сучасників Є. Коновальця — Остапа Грицяя, Степана Шаха⁴ та ін. — також не містять докладної інформації з цієї проблеми. Тому вся надія — передовсім на архівні документи.

* * *

Нещодавно в Центральному державному історичному архіві України у Львові ми виявили п'ять листів Є. Коновальця, адресованих старшині товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Листи, відповідно, датуються: № 1 — 14 червня 1909 р., № 2 — 2 листопада 1910 р., № 3 — 22 січня 1911 р., № 4 — без датування (написаний не пізніше 3 вересня

1911 р.), № 5 — 7 березня 1912 р. Всі документи є оригіналами. Особливість їхня полягає в тому, що їх власноручно написав і підписав Є. Коновалець. Документи № 2—5 завірені печаткою товариства «Сокіл» у с. Зашків. Відбиток печатки чорнильний, овальний, розміри: 28x46 мм. У центрі печатки розміщено зображення сокола з розпростертими крилами з двома гантелями у кігтях. Легенда: «Товариство «Сокіл» в Зашкові».

Документи публікуються за сучасними правилами археографії при збереженні їхніх лексичних і орфографічних особливостей. Розшифровані скорочення у тексті позначені квадратними дужками.

³ Напр.: Мірчук П. *Євген Коновалець (у 20-річчя смерті)*. — Торонто, 1958; Юний Коновалець // *Жовківщина: Історичний нарис* / Відп. ред. М. Литвин. — Жовква—Львів—Балтимор, 1994. — Т. 1. — С. 75—79.

⁴ Грицай О. *Життя і діяльність Є. Коновальця до революції 1917 року* // *Євген Коновалець та його доба*. — Мюнхен, 1974. — С. 17—44; Шах С. *Молодість Євгена Коновальця* // *Євген Коновалець та його доба*. — С. 45—87.

Діалектизми, застарілу лексику та нерозбірливо написані слова пояснено в примітках. Листи, опубліковані тут, мають важливе наукове значення і є цінним історичним джерелом, що показує роль Є. Коновальця у сокільському русі, а також висвітлює його організаторські здібності.

Документи публікуються вперше.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Високоповажаний Пане!

Прошу тому чоловікови, котрий принесе сей ли ст видати ленти. Заразом просив бим дуже передати через него брошурки «Пожарництво». Гроші на них передав я вже через Остапа Вахнянина⁵. Загальні збори відбудуться в неділю. Прошу отже конче прислати відпоручників, котріб перевели в неділю пожарний курс. Заразом просив бим передати там вже (друкований) готове повідомлене, яке треба буде вислати до Староства.

Близших інформацій можете дістати у сего чоловіка, котрого як раз хочемо зробити головою «Сокола», а котрий є вже головою читальні.

[...]* з поважанєм
Євген Коновалець

Зашків дня 14. VI. [1]909.

Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф. 312 (Українське спортивне товариство «Сокол-Батько», м. Львів). — Оп. 1. — Спр. 337. — Арк. 3—4. Оригінал. Рукопис.

№ 2

Сьвітлий Виділе.

Виділ Товариства «Сокіл» в Зашкові має честь повідомити, що торжественне посв'ячене читальняного будинку а заразом Сокільні відбуде ся 6 падолиста 1910 р. о 2 год[ині] пополудне. Упрашає ся проте о вислане делегатів на се торжество.

⁵ Вахнянин Остап (1890—1924) — пластовий та культурний діяч на Закарпатті. Родом з Галичини. Редактор «Пластуна», автор праць «Пласт», «Пластовим шляхом за красою життя».

* Невідчитане слово.

Зашків дня 2 падолиста 1910.

[Місце печатки]

Гриць Клюк⁶
голова.

Євген Коновалець
справник.

Заразом просимо усі* дооколичні філії «Сокола». Потяг відходить зі Львова о 2 ½ поп[олудне] а в Зашкові є на 3 ¼. (Прос[ьба]) Найліпше буде тим потягом приїхати.

В разі непогоди посвячене не відбуде ся.
цілковитої**

ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 337. — Арк. 8. Оригінал. Ручкопис.

№ 3

Світле Тов[ариство] «Сокіл»
у

Львові.

Виділ Тов[ариства] «Сокіл» в Зашкові має честь донести, що звичайні Загальні Збори Товариства відбудуть ся дня 29 січня 1911 р. о 5 год[ині] попол[удне]. Упрашає ся о висланє делегата.

Зашків дня 22 січня 1911 р.

Гриць Клюк

[місце печатки]

Євген Коновалець

ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 337. — Арк. 10. Оригінал. Ручкопис.

№ 4

До

Хвального «Сокола-Батька»

У Львові.

Тов[ариство] «Сокіл» в Зашкові повідомляє, що 3 вересня 1911 р. о 3 год[ині] попол[удне] устроює торжественне посвячене свого прапора, полученого зі сокільским злетом дооколичних сіл. Проте упрашає ся о висланє на се торжество делегації.

⁶ Клюк Гриць — голова товариства «Сокіл» (1909–1911), активний діяч читальні «Просвіти» у с. Зашків до Першої світової війни.

* Літера «х» закреслена.

** Слово виділене і підкреслене двома лініями.

2 12710
Об. 267/1911.

Робітисе Маб., Сокіа
М. Мабі.

Куди. Маб., Сокіа 'б Зашкові
Мабі сеетс доксетс, Луго змалити
Заклети: Гора Мабаровица.
Логоу гудс ех гн 22. сіань 1911.
в 5 год. поном. Упранич ех о вис-
паче деловица

Зашкіт гн 22. сіань 1911.

Уснос Коноу

Евген Коновалец

Потяги зі Львова відходить 7-34 приїздить 8-25
Пополуд[не]: зі Львова відх[одить] 2-28 приїздить 3-18.
Зі Зашкова відходить 7-10 вечер[ом] приїздить 8-00 до Львова.
Стация в місци на Сокаль.
[місце печатки]

З поважанем
Старшина «Сокола»
в Зашкові.
Євген Коновалець

ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 337. — Арк. 12. Оригінал. Рукопис.

№ 5

До
Хвального «Сокола-Батька»
У Львові.

Тов[ариство] «Сокіл» в Зашкові звертає ся до Хвального Виділу «Сокола-Батька» з усиленною Просьбою урядження, на взір січового окружного сокільського пожарно руханкового курсу в Зашкові. Тому, що як раз тепер найвідповідніша пора на уряджене такого курсу, упрашає рівночасно о відповідь — чи взагалі Хвальний Виділ прихилить ся до просьби товариства, а дальше в разі корисної відповіді на се питане — коли задумував би сей курс урядити. Надмітити також мусить ся що товариство має чотириколесні сикавці* вправді без відповідних прирядів — котрі однак можнаб на случай прихильного полагодження просьби закупити — в разі [...]** відповідно салю. Розклад потягів також дуже добрий.

Зашків дня 7 марта*** 1912.
[місце печатки] Є[вген] Коновалець

ЦДІА України у Львові. — Ф. 312. — Оп. 1. — Спр. 337. — Арк. 13. Оригінал. Рукопис.

* Форма двоїни від «сикавка» — «вогегасник».

** Невідчитане слово.

*** Березня.

КІМ НАУМЕНКО

ЦАРИЦИНСЬКА ДОБА ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

У серпні 2006 р. автору цих рядків вдалося відвідати російське приволзьке місто Волгоград, колишній Царицин, до якого рівно 90 років тому з фронтів Першої світової війни були привезені і розміщені в таборах військовополонених вояки австро-угорської армії. Серед них було кілька десятків галичан — здебільшого старшин Легіону українських січових стрільців (УСС) та інших частин, — чії імена згодом увійшли в історію українських національно-визвольних змагань: Євген Коновалець, Андрій Мельник, Роман Сушко, Іван Чмола, Василь Кучабський, Іван Андрух та ін. Завдяки уважному і прихильному ставленню дирекції Державного архіву Волгоградської області дослідник з України одержав можливість ознайомитися з надзвичайно цінними документами часів Першої світової війни про перебування в таборах військовополонених Євгена Коновальця і його товаришів. Пізнавальною була поїздка в містечко Дубовку, де, власне, у 1916—1917 рр. жили 32 галицькі старшини й де збереглися будинки, в яких вони мешкали, та церква Св. Покрови, до якої ходили...

Вибух світової війни застав 23-літнього уродженця с. Зашків на Львівщині, студента-правника Львівського університету Є. Коновальця в момент складання іспитів і перешкодив йому закінчити студії з дипломом доктора права. У перші дні серпня 1914 р. його призвали до війська — у 19-й піхотний полк Краєвої оборони (Ляндверу), на базі якого формували нові підрозділи. Він був зарахований до окремої сотні, що розмістилась у Народному домі (нині Будинок офіцерів; тут Є. Коновалець навчався в початкових класах Академічної гімназії). Серед її вояків було багато студентів університету і друзів Є. Коновальця, зокрема Василь Бень, з яким він співпрацював у філії «Просвіти» (згодом полковник Армії УНР, ад'ютант Симона Петлюри), Д. Блавацький, А. Мельник, В. Микитин, С. Грицак, С. Кармеліта й ін. 30 серпня, коли росіяни підступили до Львова, сотню було озброєно і ешеленом перекинуто у словацьке містечко

Є. Коновалець

Левоч та зараховано до старшинської школи, де Є. Коновальця призначили командиром чети однорічних 19-го полку. До речі, одним із викладачів школи був майбутній генерал броні та прем'єр-міністр Польщі Владіслав Сікорський. Узимку школу передислокували у Грац, де Є. Коновалець по випуску отримав звання «кадет-аспірант» і повернувся у свій 19-й полк на фронт у Карпати четарем. Бойові позиції полку були поряд з оборонними позиціями Легіону УСС, у якому служило чимало львівських друзів молодого старшини, але спроби перейти служити в Легіон не увінчалися успіхом. Участь четаря Коновальця у бойових діях на фронті проти росіян закінчилася наприкінці квітня 1915 р., коли під могутнім ударом російської дивізії

генерала Каледіна оборона полку Ляндверу впала і він потрапив в російський полон¹.

Слід відзначити, що в роки Першої світової війни, за свідченням Центральної колегії у справах полонених і біженців при Раднаркомі РСФСР від 24 квітня 1918 р., в російському полоні перебувало 2328540 вояків. Деяко інші дані оприлюднило Військове міністерство Австро-Угорщини — 2111101, з них 54146 офіцерів. Привертає увагу те, що німців серед полонених було лише 177104.²

¹ Шах С. Молодість Євгена Коновальця // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 45–87.

² Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. — Москва, 1921. — С. 281.

Отже, переважну більшість військовополонених складали воєнки багатонаціональної австро-угорської армії, які, звичайно, не виявляли особливого завзяття в бою і у важких ситуаціях воліли потрапити в полон. Вважаємо цікавими дані статистики щодо національного складу армії та полонених:

Національності	Частка у війську (%)	Військовополонені	Частка серед полонених (%)
Австрійці і німці	25	400—500 тис.	20—22
Угорці	23	500—550	24—25
Чехи і словаки	13	250—350 тис.	13—18
Серби, хорвати, словенці	8	120—150	7—8
Поляки	8	120—150	8—9
Румуни	7	120—150	7—8
Українці (галичани)	8	150—160	8

Зауважмо, що в часи світової війни в Австро-Угорщині було мобілізовано близько 9 млн. чоловіків³.

Керуючись міркуваннями воєнного і політичного характеру, царська адміністрація намагалася розміщувати полонених у місцях, віддалених від адміністративних і економічних центрів. Але у зв'язку з їх великою кількістю і браком власної робочої сили, особливо у сільській місцевості, уряд уже 1915 р. розпочав влаштовувати табори військовополонених по всій території імперії. Причому для німців, австрійців і угорців — подалі за Уралом, а для представників слов'янських народів — у європейській частині Росії. Всього в країні було створено близько 400 таборів, з них у Казанському військовому окрузі — 113. Саме в них: у Царицині, Самарі, Казані та навколишніх місцевостях — перебували полонені галичани, зокрема відомі військовики Є. Коновалець, А. Мельник, Сень Горук, І. Чмола, В. Кучабський та ін.

Варто зауважити, що російська військова адміністрація створила табори військовополонених навіть в Україні — в районі Києва та Кривого Рогу, — де перебували винятково українці-галичани. Щоправда, табір у Дарниці під Києвом був, по суті, пересильним пунктом. Саме сюди потрапив Є. Коновалець, але не надовго. Улітку

³ *Интернационалисты. Участие трудящихся стран Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России 1917-1920 гг. — Москва, 1987. — С. 33.*

1915 р. його, разом з іншими бранцями, вивезено до табору приволзького містечка Чорного Яру, повітового центру Саратовської губернії (нині районного центру Астраханської області), що лежить за 200 км на південь від Царицина серед безкраїх степів. Проте вже восени того ж року велику групу полонених, серед них і Є. Коновальця, перевели в табір, розташований безпосередньо в м. Царицині, і розмістили в бараках у його південній частині — Цар-Горі. Ці заходи були пов'язані з намаганнями російських властей покращити побутові умови полонених, а також залучити їх до праці на підприємствах міста. У ті роки Царицин (від 1925 р. — Сталінград, згодом — Волгоград) був повітовим центром Саратовської губернії (об'єднував 11 волостей) та водночас великим містом (1916 р. налічував 135 тис. жителів). У ньому діяли 170 заводів і фабрик. Серед них були великі — державного значення, наприклад, французький артилерійський завод, що виробляв крупнокаліберні гармати для кораблів. На території повіту в містечку Дубовці за 50 км на північ від Царицина діяв ще один табір військовополонених⁴.

У таборі на Цар-Горі Є. Коновалець опинився в середовищі здебільшого чехів, поляків, хорватів, словаків; українців тут було дуже мало. Перебувала тут також невелика кількість австрійців і угорців. Отож, адміністрація табору призначила високоосвіченого старшину, який знав кілька мов, перекладачем при начальникові табору. Це давало йому певні переваги і можливості, зокрема він міг вільно виходити за огорожу табору, часто бувати в місті.

Визначною подією для Є. Коновальця стала поява в таборі великої групи галицьких старшин Легіону УСС, які в результаті невдалих боїв у вересні 1916 р. на г. Лисоні потрапили до російського полону. Серед них були його друзі з українських парамілітарних товариств та університету: А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, Михайло Матчак, І. Чмола, Петро Пасіка, І. Андрух, Микола Загаєвич, Дмитро Герчанівський, Михайло Савчин та ін., всього — 32 старшини. З перших днів перебування галичан у Царицині Є. Коновалець став визнаним лідером серед українського старшинства, організатором заходів, які сприяли зміцненню морального духу, піднімали у людей віру в краще майбутнє, у повернення на батьківщину. Відтак, він

⁴ Государственный архив Волгоградской области (далі — ГАВО). — Ф. 7. — Оп. 1. — Д. 16. — Л. 1.

Церква Св. Покрови. Дубовка, серпень 2006 р.

робив усе, щоб старшини не гаяли часу, готувалися до нових битв за волю України. Організував регулярне навчання з предметів військового мистецтва, а І. Чмола, піонер пластової організації в Галичині, — щоденні спортивні вправи просто неба, навіть у лютий мороз. Крім усього, Є. Коновалець домогся від адміністрації поліпшення побутових умов, зокрема щодо житла, яке тут не було пристосоване до холодної зими. Відтак, на початку березня 1917 р., всіх 32 галицьких старшин перевели у табір Дубовки, де умови перебування, насамперед житло, були набагато кращими⁵.

Маємо зазначити, що під час Першої світової війни усі воюючі держави дотримувалися міжнародно-правових норм ведення війни, впроваджених Гаазькими конференціями 1899 і 1907 рр. У першій з них, скликаній з ініціативи Росії, взяли участь 26 держав, зокрема Велика Британія, Франція, Німеччина, США, Італія. Тоді була схвалена Конвенція «Про закони і звичаї війни», в якій

⁵ Савчин М. В російському полоні // *За волю України. Історичний збірник УСС.* — Нью Йорк, 1967. — С. 219–220.

ішлося також про ставлення до військовополонених. Друга конференція за участю 43 держав схвалила аналогічну Конвенцію. Росія ратифікувала обидві 1900 і 1909 рр. Головними вимогами Конвенції було гуманне ставлення до полонених і звільнення їх після закінчення війни. (Зауважмо, що вже перший радянський уряд Леніна відмовився приєднатися до Гаазьких конвенцій. Не визнавав їх і Сталін, у результаті чого в роки Другої світової війни у німецькому полоні із майже 6 млн. полонених загинули близько 4 (60%), тоді як у Першій світовій — 5%. Додамо, що Гітлер Конвенції підписав, але внаслідок позиції Сталіна у вересні 1941 р. заявив про відмову виконувати їхні вимоги)⁶.

Ще 7 (20) жовтня 1914 р. російський імператор Микола II затвердив «Положення про військовополонених». В основу документа були покладені принципи Гаазької конференції 1907 р. про закони і звичаї сухопутної війни. Одна зі статей наголошувала: «З військовополоненими, як захисниками своєї Вітчизни слід поводитися людяно»⁷.

Дійсно, як свідчать документи волгоградського архіву, галицьким старшинам, особливо у таборі в Дубовці, були забезпечені прийнятні умови перебування. Нагляд за ними і ще 260 полоненими солдатами та підстаршинами (поляками, чехами, болгарами і хорватами) здійснював жандармський постерунок на чолі з унтер-офіцером доповнюючого штату Саратовського жандармського управління в Дубовці Іваном Вдовіним. Документи саме цього табору, регулярні звіти І. Вдовіна до Саратова про становище в таборі і Дубовці взагалі, листування зі штабом Казанського військового округу, якому табір підлягав, збереглися повністю, тоді як аналогічна документація табору на Цар-Горі і в Чорному Яру майже вся була знищена під час тотального німецького бомбардування міста 23 серпня 1942 р.

На підставі цих документів можна відзначити, що старшин, насамперед галицьких, розмістили в двох гарних будинках місцевого підприємця Челюканова, зокрема сотників А. Мельника, Р. Сушка й І. Чмолу, четаря В. Кучабського, хорунжих М. Матчака, П. Пасіку, М. Загаєвича, Д. Герчанівського, Дорошенка, підхорунжих І. Андруха,

⁶ *Советская военная энциклопедия. — Москва, 1976. — Т. 2. — С. 449–450.*

⁷ *Советская историческая энциклопедия. — Москва, 1963. — Т. 4. — С. 15.*

М. Савчина та ін. На кожних двох старшин призначили одного ординарця з українських стрільців. На утримання видавали щомісячно 50 рублів, яких вистачало на харчування та інші потреби (фунт м'яса тоді коштував 50 коп.). До праці старшин не залучали. У внутрішнє життя адміністрація не втручалася. До речі, штат поліцейського постерунку в Дубовці був невеликим: два пристава, два їхні помічники та п'ять наглядачів. Його доповнював унтер-офіцер І. Вдовін як відповідальний за нагляд за політично неблагонадійними особами. Ця посада була впроваджена в Дубовці після революції 1905—1906 рр. Водночас, він виконував роль начальника табору полонених⁸.

Є. Коновалець прагнув приєднатися до своїх друзів у Дубовці, але адміністрація табору на Цар-Горі не бажала втрачати цінного помічника. Проте, користуючись правом покидати табір, він дуже часто відвідував Дубовку, до якої з Царицина регулярно ходив пароплав. Галичани мали право листуватися з родинами (у Центральному державному історичному архіві України у Львові автор цих рядків виявив листування отамана Сеня Горука, який перебував у полоні в Сибірську, з дружиною Стефанією, котра мешкала у Львові). Вони передплачували газети, журнали, замовляли поштою книжки. Саме Є. Коновалець узяв на себе роль організатора і регулярно привозив у Дубовку пресу, книжки та вісті з батьківщини. Він особливо близько зійшовся тоді з А. Мельником. Генерал Армії УНР Микола Капустянський у спогадах підкреслював, що «тут вони зустрілися, подружили назавжди, тут вони знайшли себе й стали нерозлучні аж до смерті. Та й смерть їх не розлучила, бо другий продовжив діло першого. Але тут, у Дубовці, вони «зговорилися»»⁹.

У кожному з місячних звітів, в окремому пункті, присвяченому відносинам полонених з місцевими жителями, І. Вдовін наголошував, що вони склалися й залишаються винятково приязними. Пояснюючи цей феномен (адже ішлося про ворогів), він звертав увагу на високу освіченість, інтелігентність і релігійність українців¹⁰.

Дійсно, галичани, яких доля занесла на береги далекої Волги, здебільшого були молодими людьми у віці 20—25 років з університетською, семінарською або гімназійною освітою. Ідеологічний гарт

⁸ ГАВО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Д. 16. — Л. 37—39.

⁹ Мельник А. Спогади й документи. — Київ, 1995. — С. 14.

¹⁰ ГАВО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Д. 19. — Л. 79—88.

Будинок Челюканова на набережній у Дубовці, де мешкали А. Мельник, І. Чмола, В. Кучабський та 14 інших старшин. Серпень 2006 р.

усі пройшли в українських політичних партіях, молодіжних громадських і мілітарних товариствах, мали воєнний досвід. І аж ніяк не випадково буквально усі бранці царицинських таборів — Є. Коновалець, А. Мельник, Р. Сушко, В. Кучабський, І. Чмола та ін. — у ході національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. стали військово-політичною елітою нації.

Отож, закономірно, галицький осередок став центром культурно-освітнього життя провінційного містечка. У своїх звітах І. Вдовін доповідав, що галичани створили під керівництвом хорунжого Іллі Гриневецького великий хор, у чиєму репертуарі були «пристійні» українські пісні. Хор давав концерти для полонених та місцевих жителів, а також співав під час відправ у церкві Св. Покрови. Скрипаль Гурко організував також струнний оркестр¹¹.

«Москалі не втручалися в наше внутрішнє життя, — згадував про ті дні М. Савчин. — Скоро був у нас організований гарний хор з 60 співаків, під орудою Іллі Гриневецького та його «ад'ютанта»

¹¹ ГАРВО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Д. 20. — Л. 13.

*Будинок Челюканова в Дубовці, де мешкали 18 старшин і підстаршин.
Серпень 2006 р.*

Василя Різника. Величезне враження зробив цей хор на мешканців міста в часі похорону хорунжого УСС Михайла Дорошенка, що мабуть в травні 1917 р. згинув трагічно, під час купелі в річці Волзі. Безсмертне “Святий Боже” і “Со святими” заворожили масу народу, що мовчазно посувалися вулицями за труною. Православні священники, які провадили похорон, постійно просили диригента, щоб хор співав “Святий Боже”. Зворушливу промову сказав тоді Андрій Мельник. На пам’ятнику, що його коштами УСС і з допомогою українців на православному цвинтарі в Дубовці побудовано, була вмурована металева таблиця з написом: “Тут спочиває хорунжий Українських Січових Стрільців сл. п. Михайло Дорошенко”¹².

За активної участі Є. Коновальця в таборі у Дубовці галицькі старшини заснували велику бібліотеку, якою став завідувати М. Матчак. У ній були книжки, надіслані з Києва, Москви, Полтави, усі річники журналу «Украинская жизнь», який у Москві видавав С. Петлюра, а також газети, зокрема «Царицинский вестник». «Отак

¹² Савчин М. В російському полоні... – С. 220

наші, — згадував Р. Сушко, — почали з руханки, опісля перейшли до науки мов, а влітку 1917 р. ми вже мали кількасоттомову бібліотеку, куплену нами, як кажуть на гроші, відірвані від рота. Тоді було влаштовано, в порозумінні із старшинами інших націй, і університетський та політехнічний курси. [...] Головною метою заснованих Є. Коновальцем таємних гуртків було знайти спільну думку й підготовку до активної участі в національній роботі на теренах Вільної України. Тоді на гуртках горячково виучували російську мову, географію, політекономію Росії, зокрема ж України, перекладено муштровий статут російської армії на українську мову, студійовано партійне життя, словом — ішла підготовка до військової і громадської праці»¹³.

До речі, тим удосконаленим статутом галицьких бранців у Дубовці керувалися майбутні частини Окремого корпусу Січових стрільців Є. Коновальця, й він же був затверджений Директорією для Армії УНР. Лекції з військових справ старшинам читали Є. Коновалець, А. Мельник, А. Кучабський і Р. Сушко.

Лютневу революцію в Росії 1917 р. і падіння царату галичани зустріли з великим ентузіазмом. Надії на швидке визволення й повернення на батьківщину вони пов'язували з Українською Центральною Радою. Радісні вісті з України привозив друзям у Дубовку Є. Коновалець. Як згадував Д. Герчанівський, саме він доповідав про перші Універсали Центральної Ради, розпочате державне будівництво в Наддніпрянщині. 9 і 23 квітня Є. Коновалець узяв активну участь у зібранні українців м. Царицина і став одним з організаторів Української Царицинської Ради, яка розгорнула широку роботу: організовувала реферати і доповіді про українську справу, заснувала український хор і драмгурток. У день Першого травня українці Царицина, як писала газета «Республіканець», вийшли на демонстрацію окремою колоною з національним жовто-блакитним прапором і українськими піснями, серед яких була і з такими словами:

Нам допоможе святий Юр
І Пречиста Мати
Україну будувати¹⁴.

¹³ Сушко Р. *Мої спомини про першу сотню С. С.* — Прага, 1926. — С. 26—27.

¹⁴ *Республіканець*. — 1917. — 10, 25 апреля, 3 мая.

«Все це викликало велике захоплення і розбуджувало світлі надії відносно майбутнього, — згадував Є. Коновалець. — Але вже тут, ми зустрілися з більшовиками, промовці яких балакали тоді страшенно багато про безкровну революцію, ось як більшовицький агітатор Мінін (керівник Царицинського комітету РСДРП, Ради і голова міста у 1917—1918 рр., згодом працівник вищих органів влади СРСР, помер 1962 р. — К. Н.). Мушу сказати, що своєю особистою поведінкою ті більшовики вже й тоді не прихилили до себе нікого. А попри працю в Царицинській Раді, мали місце з моєї сторони заходи щодо українізації, зокрема, я доклав сил, щоб виділити тут українців в окрему військову частину. І це справді нам удалося. З української частини в царицинському гарнізоні нам пощастило організувати український батальйон, і коли ця справа стала актуальною, я порозумівся з І. Чмолюю в Дубовці щодо переведення цих людей, — їх було близько 1000 чоловік, — в Україну»¹⁵.

Проте надії галичан не виправдалися через політику Тимчасового уряду, який, вірогідно, боявся посилення України військовиками з російського полону, котрих налічувалося близько 150 тис. Більше того, командувач Казанського військового округу вимагав не допустити до втечі полонених із таборів. Царицинський повітовий військовий начальник капітан А. Панфілов оголосив, що полонені можуть прогулюватись без конвою невеликими групами, маючи на це спеціальний письмовий дозвіл. Водночас категорично заборонялося відлучатися самовільно, відвідувати ресторани, кав'ярні тощо, спілкуватися зі сторонніми особами. Полонених надалі залучали до сільськогосподарської праці¹⁶. За цих умов Є. Коновалець надіслав до Центральної Ради кілька листів з проханням ужити заходів для визволення українських вояків з полону. Але відповіді не одержав. Тоді він звернувся до адміністрації табору з проханням про короткочасну відпустку, яку отримав під слово офіцера повернутися в Царицин. На початку липня 1917 р. він прибув до Києва, де зустрівся з визначними військовими діячами Миколою Міхновським, С. Петлюрою, Іваном Луценком та головою уряду Володимиром Винниченком. Є. Коновалець встановив зв'язок з Галицько-буковинським

¹⁵ Грицай О. *Життя і діяльність Е. Коновальця до революції 1917 року* // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 42.

¹⁶ *Республіканець*. — 1917. — 17 мая.

комітетом і склав спільно з ним меморіал щодо створення галицько-буковинської військової частини¹⁷.

Палкими прихильниками цієї ідеї Є. Коновальця були всі галичани з Дубовки, особливо І. Чмола, який наполягав на негайній утечі. Отож, після повернення з Києва, у вересні, Є. Коновалець з І. Чмолою здійснили втечу з Царицина. Вони дісталися до Києва й узялися до реалізації накресленого плану. Є. Коновалець повідомив у Дубовку про успішне формування військової частини й запропонував галичанам рушити до Києва разом з українізованою частиною в Царицині. Проте за час відсутності Є. Коновальця вона, як і російські частини, майже розклатася. Отже, у ніч на Різдво дубовські полонені — 14 галицьких старшин на чолі з А. Мельником і Р. Сушком — покинули табір, пішки добралися до Царицина. Там у казармах 172-го запасного полку дістали російську військову форму, свідоцтва про звільнення зі служби, безплатні квитки, по три рублі на дорогу й виїхали до України. Невдовзі вони прибули до Києва і влилися в Окремий галицько-буковинський курінь під командуванням Є. Коновальця. Цьому військовому формуванню, яке згодом переросло у корпус Січових стрільців, судилося прославитись у битвах за незалежність України.

У буремному житті нашого славного земляка, командира корпусу Січових стрільців Армії УНР, засновника і керівника Української Військової Організації — Організації Українських Націоналістів царицинська доба не була тривалою, але саме у ті дні остаточно сформувався він як талановитий організатор і визначний військово-політичний діяч, який зробив вагомий внесок у національно-визвольну боротьбу українського народу за державність, незалежність і соборність.

По-різному складалася доля царицинських бранців, але усіх їх об'єднала активна участь в українському національно-визвольному русі першої половини ХХ ст. Начальник штабу Армії УНР, діяч УВО, провідник ОУН А. Мельник помер 1964 р. в Німеччині. Командир бригади дивізії січовиків, діяч УВО-ОУН Р. Сушко був підступно вбитий у січні 1944 р. у Львові. Діяч УВО, начальник повстансько-партизанського штабу І. Андрух розстріляний чекістами у Києві 1921 р. Член проводу УВО, депутат сейму, визначний

¹⁷ Мірчук П. Євген Коновалець. — Львів, 1990. — С. 24–25.

книговидавець М. Матчак загинув 1958 р. в радянському концтаборі. Автор фундаментальних воєнно-історичних праць В. Кучинський, якого захопили енкаведисти у Відні 1945 р., був вивезений до Львова й розстріляний. Лише недавно стало достовірно відомо, що полковника Є. Коновальця 1938 р. в Роттердамі вбив радянський агент Павло Судоплатов за особистим завданням Сталіна...

Лише у незалежній Україні стало можливим повернути із небуття імена видатних борців за її волю, відтворити сторінки їхнього героїчного життя.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ НА ЧОЛІ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ (1918—1919)

Життя видатного українського громадсько-політичного діяча, лідера націоналістичного руху й провідника УВО-ОУН Євгена Коновальця (1891—1938) вже не одне десятиріччя привертає до себе увагу істориків. Проте у науковій літературі, присвяченій постаті Є. Коновальця, здебільшого висвітлюється його діяльність у 1920—1930-х рр., коли він очолював український націоналістичний рух¹. Тим часом участь Коновальця в національно-визвольних змаганнях 1917—1921 рр. та, зокрема, його перебування на чолі військової формації Січових стрільців (СС), висвітлено значно слабше². Ту обставину, що Є. Коновалець упродовж 1918—1919 рр. командував одним із найбоездатніших з'єднань армії УНР, сучасні історики загалом беруть до уваги, але не досліджують глибше. Між тим, саме вона багато в чому визначила провідну роль Є. Коновальця в українському національному русі у міжвоєнний період.

Військова кар'єра Є. Коновальця розпочалась у серпні 1914 р., коли з початком Першої світової війни його, уродженця Львівщини, було мобілізовано до лав 19-го ландверного полку австрійської армії³. У складі полку він як кадет-аспірант (фендрик) узяв участь у боях з росіянами в Галичині. Від самого початку бойові дії на цьому відтинку фронту складалися для австрійських військ невдало: їм довелося з важкими втратами відступати. Вже восени 1914 р. російські війська повністю окупували регіон, і австро-угорські частини ледве стримували натиск противника у Карпатах. У ході жорстоких

¹ Див., напр.: Тачинський Т. Будівничий держави // Євген Коновалець в десяту річницю смерті. Матеріали до академії. — 1948. — С. 3—10; Мірчук П. Євген Коновалець (у 20-річчя смерті). — Торонто, 1958. — 108 с.; Коваль О. Євген Коновалець на тлі боротьби за державність // Авангард. — 1963. — Ч. 1 (69). — С. 31—35 тощо.

² Дослідження біографії Є. Коновальця фактично вичерпується кількома науковими публікаціями сучасних авторів (див.: Барановська Н. Січові стрільці під проводом Є. Коновальця та А. Мельника у боротьбі за незалежність України в 1917—1918 рр. // Вісник університету «Львівська Політехніка». — № 377. Держава та армія. — 1999. — С. 54—60; Ковальчук М. На чолі Січових стрільців // Пам'ять століть. — 2001. — № 4. — С. 88—104).

³ Мірчук П. Євген Коновалець. Лідер українського визвольного руху. — Львів, 1990. — С. 20.

боїв на г. Маківці у червні 1915 р. Є. Коновалець потрапив до російського полону.

Тривалий час Є. Коновалець перебував у таборі для військово-полонених у Чорному Яру, згодом його було переведено до табору в Царичині, де утримували значний контингент полонених-галичан. Саме тут Є. Коновалець зустрів Лютневу революцію 1917 р. Звістки про падіння царату, перетворення Росії на демократичну республіку, створення у Києві Української Центральної Ради не могли не викликати в молодого старшини, що й до 1914 р. брав активну участь в українському національному житті Галичини, надії на здобуття незалежності України. Є. Коновалець розгорнув активну агітацію за перехід полонених-галичан із російських таборів на українську військову службу. У липні 1917 р. він з дозволу таборового начальства відвідав Київ, передавши до Українського генерального військового комітету, що діяв при Центральній Раді, кілька листів від українців-військовополонених з проханням дозволити їм служити в українській армії. Тоді ж, під час короткого перебування в Києві, Є. Коновалець мав зустрічі з лідерами українського військового руху — головою Клубу ім. П. Полуботка Миколою Міхновським, генеральним секретарем військових справ Симоном Петлюрою та ін.⁴

У вересні 1917 р. Є. Коновалець утік із табору⁵. Йому пощастило без перешкод дістатись до Києва, де він нарешті одержав змогу долучитися до процесу українського національного відродження. Є. Коновалець замешкав у місті під вигаданим прізвищем Блаватський, щоб уникнути переслідувань з боку російської влади. Втім, в умовах поширення революційної анархії та цілковитого паралічу російського адміністративного апарату його пошуками, як і багатьох інших українців-утікачів з російських таборів для полонених, ніхто не займався.

Прибувши до Києва, Є. Коновалець одразу ж нав'язав контакти з Галицько-буковинським комітетом допомоги жертвам війни, створеним у 1917 р. з метою допомагати галицьким і буковинським українцям, що опинилися в полоні або ж були депортовані російською окупаційною владою з рідного краю. Як згадувала співробіт-

⁴ Мірчук П. Євген Коновалець. Лідер українського визвольного руху. — С. 24–29.

⁵ Шах С. Молодість Є. Коновальця // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 81; Герчанієвський Д. З Є. Коновальцем за державну незалежність // Там само. — С. 183.

ниця генерального секретарства внутрішніх справ України Н. Су-
ровцова, комітет розташовувався на Хрещатику в приміщенні
одного з департаментів секретарства⁶. Уже невдовзі Є. Коновалець
влаштувався на постійну роботу в апараті канцелярії Галицько-бу-
ковинського комітету.

Галицько-буковинський комітет восени 1917 р. порушив перед
Українським генеральним військовим комітетом справу форму-
вання української військової частини з полонених галичан та бу-
ковинців⁷. Потрібно відзначити, що Є. Коновалець, як і багато інших
українців-утікачів з російських таборів для полонених, спершу
намагався зголоситися до створених Центральною Радою україн-
ських військових частин звичайним добровольцем⁸. Проте команди-
ри українізованих полків російської армії та добровольчих військо-
вих формувань не надто охоче приймали до своїх лав галичан чи
буковинців, побоюючись звинувачень з боку російського команду-
вання, налаштованого вороже до колишніх австрійських підданців⁹.
Та все ж, восени 1917 р. процес розвалу російської армії набув не-
зворотного характеру і стало цілком очевидним, що деморалізація
загрожує й українізованим частинам. За таких умов ідея створити
окрему військову частину з галичан та буковинців ставала вельми
актуальною. Зрозуміло також, що вона не могла знайти підтрим-
ки з боку російської військової влади. Проте 7 листопада 1917 р. в
Петрограді стався державний переворот — Тимчасовий уряд було
повалено і до влади в Росії прийшли більшовики. Легітимний все-
російський революційний орган влади, яким був Тимчасовий уряд,
припинив існувати.

Під час збройної боротьби, що вже 11 листопада 1917 р. спалах-
нула в Києві між більшовиками, відданими Тимчасовому урядові
військами та формуваннями Центральної Ради, група представників
Галицько-буковинського комітету на чолі з Є. Коновальцем зажада-
ла від викликаних до Києва російською стороною чехословацьких

⁶ Суровцова Н. Спогади. — Київ, 1996. — С. 72.

⁷ Герчанівський Д. В російському полоні // Непогасний огонь віри. Збірник на пошану
полковника Андрія Мельника, голови Проводу Українських Націоналістів. — Париж,
1974. — С. 51.

⁸ Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Історія Січових стрільців.
Воєнно-історичний нарис. — Київ, 1992. — С. 288.

⁹ Див., напр.: Курах М. Перший козацький піхотний полк ім. гетьмана Мазепи // Вісті
братства. — 1956. — Ч. 7–8 (57–58). — С. 4.

частин не втручатися в перебіг подій, пообіцявши в іншому разі озброїти галичан та буковинців для захисту Центральної Ради. Це не в останню чергу вплинуло на рішення чехословаків оголосити нейтралітет і покинути місто¹⁰. Після їхнього відходу з української столиці нечисленні прибічники Тимчасового уряду були змушені капітулювати.

Перемога Центральної Ради в боротьбі за владу в Україні в листопаді 1917 р. створила сприятливі умови для українського державницького розвитку. Проголошення 20 листопада 1917 р. Української Народної Республіки засвідчило перехід національного руху до стадії побудови власної держави. Серед іншого розпочалося формування українських військових частин. Нарешті можна було створити й західноукраїнську військову частину в складі армії УНР.

25 листопада 1917 р. Галицько-буковинський комітет скликав у Києві віче галичан і буковинців, що перебували в столиці. На вічі голова комітету І. Лизанівський виступив з промовою, у якій наголосив на можливостях, що постали перед галичанами й буковинцями у зв'язку з революцією в Росії. «Другий промовець — Євген Коновалець — говорив про потребу створення західноукраїнських військових частин для боротьби проти Австрії, бо вона добровільно не віддасть тих наших земель, які їй дістались даром і становлять поважну позицію в складі Австро-Угорської монархії, — згадував сучасник. — Пропозиція Коновальця була прийнята через аклямацію всіма учасниками віча [...]»¹¹. Присутній на вічі генеральний секретар військових справ УНР С. Петлюра підтримав цю пропозицію, закликавши присутніх «чинно силою бороти свої національні права»¹². Того ж дня, 25 листопада 1917 р., генеральне секретарство військових справ дало Галицько-буковинському комітету дозвіл на формування окремої військової частини з українців — полонених

¹⁰ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — Нью-Йорк, 1965. — С. 6–7.

¹¹ Курах М. *Січово-стрілецькі формації в українських арміях // Вісті Комбатанта*. — 1962. — Ч. 3/4 (7/8). — С. 27. Практично в усіх історичних працях віче датовано кінцем жовтня 1917 р., у той час як насправді, відповідно до повідомлень київської преси, воно відбулося 25 листопада 1917 р. (*Нова Рада*. — 1917. — 15 листопада). У вітчизняній історіографії вперше звернув на це увагу В. Довбня (див.: Довбня В. *Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років*. — Київ, 2002. — С. 15).

¹² *Нова Рада*. — 1917. — 15 листопада.

воjakів австрійської армії¹³. Командиром Галицько-буковинського куреня (таку назву отримала ця частина) С. Петлюра призначив наддніпрянця — поручника О. Лисенка.

1—2 грудня 1917 р. ветеран Легіону українських січових стрільців (УСС) Роман Дашкевич відібрав у Дарницькому таборі для полонених 22 добровольці, які й стали першими воjками Галицько-буковинського куреня Січових стрільців. Новостворена військова формація розташувалась у тимчасових казармах київської залози по вул. Пироговській, 9 (у приміщенні Комерційного інституту)¹⁴. Є. Коновалець був одним із найдіяльніших організаторів куреня. Його зусиллями звістка про формування цієї військової одиниці дійшла до найвіддаленіших куточків колишньої Російської імперії, у яких перебували полонені-українці. «Охотників прибувало щораз то більше, — згадував січово-стрілецький старшина Михайло Курах. — Одні з них голосились самі, других прислав “Галицько-Буковинський Комітет”, а ще інших приводили наші вербункові емісари, що ходили по військових етапах і всюди, там, де було можна стрінути полонених українців. З кінцем листопада 1917 року (в середині грудня за новим стилем. — М. К.) наш курінь начислював 317 охотників»¹⁵. Галицько-буковинський курінь СС складався з двох піших сотень. Діяла курінна Стрілецька рада, організована зусиллями сотника Р. Дашкевича. 21 грудня у київській пресі з’явилась відозва Тимчасової головної ради галицьких, буковинських і угорських українців за підписами І. Лизанівського, Є. Коновальця, Р. Дашкевича, Федора Черника, О. Лисенка, Г. Низькоклона з закликом до галичан і буковинців вступати до військової формації Січових стрільців¹⁶.

Наприкінці грудня 1917 р. розпочалася війна УНР з більшовицькою Росією. Напіврозкладені українські військові формування ви-

¹³ Відомо в історіографії дата 12 листопада 1917 р. помилково вважається поданою за новим стилем. Правильно: 25 листопада.

¹⁴ Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 8; Герчанівський Д. В російському полоні // Непогасний огонь віри. — С. 55; Курах М. «Стрілецька Рада» // Голос Комбатанта. — 1959. — Ч. 2 (8). — С. 9. Прийнята в історичній літературі дата 18—19 листопада також помилково вважається поданою за новим стилем. Правильно: 1—2 грудня.

¹⁵ Курах М. «Стрілецька Рада». — С. 10.

¹⁶ Довбня В. Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917—1920 років. — С. 145—146.

явилися неспроможними захистити молоду державу від зовнішньої агресії. Центральна Рада зволікала з вирішенням важливих соціально-економічних питань, що викликало поширення пробільшовицьких симпатій серед значної частини населення України. У містах Південної та Східної України спалахували робітничі виступи проти української влади. В цих умовах російсько-більшовицькі загони швидко захопили Харків, Лозову, Павлоград, Катеринослав, стрімко просуваючись углиб України.

Робітничі заворушення відбувались і в Києві. Генеральне секретарство військових справ УНР часто використовувало Галицько-буковинський курінь, який на той час очолював ветеран УСС Василь Дідушок, для охорони порядку в столиці та її околицях. Але така «поліційна» служба поступово деморалізувала бійців, викликаючи серед них невдоволення та нарікання на військове керівництво. «Проникали агітатори, які підсилювали це невдоволення, мовляв, ви організувались для боротьби за визволення західньо-українських земель та їх прилучення до матірнього пня, до Києва, а тим часом вас втягають в партійну боротьбу між українськими партіями, посиляють на роззброювання охоронних робітничих відділів та арештування робітничих діячів, роблять з вас поліцаїв, не військо», — згадував М. Курах¹⁷. Додалися до цього ще й суперечки з приводу доцільності зберігати в курені виборне начало. Становище у частині загрожувало вийти з-під контролю командного складу.

19 січня 1918 р. в приміщенні Київської духовної семінарії, де на той час розташовувався Галицько-буковинський курінь, відбулися його загальні збори. Серед учасників спалахнула гостра дискусія з приводу ставлення до війни з більшовіками та збереження в курені принципу виборності. Переважною більшістю голосів збори ухвалили рішення про те, що формація СС цілковито підлягає Центральній Раді, сучасну боротьбу в Україні вважає боротьбою національною, а не класовою, і тому готова дати відсіч російсько-більшовицькій агресії. Новим командиром куреня було обрано хорунжого Є. Коновальця¹⁸. З куреня відразу ж вийшли понад 80 бійців, що відмовилися «втручатись» у боротьбу на Наддніпрянщині. Оскільки ж пла-

¹⁷ Курах М. «Стрілецька Рада». — С. 12.

¹⁸ Кучабський В. Від первопочинів до прокурівського періоду // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. — Київ, 1992. — С. 44; Курах М. «Стрілецька Рада». — С. 12–14.

нувалося, що до лав Січових стрільців прийматимуть добровольців з усіх куточків України, 20 січня 1918 р. Галицько-буковинський курінь СС було перейменовано на 1-й курінь Січових стрільців¹⁹.

Водночас було реорганізовано й Стрілецьку раду, яка з виборного представницького органу з командними функціями перетворилась на дорадчий орган при командирів куреня (який автоматично ставав її головою). До складу Стрілецької ради ввійшли командир куреня Є. Коновалець, начальник штабу куреня сотник Андрій Мельник, командири січовострілецьких підрозділів Василь Кучабський, К. Воевідка, Роман Сушко, Ф. Черник, Іван Чмола.

Новий командир мав твердий намір перетворити Січових стрільців на військову частину з високим рівнем боєздатності. «Не кожен старшина, навіть найвидатніший, зуміє стати віч-на-віч з розворушеним натовпом, — так описував Є. Коновальця у ці дні його сучасник, видатний український поет Євген Маланюк. — І не тільки стати, але і знайти якісь єдині, по-військовому короткі, слова, які той натовп чудом успокоюють і обертають його у вишиковані ряди — майже війська, майже революційного загону»²⁰.

За короткий час зусиллями командного складу та особисто Є. Коновальця курінь СС не лише відновив у своїх лавах військову дисципліну і порядок, але й став одним із найбоєздатніших українських підрозділів у столиці. Курінь СС складався на цей час з 1-ї сотні під командою поручника Р. Сушка (200 багнетів), 2-ї сотні під командою четаря І. Чмоли (200 багнетів), кулеметної сотні під командою четаря Ф. Черника (150 багнетів), запасної сотні під командою четаря В. Кучабського (100 багнетів) та відділу з 12 гарматчиків на чолі з сотником Р. Дашкевичем²¹. У справі формування куреня, забезпечення його всім необхідним військовим майном Є. Коновалець налагодив тісну співпрацю з військовою владою Києва²².

Між тим, більшовицькі війська, захопивши Полтавщину та Чернігівщину, наближалися до столиці. 25 січня 1918 р. Центральна Рада IV Універсалом проголосила незалежність України, проте

¹⁹ Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду. — С. 47.

²⁰ Маланюк Є. Крути. Народина нового українія // Герої Крут. Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. — Дрогобич, 1995. — С. 168.

²¹ Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду. — С. 47–48.

²² Протокол допроса обвиняемого Грекова Олександра Петровича // Академія. — 1995. — Ч. 2. — С. 20.

зарадити ситуації це вже не могло. Сил на фронті катастрофічно бракувало. 27 січня під Полтаву, на Яготин, було відправлено з Києва 1-шу сотню куреня СС²³. Решта січовострілецьких підрозділів залишались у Києві.

Однак 29 січня в столиці несподівано спалахнув більшовицький заколот. Близько 2 тис. київських червоногвардійців, до яких приєдналися понад 1 тис. збільшовичених вояків залоги, виступили зі зброєю в руках проти української влади. Кілька українських полків оголосили нейтралітет. У бій з заколотниками вступили понад 2500 українських бійців. Першого ж дня вулиці Києва перетворились на арену бойових дій. Українські вояки ледве стримували натиск червоногвардійців, намагаючись зупинити їхнє просування до центру міста — до будинку Центральної Ради.

Коли звістку про більшовицький заколот одержали у казармах Січових стрільців (у приміщенні Духовної семінарії на Вознесенському спускові), Є. Коновалець у супроводі свого начальника штабу поручника А. Мельника негайно виїхав до Центральної Ради (нині — Педагогічний музей) та штабу округу, щоб отримати докладнішу інформацію про події. Командир Січових стрільців передусім хотів з'ясувати причетність до заколоту лівих українських партій. Довідавшись, що повстання є справою винятково російських більшовиків, Є. Коновалець виступив у Всеукраїнській раді військових делегатів із заявою про те, що Січові стрільці візьмуть участь у його придушенні²⁴. В казармах було скликано старшинські збори, на яких Є. Коновалець виголосив промову щодо становища в місті. Ось як передав січовострілецький історіограф В. Кучабський звернені до старшин і вояків слова: «Більшовики намагаються захопити Київ у свої руки випробуванним способом і тактикою, перешкодити у складенні сепаратного миру України з середньоевропейськими державами та у визнанні ними незалежності України фактично і правно, улегшити для війська Муравйова, висланого петроградським Раднаркомом, окупацію щойно проголошеної IV Універсалом незалежної і суверенної Української народної республіки. Більшовицькі боївки в Києві поповнюють місцеві робітники, вороже до самостійності України населення, збільшовичені солда-

²³ Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду. — С. 55.

²⁴ Там само. — С. 60.

ти, а також і офіцери, які сподіваються тим знайти помилювання для себе в Муравйова. Є серед тих боївків і міська біднота, що сподівається на наживу в “буржуїв”. Найтрагічніше у цьому — нейтралітет більшості українських військових частин, бо невідомо, чи й вони не скерують зброю проти частин, що обороняють Київ від більшовиків. Деякі з таких “здержливо-нейтральних” уже дають збройну допомогу більшовикам. Не маємо ні наказів, ні вказівок, ні зв’язку з командою міста, ні з штабом Шинкаря (командувач Київського військового округу. — М. К.). Видно, що всі вони зв’язані бо-ями. Тож без дальшої затримки, зараз, по цій нараді, ми вступимо в бій з більшовиками в обороні незалежності України та її столиці. Ми мусимо всіма силами охоронити Центральну Раду, ліквідувати сильне вороже гніздо в Старокиївській дільниці, опанувати середмістя й Поділ, зв’язатися й допомогти чорним і червоним гайдамакам, Вільному козацтву та іншим частинам, стиснути й ліквідувати скупчення ворога на Печерському. Ворога стеретися з вікон та дахів будинків і звернути на це увагу стрільців для дотримання обережності в боях чи де-небудь на стійках. Проти нас кинуте гасло: “Бий австріяків-мадярів!” Ті, що оборонятимуть нашу казарму, нехай не дадуться спровокувати якимись одним-двома пострілами навмання. Тих, що нас атакують, треба засипати відразу сильним вогнем усієї зброї, яку маємо. Команда куреня залишається тут на місці. Сюди присилати необхідні ситуаційні повідомлення, спрямовувати поранених, доставляти вбитих»²⁵. Жодних заперечень з боку особового складу розпорядження Є. Коновальця не викликали. «З честю, згинемо смертю спартанців, — вигукнув командир кулеметної сотні СС четар Ф. Черник, — а не дамо пропасти ідеї незалежності України!»²⁶.

Відразу ж після цього Є. Коновалець разом із А. Мельником розробили план бойової операції куреня СС: планувалося очистити від червоногвардійців центральну частину міста в районі Софійського майдану й Великої Володимирської вулиці, після чого придушити гніздо заколоту на Подолі. Курінь СС налічував на цей момент понад 450 старшин і вояків (без 1-ї сотні Р. Сушка, яка все ще перебувала на фронті); січовикам протистояли близько 250 подільських

²⁵ Герчанивський Д. З Є. Коновальцем за державну незалежність України (1917–1919) // Євген Коновалець та його доба. — С. 195.

²⁶ Там само. — С. 195.

червоногвардійців і збільшовичених вояків українського полку ім. П. Сагайдачного²⁷. Як бачимо, чисельна перевага була на боці Січових стрільців, хоча важко говорити про її вирішальне значення в умовах вуличних боїв.

Упродовж 29—31 січня Січові стрільці спромоглись очистити від більшовиків центральну частину міста, ліквідувавши загрозу для будинку Центральної Ради, і відкинули їхні загони на Поділ. Обидві сторони зазнали важких втрат. Тим часом до більшовиків приєдналися ще 200 збільшовичених сагайдачників²⁸. У ході боїв 1—2 лютого Січові стрільці остаточно опанували Поділ, зламавши опір подільської червоної гвардії. Гніздо заколоту таким чином було розбито. Перемога обійшлася дорогою ціною — Січові стрільці втратили понад 200 бійців убитими і пораненими.

Як зазначали сучасники, серед загального сум'яття й хаосу вуличних боїв дії військового підрозділу СС відзначалися досить високим рівнем зорганізованості. Бойові операції січовиків були чітко спланованими, і в цьому велика заслуга січовострілецького командування на чолі з Є. Коновальцем. «Головною причиною успіхів Січових стрільців були: систематичність дії і всюди присутність командування, — згадував В. Моклович, учасник вуличних боїв. — Стрілецькі відділи безупинно наступали й не давали ворогові часу на переформування й закріплення. Командування наказувало бити в найслабші місця противника і не так дбати про здобуття терену, як про цілковите знищення ворога»²⁹.

3 лютого 1918 р. українські частини здобули обложений «Арсенал», а наступного дня — останній осередок заколоту в місті — Головні залізничні майстерні. Проте вже 5 лютого штурм Києва розпочали російсько-більшовицькі загони під командою Михайла Муравйова, що підійшли до столиці зі сходу. У цих боях Січові стрільці участі не брали — 6 лютого їх було переведено до Святошина, де курінь мав забезпечити від'їзд Центральної Ради та евакуацію столиці.

²⁷ Сивцов О. Київська Червона гвардія в боротьбі за владу Рад // Удні Жовтня. — Київ, 1987. — С. 63; Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — Київ—Львів, 1996. — С. 244.

²⁸ Сивцов О. Київська Червона гвардія в боротьбі за владу Рад // Удні Жовтня. — С. 63.

²⁹ Моклович В. Оборона Центральної Ради (з боїв за Київ 1918 року) // Непогасний огонь віри. Збірник на пошану полковника Андрія Мельника, голови Проводу Українських Націоналістів. — Париж, 1974. — С. 61.

Вже у ніч на 8 лютого Центральна Рада і уряд під охороною Січових стрільців виїхали до Житомира. 9 лютого українські частини відступили з Києва і столицю України захопили більшовики.

Під час бойових операцій на Волині у лютому 1918 р. куреню СС доводилося здебільшого виконувати охоронні функції при Центральній Раді. Січові стрільці на чолі з Є. Коновальцем перебували разом з урядом УНР, супроводжуючи його в переїздах до Коростеня, Сарн. Лише під час наступу на Київ курінь СС разом з Окремим запорізьким загоном та Гайдамацьким кошем Слобідської України взяв участь у боях з більшовиками. Це сталося 28 лютого під с. Северинівка. Гайдамацький кіш під натиском більшовиків розпочав відступ, але ситуацію врятувала резервна 1-ша сотня СС — багнетною атакою січовики контратакували більшовиків і відкинули противника на схід. Тим часом 2-га сотня СС обійшла ворожі позиції біля Романівки й атакувала ліве крило більшовиків, змусивши ворога остаточно відступити³⁰. Після цього червоні вже не намагалися чинити опір просуванню українських військ на Київ. 2 березня 1918 р. до столиці без бою вступили українські війська. На вулицях Києва вояків урочисто вітали мешканці міста. Львівською вулицею на Софійський майдан проїхали автомобілем військовий міністр О. Жуківський, С. Петлюра, Є. Коновалець та інші військовики, яких натопт захоплено вітав вигуком «Слава!» На Софійському майдані відбувся урочистий молебень та парад, який приймали окремі члени Центральної Ради, С. Петлюра, Є. Коновалець, українські міністри³¹. За кілька днів до Києва повернулася Центральна Рада та уряд УНР.

На честь звільнення Києва, а також за виявлені в боях якості й за значні заслуги командирові куреня хорунжому Є. Коновальцю було надано звання полковника. Оскільки ж Січові стрільці показали високий рівень боєздатності та дисциплінованості, військове міністерство УНР ухвалило рішення залишити курінь СС у Києві для несення залогової служби³². «Під час останніх подій Січове стрілецтво виявило себе вірною підтримкою уряду і високобойовою та дисциплінованою частиною, — йшлося в наказі. — Тому уряд вирішив

³⁰ Кучабський В. Від первочинців до проскурівського періоду. — С. 79.

³¹ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле. — Мюнхен, 1969. — С. 232–233; Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 35.

³² Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 35.

вибрати якраз Січових стрільців як гвардію України, залишаючи їх у Києві і ідучи назустріч всім побажанням січового стрілецтва у справі його організації»³³.

Згідно з планами військового міністерства УНР, у Києві відбувалося формування частин 4-го Київського армійського корпусу, проте вони поки що не становили серйозної збройної сили. Тож Січові стрільці залишались упродовж березня—квітня 1918 р. основною залогою столиці. Саме січовики у якості гвардійської частини безпосередньо здійснювали охорону Центральної Ради. 26 березня курінь СС, залучивши численних добровольців, розгорнувся в полк. Командний склад формації практично не змінився. Сотні було розгорнуто в курені. Серед сотенних командирів полку СС були такі згодом відомі військовики як А. Домарадський, Осип Думін, І. Рогульський, М. Загаєвич, Іван Андрух та ін.³⁴.

Тим часом становище в Україні після визволення її від більшовиків залишалось нестабільним. Присутність у країні великого контингенту союзницьких німецьких та австро-угорських військ, запрошених урядом УНР на допомогу в боротьбі з більшовицькою Росією, супроводжувалась постійним втручанням Центральних держав у внутрішні справи України. Небажання ж українських політичних сил домовитись між собою не лише паралізувало державотворчу діяльність Центральної Ради, але й зробило український уряд неспроможним визначити чіткий внутрішньо- та зовнішньополітичний курс розвитку. Полковник Є. Коновалець керувався принципом позапартійності війська й невтручання його в політику, проте ніколи не легковажив обставинами політичного характеру і уважно стежив за суспільно-політичним життям країни. Він цілком вільно орієнтувався у програмах та ідейних засадах наддніпрянських політичних партій. Характерно, що деякі сучасники вважали Є. Коновальця навіть більшою мірою політиком, аніж військовиком³⁵.

³³ Бойків О. Командир – Державний муж – Творець організованого націоналізму // *Організація Українських Націоналістів. Збірник статей до 25-ліття ОУН. 1929–1954. – Париж, 1955. – С. 53.*

³⁴ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 61; Кучабський В. Від першопочинів до прокурівського періоду. – С. 83, 84–85.*

³⁵ *Маланюк Є. Крути. Народина нового українця // Герої Крут. – С. 168; Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн. I (частини I й II). – Мюнхен, 1946. – С. 47.*

Є. Коновалець, як і переважна більшість січовиків, поставився негативно до гетьманського перевороту 29—30 квітня 1918 р. Ще 28 квітня німці розпустили засідання Центральної Ради, при чому кількох міністрів було заарештовано. Як командир полку СС Є. Коновалець того ж дня заявив голові Центральної Ради Михайлові Грушевському і прем'єр-міністру Всеволодові Голубовичу про свою готовність захищати уряд, однак жодних чітких наказів від них він не отримав. 29 квітня у Києві відбувся організований генералом Павлом Скоропадським за згоди та сприяння німецького командування державний переворот. Незважаючи на чисельну перевагу в Києві німецьких військ, які підтримували гетьманців, Січові стрільці були готові захищати Центральну Раду. Проте, не отримавши від провідних політиків УНР жодних інструкцій, командування полку СС не вдавалось до активних дій. «Прогаєння того моменту є також виною вищої української команди м. Києва, уряду й президії Центральної Ради, яких гетьманський переворот так налякав і збентежив, що вони не були в силі дати нам якихсь ширших директив», — так згадував про ті події Є. Коновалець³⁶. 30 квітня гетьманці зайняли практично всі головні установи столиці. Полк СС у своїх казармах по вул. Львівській, 24 опинився у безвихідному становищі, оточений звідусіль німецькими частинами. Новоспечений гетьман особисто запропонував полковникові Є. Коновальцю, щоб Січові стрільці визнали нову владу, однак зробити це Стрілецька рада відмовилась. Тому німецьке командування в ультимативній формі зажадало від Січових стрільців визнати гетьмана або ж роззброїтись. У цих умовах команда полку СС на чолі з Є. Коновальцем ухвалила розформувати частину, що й було здійснено впродовж 30 квітня — 1 травня 1918 р. Стрілецька рада постановила, щоб стрільці не повертались до Галичини, а залишались на Наддніпрянщині, бо «ще прийде час, коли стрільці будуть Україні потрібні»³⁷.

Після розпуску січовострілецької формації полковник Є. Коновалець, А. Мельник та деякі члени Стрілецької ради залишилися у Києві. Більшість січовиків також залишилися на Наддніпрянщині. 2-га сотня СС під командою сотника О. Думіна майже в повному складі перейшла на комендантську службу у Верхньодніпровськ

³⁶ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 291.

³⁷ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — С. 51.

на Катеринославщині, а 12-та сотня СС стала охороною Київського авіапарку. Чимало стрільців (близько 700) знайшли пристановище в Окремій запорізькій дивізії, що перебувала в цей час на Харківщині. З них було створено курінь у складі 2-го Запорізького республіканського полку підполковника Петра Болбочана та окремих підрозділів у Запорізькому легкоарматному полку полковника Парфеніва³⁸.

Мешкаючи в Києві, Є. Коновалець і його найближчі соратники уважно стежили за розвитком подій в Україні після гетьманського перевороту, відносинами між гетьманським урядом та українськими політичними партіями. «В момент гетьманського перевороту настрої мас були рішучо ворожі Скоропадському й виключали всяку співпрацю з ним, — згадував Є. Коновалець. — Ті настрої були так сильні, що підлягали їм і провідники мас, політичні діячі, що їх завданням є критично ставитись до всіх випадків політичного життя [...] З бігом часу українське громадянство поставилось до гетьманату трохи інакше: воно стало більш реально думати про рятування у першу чергу національних вартостей української державности, не забуваючи й про соціальні, і тому стало приступніше для думок про співпрацю з Гетьманом Скоропадським»³⁹. Цікаво, що вже у травні 1918 р. Є. Коновалець висловив думку про необхідність відновити січовострілецьку формацію⁴⁰. На початку липня члени Стрілецької ради (яка фактично не припинила свого існування) вирішили звернутися до гетьмана П. Скоропадського з проханням дозволити відновити військову формацію Січових стрільців. Це рішення, згадував Є. Коновалець, мало «своєю основою думку, що при тому складі військового елемента, який творився біля гетьманського уряду, необхідно мати й наскрізь українські, національно свідомі й боеві вишколені військові частини»⁴¹. Справді, в перші місяці гетьманської влади на провідних посадах у військовому міністерстві й Генеральному штабі опинились генерали й полковники колишньої російської армії, які здебільшого не поділяли ідею незалежності України.

³⁸ Андрух І. Січові стрільці у корпусі генерала Натіїва // *Літопис Червоної Калини*. — 1930. — Ч. 4. — С. 5–8; Сушко Р. Знак часу // *Літопис Червоної Калини*. — 1929. — Ч. 1. — С. 18–19.

³⁹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 294.

⁴⁰ Див.: Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — С. 54; Донцов Д. *Рік 1918. Київ*. — Торонто, 1954. — С. 38–39.

⁴¹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 294.

Сформовані за Центральної Ради українські військові частини поступово переводили на кадрову основу або ж розформовували (за винятком Запорізької дивізії). З армії через «непрофесійність» усували старшин воєнного часу, серед яких, проте, рівень національної свідомості був найвищим. Такий стан речей загрожував поступовим перетворенням армії Української Держави на збройні сили російської контрреволюції. Тож не дивно, що рішення Стрілецької ради позитивно оцінили й опозиційні до гетьманського уряду українські соціалістичні партії, об'єднані в Український національний союз (УНС).

Значну допомогу Є. Коновальцю у справі відновлення полку СС надали також керівник міністерства закордонних справ Дмитро Дорошенко та директор Українського телеграфного агентства Дмитро Донцов, виконуючи роль посередників між Стрілецькою радою та гетьманським палацом. Уже 29 липня 1918 р. П. Скоропадський прийняв на аудієнції групу січовострілецьких старшин — полковника Є. Коновальця, сотників Р. Сушка і Ю. Чайківського. Колишні січовики висловили бажання відновити формуацію СС у складі української армії. Гетьман схвально поставився до цієї ідеї і пообіцяв якомога швидше полагодити усі організаційні моменти⁴². Та все ж, бюрократичні зволікання зайняли ще близько місяця. Щойно 23 серпня 1918 р. гетьман віддав наказ про формування Окремого загону Січових стрільців⁴³. Загін мав складатися з 4 піших і 1 кулеметної сотень, легкогарматної батареї, кінної розвідки й технічних підрозділів. Згідно зі штатним розписом, він мав налічувати 30 старшин і 1000 вояків. Командиром загону було призначено полковника Є. Коновальця, начальником штабу — сотника А. Мельника. Місцем постійою частини стала Біла Церква, невеличке повітове містечко під Києвом. Загальний нагляд за формуванням загону було покладено на військове міністерство Української Держави.

31 серпня 1918 р. делегація від Стрілецької ради на чолі з полковником Є. Коновальцем висловила подяку гетьманові П. Скоропадському за відновлення військової формації СС. Делегати урочисто запевнили гетьмана, що оборона української державності

⁴² Донцов Д. Рік 1918. Київ. — С. 48.

⁴³ Гладкий Г. Січові стрільці // Літопис Червоної Калини. — 1935. — Ч. 6. — С. 5; Довбня В. Січові стрільці кийського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років. — С. 49.

перед зовнішніми і внутрішніми ворогами залишатиметься незмінним і головним завданням Січових стрільців. Формация СС, заявили січовострілецькі представники, завжди вірно служитиме Українській державі.

Отож, уже в вересні 1918 р. в Білій Церкві розпочалось формування Окремого загону Січових стрільців. Стрілецька рада негайно оголосила про збір до Білої Церкви колишніх січовиків. Звістку про відновлення січовострілецької формации було надіслано й до Окремої запорізької дивізії. «Одного дня, з початком вересня, приїхав до сотника Дашкевича телефоніст зі штабу дивізії і повідомив, що до штабу дивізії прийшла для нього з пошти таємнича телеграма: “Усі до Білої Церкви — Коновалець”», — згадував Р. Дашкевич⁴⁴. Термінові телеграми з наказом негайно прибути до місця постою загону СС полетіли у різні куточки України, де після гетьманського перевороту перебували Січові стрільці. За кілька днів до Білої Церкви прибули перші групи старшин і стрільців.

Формування Окремого загону СС супроводжував посилений військовий вишкіл його особового складу. З бійцями постійно проводили стройову підготовку, польові заняття тощо. Особливу увагу командири приділяли зміцненню дисципліни⁴⁵. Для початкового вишколу новобранців було створено кіш. Як згадував начальник штабу загону СС сотник А. Мельник, завдяки інтенсивній роботі старшин і командного складу «поцестило протягом неповних трьох місяців з різноманітної людської маси створити військову частину, що дорівнювала першим формациям, Куреневі СС чи Полкові СС, ба — перевищувала їх»⁴⁶. Товариш військового міністра генерал О. Лігнау, який наприкінці жовтня 1918 р. відвідав Січових стрільців з інспекцією, дуже високо оцінив боєздатність підрозділів СС⁴⁷.

Події на фронтах Першої світової війни у жовтні 1918 р. показали, що військова поразка Німеччини й Австро-Угорщини є справою найближчого часу. Українські політики небезпідставно побоювалися, що гетьман, позбавлений австро-німецької підтримки, а

⁴⁴ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — С. 69–70.

⁴⁵ Довбня В. *Січові стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років*. — С. 51.

⁴⁶ Мельник А. *Київ — Мотовилівка — Карабчіїв, де наші серця сповнялись гордощами та радіщами // Євген Коновалець та його доба*. — Мюнхен, 1974. — С. 169.

⁴⁷ Кучабський В. *Від первопочинів до проскурівського періоду*. — С. 113.

отже і необхідності дотримуватися курсу на незалежність України, відкрито переорієнтується на створення федерації з майбутньою, небільшовицькою Росією⁴⁸. В країні надзвичайно зросла активність російських політичних партій та організацій, що прагнули перетворити Україну на осередок відновлення «єдиної і неподільної» Росії. 14 жовтня П. Скоропадський прийняв делегацію російського Союзу хліборобів, яка заявила, що самостійність України є тимчасовим явищем, і закликала гетьмана провадити політику, спрямовану на об'єднання з Росією. П. Скоропадський погодився з делегатами, своєю чергою закликавши їх до терпіння⁴⁹. Його намір використати українську державність як ґрунт для відновлення російської держави ставав дедалі очевиднішим.

Зрозуміло, така політика гетьмана викликала серед партій УНС гостро негативну реакцію. Перебування в Білій Церкві, поблизу Києва, боездатної національної військової частини додавало діям Союзу рішучості. Його керівництво навіть вимагало від гетьмана передислокувати Січових стрільців до Києва як гарантії дотримання гетьманським урядом національних інтересів. Є. Коновалець згадував, що «справа перенесення Січових стрільців до Києва була дискутована політиками та військовими дуже гостро»⁵⁰. Втім, на цей час ішлося вже не лише про засоби мирної політичної боротьби. 29—30 жовтня 1918 р. в Києві відбулась таємна нарада представників УНС за участю провідних його діячів Володимира Винниченка, Микола Шаповала, командира Окремого корпусу залізничної охорони генерала Олександра Осецького та ін. Оскільки полковник Є. Коновалець у цей час перебував у відпустці в Харкові, Стрілецьку раду представляли сотники А. Мельник і Ф. Черник. Було вирішено в разі, якщо П. Скоропадський проголосить федерацію з Росією, підняти збройне повстання проти гетьманського режиму. Спеціально для цього створювався таємний оперативний штаб на чолі з генералом О. Осецьким, до його складу також увійшли А. Мельник і Ф. Черник. Радикально налаштовані члени УНС розглядали рішення наради як перший крок до повстання.

⁴⁸ Див.: Ковальчук М. Гетьман Павло Скоропадський та українське державотворення доби визвольних змагань // Пам'ять століть. — 2002. — № 1. — С. 45–46.

⁴⁹ Деникин А. Очерки русской смуты. — Т. 4, 5. Вооруженные Силы Юга России. — Москва, 2005. — С. 261.

⁵⁰ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 297.

Щоб обговорити ухвалені на нараді рішення, Стрілецька рада терміново викликала Є. Коновальця до Білої Церкви. Однак, довідавшись про створення таємного штабу, він не надто поспішав з остаточними висновками, не відкидаючи можливості досягти порозуміння між гетьманом та УНС. Його політична позиція на цей час полягала в тому, що «Січові стрільці будуть вірні гетьманській владі, якщо вона буде боронити самостійної, від нікого незалежної української державності»⁵¹.

До того ж, увагу Є. Коновальця у цей час привертали не лише перипетії політичної боротьби в Наддніпрянщині, але й події в Галичині, де після розпаду Австро-Угорщини владу перебравли місцеві українці. Вже в перших числах листопада 1918 р. в Галичині розпочалося збройне протистояння українців з поляками за владу в краї. У зв'язку з цим Головна рада галицьких, буковинських і угорських українців, яка не припинила свого існування і до чийого виконавчого комітету як представник Січових стрільців входив Є. Коновалець, 6 листопада опублікувала в київських часописах звернення, в якому закликала українську громадськість Наддніпрянщини надати Західній Україні негайну допомогу в боротьбі з польською агресією. «Дужі голоси Українського народу в Галичині не просять помочі, а приказують всім, у кого б'ється серце свідомого українця, негайно стати поруч з ними до посліднього бою, — йшлося у зверненні. — Се в першій мірі відноситься до українців Галичини, Буковини і Угорщини, які в сю хвилю прибувають поза межами свого краю [...] Січові стрільці з Галичан, які зібрались над Дніпром біля Києва, мають негайно перевести організацію військової помочі для Галичини. Правильна організація вимагає не їхати окремими відділами, а цілими бойовими одиницями»⁵². У Києві було розпочато формування з добровольців Українського козацького заgonу ім. І. Гонти, що мав вирушити на допомогу до Галичини. Цікаво, що серед проросійських кіл подібні військові одиниці викликали певні побоювання. «Сьогодні у “Відродженні” заклик — у зв'язку з виступом галичан, а може, для захоплення [влади] тут?» — так передав цей настрій російський вчений В. Вернадський у своїх щоденникових записах⁵³.

⁵¹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 296.

⁵² *Нова Рада*. — 1918. — 6 листопада.

⁵³ *Вернадский В. Дневники 1917–1921*. — Киев, 1997. — Кн. 1. — С. 124.

Справді, політична криза у Києві дедалі більше загострювалася. Переговори П. Скоропадського з російськими партіями, зустріч гетьмана 3 листопада 1918 р. на ст. Скороходів на Полтавщині з донським отаманом Красновим, яка проходила під гаслами «вродження Росії», свідчили про неухильне зростання проросійських настроїв у політиці гетьманського уряду. «Такі відносини вказували ясно, що ось-ось уся влада явно перейде в руки правих російських кіл, себто станеться те, проти чого Січові Стрільці виразно застереглися в своїй декларації», — згадував Є. Коновалець⁵⁴. На початку листопада 1918 р. гетьман П. Скоропадський під тиском різних політичних сил кілька разів приймав рішення перевести Окремий загін СС із Білої Церкви до Києва — і щоразу скасовував уже віддане розпорядження. У штабі загону це породжувало справжнє сум'яття. 11 листопада Стрільська рада доручила полковникові Є. Коновальцю виїхати до Києва і з'ясувати остаточно, чи мають Січові стрільці готуватися до переїзду⁵⁵.

11 листопада Є. Коновальця прийняв гетьман П. Скоропадський, який заявив, що справа переведення Окремого загону СС до Києва ще не вирішена. Виходячи з гетьманського палацу, Є. Коновалець несподівано зустрівся з делегатами галицької Української національної ради — Осипом Назаруком та Володимиром Шухевичем, які приїхали до Києва просити гетьманський уряд про допомогу. Під час розмови з полковником галицькі представники запропонували перевести загін Січових стрільців до Львова — для участі в боях з поляками. Оскільки ж Є. Коновалець принципово не заперечував, львівські посланці попрохали гетьмана П. Скоропадського вислати Окремий загін СС до Галичини. Після короткої наради у гетьмана за участю Є. Коновальця було вирішено, що загін передислокується на лінію Козятин—Жмеринка, звідки він начебто самочинно (щоб уникнути ускладнень у відносинах між Українською Державою та Польщею) мав дістатися до Галичини.

З гетьманського палацу полковник Є. Коновалець, О. Назарук та В. Шухевич вирушили до президії УНС, де застали голову Союзу В. Винниченка. На звістку про виїзд Січових стрільців до Галичини

⁵⁴ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 302.

⁵⁵ Кучабський В. *Від первопочинів до прокурівського періоду*. — С. 119; Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 298.

В. Винниченко, як пізніше згадував Є. Коновалець, відреагував дуже гостро, «страшенно схвилювався, назвав заходи др. Назарука зрадою та заявив, що все є готове до повстання»⁵⁶. Нарешті, після нетривалої дискусії її учасники зійшлися на тому, що справу від'їзду до Галичини вирішить сама Стрілецька рада. Ввечері 11 листопада Є. Коновалець та О. Назарук виїхали до Білої Церкви.

Реакція В. Винниченка була не випадковою — адже загін СС мав стати основною військовою силою Союзу в майбутньому повстанні проти гетьманату, тож на Січових стрільців було покладено великі надії⁵⁷. Від'їзд загону до Галичини ставив під сумнів успіх повстання.

13 листопада 1918 р. Стрілецька рада обговорила справу можливого виїзду загону СС до Галичини. Переважна більшість старшин висловились проти. «Виступ проти гетьманщини в ім'я української державної ідеї вже неминучий. Ніхто вже не заверне гетьманщини з її походу в обійми Росії, — так описував їхні аргументи В. Кучабський. — Ось так з нею пропаде й українська державна ідея, бо гетьманщина здискредитувала в розумінні маси і саму цю ідею, і навіть назву України. Слід буде повстанням проти гетьманщини під кличем оборони української державності довести, що гетьманщина й Українська держава, це не одне й те саме. По всій ймовірності, січовому стрілецтву доведеться полягти в цій боротьбі, але його смерть повинна стати історичною демонстрацією, яка доказуватиме, що вже ніколи Україна не об'єднається добровільно з Московщиною»⁵⁸. Переважною більшістю голосів (проти голосу лише сотника Р. Сушка) було вирішено, що Окремий загін СС має залишатись у Білій Церкві та взяти участь у повстанні проти гетьманату. Це рішення, не перебільшуючи, можна назвати доленосним. Сучасники, як і нащадки, давали цій події різні, часто діаметрально протилежні оцінки. Багато років по тому Є. Коновалець писав: «Закид про “зраду” Січових стрільців Українській державі та Гетьманові Скоропадському йде в парі з закидом “зради” Галичині [...] Ще в 1920 — 21 роках українське громадянство Східньої Галичини було в масі вороже настроєне до Січових Стрільців, вважаючи їх головними винуватцями некорисного звороту в українсько-польській

⁵⁶ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 299.

⁵⁷ Винниченко В. *Відродження нації (Історія української революції. Марець 1917 — грудень 1919 р.)*. — Київ, 1990. — Ч. III. — С. 90.

⁵⁸ Кучабський В. *Від первопочинів до проскурівського періоду*. — С. 120–121.

війні. Ворожі Січовим Стрільцям настрої в Галичині скріплювали погляди великої частини галичан про шкідливість протигетьманського повстання»⁵⁹. Проте зазначмо, що за підрахунками українського історика Лева Шанковського, навіть якби Стрілецька рада вирішила їхати до Львова, загін СС міг прибути туди не раніше 20—21 листопада 1918 р., тобто тоді, коли польські війська у Львові вже значно переважали українські й коли січовики не могли кардинально змінити співвідношення сил⁶⁰. Тож участь Січових стрільців у львівських боях навряд чи відвернула би втрату Львова.

Що ж до оцінки участі Січових стрільців у повстанні проти гетьмана, доволі виваженими видаються міркування самого Є. Коновальця, який зазначив, що репресивно-каральні заходи гетьманського уряду щодо селянства «скомпрометували серед широких народніх мас ідею українського національного визволення настільки, що ті маси швидко будуть готові піти за кожною силою, яка йтиме під гаслом боротьби проти України [...] Саме становище на Великій Україні (восени 1918 р. — М. К.) є того роду, що з моментом вибуху революції в Центральних Державах провал гетьманщини є майже певний [...] При відсутності в той час Січових Стрільців на Україні цей протигетьманський рух прийняв би московсько-більшовицький характер»⁶¹. Досить влучно охарактеризував тодішню ситуацію в Україні й інший відомий січовострілецький старшина, Р. Дашкевич: «Безперечно, коли б Німеччина трохи пізніше програла війну, то тоді також німецькі війська потягнулися б додому і цей незорганізований повстанчий рух проти поміщиків, уряду гетьмана та німців був би поширився на цілу Україну. Він був би знайшов свого провідника — Махна чи Григорієва — і був би повалив гетьманську владу. Настав би хаос, прийшло б до знеславлення самої української державності, як держави з “карательниками” та насиллям над українським народом. Совети, звичайно, скористали б з цього і без бою були б зайняли Україну. Зорганізоване повстання проти гетьмана, яке перевела Директорія, запобігло цьому всьому. Урятувало на якийсь час українську державність і лишило

⁵⁹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 296—297.

⁶⁰ Шанковський Л. *Українська Галицька Армія. Воєнно-історичний нарис*. — Львів, 1999. — С. 5—46.

⁶¹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 299, 303.

будучим українським поколінням гарну сторінку історії наших Визвольних Змагань»⁶².

13 листопада 1918 р. до Білої Церкви прибули звільнений нещодавно з гетьманської в'язниці С. Петлюра та командир Окремого корпусу залізничної охорони генерал О. Осецький, військовий керівник повстання. Ввечері цього дня в Києві на таємному засіданні президії УНС було обрано Директорію на чолі з В. Винниченком, яка мала керувати повстанням. На цьому засіданні були присутні представники Січових стрільців, що висунули на посаду члена Директорії й Головного отамана повстанських військ кандидатуру С. Петлюри, яку було схвалено⁶³. 14 листопада з'явилася грамота гетьмана П. Скоропадського про федерацію з майбутньою відродженою Росією. Полковник Є. Коновалець, який саме тоді був у Києві, ще намагався особисто переконати гетьмана повернутись до переговорів з УНС. Та коли П. Скоропадський категорично відмовився, Є. Коновалець, заявивши, що складає з себе відповідальність за подальші події, покинув гетьманський палац. Грамота про федерацію, як згадував Є. Коновалець, остаточно переконала його в необхідності підтримати повстання проти гетьманського режиму⁶⁴. Ввечері того ж дня він разом із перевдягнутим у залізничника В. Винниченком повернувся до Білої Церкви.

Після грамоти гетьмана про федерацію Директорія відкрито проголосила повстання проти режиму. 14 листопада з'явилась відозва Головного отамана С. Петлюри до народу України, а наступного дня Директорія видала відозву аналогічного змісту. Обидва документи закликали до повалення гетьманського режиму, сповіщали про початок збройного повстання й відновлення Української Народної Республіки⁶⁵. В Україні розпочалася громадянська війна.

Уже 15 листопада 1918 р. головнокомандувач військ Директорії генерал О. Осецький призначив полковника Є. Коновальця начальником середньої бойової дільниці республіканських військ. Проти-

⁶² Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 140.

⁶³ Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 122. В історичній літературі створення Директорії часто помилково датують 15 листопада, коли ж насправді це сталося 13 листопада.

⁶⁴ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 303.

⁶⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. — Т. 3. — Прага, 1921. — С. 131—132, 133.

гетьманське повстання було задумане як загальне, з переходом деяких військових частин на бік республіканців (що сталося далеко не відразу). Тож, крім 1-го куреня СС, у розпорядженні Є. Коновальця мали опинитись 2-га сотня й кулеметна команда Власного конвою гетьмана, легкогарматна батарея зі складу 7-ї дивізії 4-го Київського корпусу⁶⁶. Проте, оскільки жодна з цих частин (які, до того ж, перебували у Києві) не поспішала визнавати Директорію УНР, у розпорядженні Є. Коновальця насправді далі залишалися тільки Січові стрільці. Тож, фактично, йшлося саме про цю силу, коли полковнику Є. Коновальцю було наказано захопити ввечері 16 листопада Фастів та зайняти Білу Церкву⁶⁷.

Станом на 15 листопада 1918 р. Окремий загін СС налічував 59 старшин і 1187 вояків, причому з них у бойовій частині було 46 старшин і 816 вояків⁶⁸. Це був курінь у складі 4 піших сотень під командою сотників І. Рогульського, О. Думіна, М. Загаевича, В. Кучабського, кулеметної сотні сотника Ф. Черника, легкої батареї (4 гармати) під командою сотника Р. Дашкевича, кінної розвідки сотника Ф. Бориса, школи підстаршин на чолі з сотником В. Чорнієм, штабової сотні під командою сотника Д. Герчанівського та коша, яким командував сотник А. Домарадський. Командиром куреня був сотник Р. Сушко. На чолі штабу загону стояв сотник А. Мельник, ад'ютантом штабу був сотник М. Матчак⁶⁹.

Уранці 16 листопада в Білій Церкві за наказом полковника Є. Коновальця було зібрано січовострілецькі сотні та підрозділи. Січовим стрільцям зачитали грамоту гетьмана про федерацію з Росією та наказ штабу загону СС про перехід загону в підпорядкування Директорії УНР. Це викликало загальну радість та піднесення серед стрільців⁷⁰.

Оскільки військові частини київської залози, як уже згадувалося, не підтримали повстання, перед військовим штабом Директорії постала потреба зорганізувати наступ на Київ. Про підтримку

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1 — 1 зв.

⁶⁷ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 5 зв.

⁶⁸ Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр.* — Т. II. — Нью-Йорк, 1954. — С. 248; Курах М. *Січово-стрілецькі формації в українських арміях.* — С. 30; Кучабський В. *Від первочинів до проскурівського періоду.* — С. 112.

⁶⁹ Кучабський В. *Від первочинів до проскурівського періоду.* — С. 112.

⁷⁰ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота.* — С. 84.

Директорії оголосили Чорноморський кіш у Бердичеві й Окрема запорізька дивізія на Харківщині, проте перший був нечисленним, а друга перебувала занадто далеко від центру країни. Тому, знову ж таки, в наступ на Київ мали піти саме Січові стрільці. Здійснити цей план доручили полковникові Є. Коновальцю. Якщо взяти до уваги, що тільки в Києві на той час було понад 10 тис. російських старшин, окрім німецьких військ, складність завдання стає очевидною.

Не зволікаючи, 16 листопада Січові стрільці зайняли Білу Церкву, розігнавши кадрові 22-й Канівський і 1-й Бузький кінний полки зі складу 4-го Київського корпусу⁷¹. У місті було проголошено владу Директорії УНР. Уранці 17 листопада 2-га сотня СС на чолі з сотником Р. Сушком зайняла Фастів; представники німецької залози оголосили нейтралітет. До Фастова переїхали з Білої Церкви Директорія та штаб куреня СС на чолі з полковником Є. Коновальцем.

18 листопада січовострілецькі підрозділи в бою біля Мотовилівки розбили вислані з Києва 1-шу офіцерську добровольчу дружину під командою полковника Л. Святополка-Мірського, 4-й Сердюцький полк та кадровий 3-й Київський кінний полк. Увечері того ж дня Січові стрільці зайняли Васильків⁷². «Кілька днів пізніше Україна вже палала, — згадував Є. Коновалець. — Мотовилівський бій вирішив долю гетьманщини»⁷³.

На бік республіканців перейшов 2-й Подільський корпус на Поділлі, Сірожупанна дивізія на Чернігівщині; Запорожці зайняли Харківщину. На теренах країни з новою силою розгорнувся повстанський рух, що набув величезних масштабів. Здійснена за наказом Директорії УНР загальна мобілізація в кілька разів збільшила чисельність республіканських військ.

Упродовж 19—20 листопада Січові стрільці зайняли Глеваху, Гатне, Юрівку під Києвом. Біля Червоного Трактиру на їхній бік перейшов Лубенський сердюцький кінний полк під командою підполковника Юрія Отмарштайна. 20—21 листопада під Київ прибули з Бердичева підрозділи Чорноморського коша. Одночасно артилерія Січових стрільців розпочала обстріл південних районів Києва. Столиця опинилася в облозі.

⁷¹ Зибкліевич Є. Листопадіві події // Літопис Червоної Калини. — 1929. — Ч. 3. — С. 7.

⁷² Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду. — С. 141.

⁷³ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 304.

З Окремого загону Січових стрільців, Чорноморського коша, повстанських Дніпровської бригади, Запорізького загону та групи полковника М'ясника було створено Західну групу республіканських військ (яка ще мала назву «Осадна») під командою полковника Є. Коновальця. Незабаром його ж було призначено командувачем республіканських військ на Київщині⁷⁴.

Республіканські частини вели бої з підрозділами Київської офіцерської добровольчої дружини під командою генерала Л. Кірпи́чова та сердюцькими частинами, що обороняли місто на лінії Юрківка — Крюківщина — Жуляни — Червоний Трактир. Особливо запеклі бої відбувались 21—23 листопада, під час них обидві сторони зазнали великих втрат. Втім, уже незабаром бойові дії під Києвом перейшли у фазу позиційної війни. Директорія УНР побоювалася, що рішучий наступ на Київ примусить німецькі війська взяти активну участь в обороні міста. 29 листопада 1918 р., згідно з домовленістю між представниками штабу Директорії УНР і німецького командування про відтягнення республіканських військ з-під Києва, Січові стрільці відступили на лінію Підгірці—Глеваха⁷⁵. На цих позиціях січовострілецькі частини і перебували впродовж кількох наступних тижнів.

З перших днів облоги Києва Є. Коновальцю довелося вирішувати не лише оперативні завдання, але й цілу низку військово-організаційних питань, пов'язаних з приходом добровольців і мобілізованих, а також розгортанням нових частин. Стрілецька рада виступала проти загальної мобілізації. Полковник Є. Коновалець намагався переконати командування, що відсутність у республіканських військ мобілізаційного апарату не дасть змоги провести її організовано. «Дальшим важним аргументом проти оголошення загальної мобілізації, — це особливо ми підкреслювали — був факт, що при загальній мобілізації нахлине у військові частини дуже багато непевного й розкладового елемента, який буде тільки тягарем при формуванні боєздатних частин, — згадував Є. Коновалець. —

⁷⁴ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Archiwum im. Tarasa Szewczenki. — M/f. 92256. — Наказ для західної групи республіканських військ — групи полковника Коновальця Ч. 26 від 29 листопада 1918 р. — Str. 644; ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 4, 5, 6 зв.*

⁷⁵ *Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду. — С. 187; Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Archiwum im. Tarasa Szewczenki. — M/f. 92256. — Наказ для західної групи республіканських військ — групи полковника Коновальця Ч. 26 від 29 листопада 1918 р. — Str. 644.*

Головне командування нас не послухало й оголосило загальну мобілізацію. Як можна було передбачати, почали напливати вже в перших днях по оголошенню мобілізації такі маси народу, що ні одна з регулярних частин не могла їх опанувати»⁷⁶.

Уже в перші дні облоги столиці курінь СС було розгорнуто завдяки мобілізованим у полк двокурінного складу при 4 легкогарматних батареях. Після відступу з-під Києва 1-й полк СС мав у своєму складі вже 3 курені і 6 батарей; розпочалось формування 2-го полку СС. 2 грудня 1918 р., за наказом Головного отамана військ УНР С. Петлюри, Окремий загін СС, Окремий чорноморський загін, Дніпровську бригаду було розгорнуто в дивізії⁷⁷. Є. Коновальця було призначено командиром дивізії СС. 3 грудня з'явився наказ про зведення 1-ї дивізії СС, Чорноморської і Дніпровської дивізій в Осадний корпус. Виконувачем обов'язків командира корпусу було призначено полковника Є. Коновальця⁷⁸. 8 грудня Головний отаман віддав наказ № 46, перший параграф якого стверджував: «Наказую лічити сформованим Осадний Корпус, отаману котрого полковнику Коновальцю підлягають частини: Дніпровська дивізія, перша дивізія Січових стрільців, Чорноморська дивізія, 8 піша дивізія, Хвастівська залога (3 курені), Білоцерківська та Уманська резервні бригади, Білоцерківська окрема бригада, 2-й Дніпровський резервний полк, запасовий кіш Січових стрільців, окремий запасовий курінь Січових стрільців, Ходорківський курінь, а також всі резервні і охоронні частини, котрі знаходяться на території Осадного Корпусу»⁷⁹. Разом війська Осадного корпусу налічували до 50 тис. бійців при 48 гарматах. Командування корпусу розташовувалось у Фастові, туди з Василькова, де був штаб дивізії СС, і переїхав полковник Є. Коновалець.

Призначення Є. Коновальця командиром Осадного корпусу було визнанням його неабияких військових заслуг на службі Україні. Щоправда, Січових стрільців з переходом на нову посаду Є. Коновалець був змушений залишити. Командиром дивізії СС став сотник Р. Сушко.

У цей час Є. Коновалець зосередився головню на організаційній праці. На тлі браку відповідної кількості військових кадрів та

⁷⁶ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 306–307.

⁷⁷ *Centralne Archiwum Wojskowe* (далі — САВ). — I. 380 (*Sprzymierzona armia Ukrainiska*). — 8. 85. — *Наказ війську Української Народної Республіки ч. 10 від 2 грудня 1918 р.* — Стр. 26.

⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 6.

⁷⁹ Там само. — Ф. 1074. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 8 — 8 зв.

неспроможності військової влади тримати під контролем багатотисячні маси мобілізованих стали з'являтися самозвані отамани зі своїми повстанськими загонами, які часто діяли самостійно, не підкоряючись наказам головного командування. «Безладдя, яке маси мобілізованих внесли в запілля та якого з-за боєвих операцій на фронті не було змоги негайно усунути, пророкувало хаос, що постане в Києві, коли Осадний корпус вступить до міста», — писав Є. Коновалець⁸⁰. Командир Осадного корпусу вживав різних заходів, аби зарадити становищу. Так, 5 грудня штаб 1-ї дивізії СС видав наказ, згідно з яким на вояків інших частин чи з'єднань Осадного корпусу, що без потреби перебуватимуть на теренах постою Січових стрільців, чекало суворе покарання⁸¹. Вживалося й заходів, щоби підвищити дисципліну в військових частинах. Проте ці та інші заходи штабу Осадного корпусу через об'єктивні причини не могли бути надто ефективними.

Доля Києва на цей час фактично вже була вирішеною. Лише перебування у столиці значної кількості німецьких військ не давало військам Директорії здобути місто. Однак упродовж першої половини грудня 1918 р., коли німці та австрійці розгорнули евакуацію з України, успішно розкладаючись на ґрунті революційного бродіння, владу Директорії УНР було встановлено майже на всіх теренах України. Натомість гетьманський уряд зберіг контроль лише в Києві. Однак 12 грудня 1918 р. делегати німецького командування підписали з представниками Директорії УНР угоду про те, що німецькі частини не чинитимуть перешкод вступові республіканських військ до міста. Того ж дня розпочався наступ Осадного корпусу на Київ.

Є. Коновалець планував увести до столиці лише надійні та дисципліновані частини. Такими, звичайно ж, були Січові стрільці — тож за розпорядженням командування Осадного корпусу наступ на Київ розгорнула спершу лише дивізія СС. 13 грудня 1918 р. Січові стрільці зайняли район Жуляни—Мишоловка, але самочинно в наступ перейшли також частини Дніпровського коша отамана Зеленого. 1-ша Дніпровська дивізія зайняла Білогородку—Біличі, 2-га Дніпровська дивізія з лівого берега Дніпра вирушила до ст. Дарниця. Одночасно Чорноморська дивізія підійшла під

⁸⁰ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 307.

⁸¹ Кучабський В. *Від первопочинів до прокурівського періоду*. — С. 154.

Пуцу-Водицю⁸². Відділи гетьманських дружинників у безладді відступали до Києва.

Штаб Осадного корпусу мав відомості, що командири Дніпровських дивізій обіцяли своїм бійцям 3 дні безкарної гулянки «по київській буржуазії». Власне, рівень дисципліни й організованості у військах був найнижчим саме в Дніпровському коші, повністю сформованому з селян Київщини. 14 грудня полковник Є. Коновалець віддав наказ, за яким Дніпровські та Чорноморська дивізії мали припинити наступ у передмістях Києва. Продовжувати наступ повинна була лише 1-ша дивізія СС⁸³. Та події вийшли з-під контролю штабу Осадного корпусу. Ще вночі 14 грудня в Києві вибухнуло повстання політв'язнів. Повстанці вже на ранок опанували Печерськ, роззброюючи гетьманські частини. Офіцерські добровольчі відділи кидали фронт під Києвом і йшли до міста. Опівдні 14 грудня Січові стрільці рушили на район Жуляни—Пост-Волинський. Проте частини 1-ї Дніпровської дивізії отамана Ф. Тимченка, всупереч наказу Є. Коновальця, також вирушили з сіл Білогородка—Біличі на Петропавлівську Борщагівку. Близько 13-ї години штаб гетьманських військ віддав наказ припинити опір республіканським частинам. Просуваючись услід за гетьманськими відділами, що відступали, частини 1-ї Дніпровської дивізії першими вступили до Києва. Січові стрільці лише ввечері 14 грудня зайняли Солом'янську площу, а окремі січовострілецькі підрозділи з'явилися у центрі міста.

Таким чином, здобуваючи Київ, штаб Осадного корпусу не зміг утримати ситуацію під контролем. «Несподівано швидкий розвал гетьманського фронту не дав нам змоги здійснити наші плани, — визнавав Є. Коновалець. — Разом з організованими частинами вступило до Києва багато непевних і нездисциплінованих відділів»⁸⁴.

Гетьманат було повалено. Роль, що її відіграв у протигетьманському повстанні полковник Є. Коновалець як командир Січових стрільців та Осадного корпусу, дуже високо піднесла його авторитет у республіканських політичних колах. Власне, саме у цей час він також став однією з провідних фігур серед воєначальників армії УНР.

15 грудня 1918 р. Київ вітав війська Директорії. Парад частин Осадного корпусу, що відбувся на Софійському майдані, приймав

⁸² Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду. — С. 155–156.

⁸³ Там само. — С. 156.

⁸⁴ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 307.

полковник Є. Коновалець разом зі своїм штабом⁸⁵. Командування корпусу розташувалось по вул. Олександрівській, 6; сам Є. Коновалець замешкав у готелі «Континенталь». Поки Директорія перебувала у Вінниці, тимчасово цивільну владу в столиці було передано спеціальної Раді комісарів, а військову — командирі Осадного корпусу⁸⁶. Одночасно Є. Коновалець став комендантом Києва. У виконанні своїх обов'язків він, звичайно, спирався насамперед на Січових стрільців. «Стрілецька Рада заздалегідь поставилася дуже неприхильно до думки передання військової влади в Києві Січовим стрільцям. Директорія стояла на тому, що тільки Січові стрільці зможуть завести в Києві сякий-такий лад і що мої функції, як відпоручника Директорії, триватимуть дуже короткий час, — згадував Є. Коновалець. — Ніяких директив ані щодо загальної лінії політики, ані щодо маси заплутаних питань місцевого київського значення я не одержав. На мої настирливі запити з Києва до Вінниці, де в той час перебувала Директорія, я весь час одержував стереотипні відповіді: “все, мовляв, буде полагоджено, коли Директорія приїде з Вінниці до Києва”»⁸⁷.

Проте від самого початку організаційна діяльність штабу Є. Коновальця нашттовхнулася на низку серйозних труднощів. Відсутність єдності в політичному таборі Директорії УНР і чітко сформульованої програми дій далася взнаки ще під час протигетьманського повстання. Після перемоги ж таке становище лише поглиблювало загальну політичну кризу та, зокрема, сприяло деморалізації серед республіканських військ. «Тим часом кожний день неясности й непевности почало відбиватися з одного боку на тактиці незорієнтованих виконавчих органів київської влади, з другого — на настроях війська», — так описував ці дні Є. Коновалець⁸⁸. Боротьба з деморалізацією та падінням дисципліни в армії ускладнювалася через більшовицькі настрої, які ширилися в її лавах. В умовах збройної агресії більшовицької Росії проти УНР це загрожувало черговою політичною катастрофою.

Директорія урочисто прибула до Києва 19 грудня 1918 р. Під час урочистостей з цієї нагоди було оголошено про підвищення у

⁸⁵ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота.* — С. 122.

⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 8.

⁸⁷ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції.* — С. 311.

⁸⁸ Там само. — С. 311.

військових званнях командувачів з'єднань армії УНР, які особливо відзначились під час протигетьманського повстання. Полковнику Є. Коновальцю було надано звання отамана⁸⁹. За введеною Директорією системою рангів це звання дорівнювало генеральському.

На святковому прийомі, влаштованому Директорією 19 грудня 1918 р. на честь свого вступу до Києва, слово мали численні промовці, представники політичних партій, громадських організацій тощо. Представники Стрілецької ради у своїх виступах вказали на необхідність провадити чітку і послідовну лінію як у внутрішній, так і в зовнішній політиці республіканського уряду⁹⁰. На прийомі у голови Директорії В. Винниченка ввечері того ж дня Є. Коновалець заявив, що Стрілецька рада засуджує сучасну політику Директорії, яка веде країну до катастрофи.

Становище було тим загрозливіше, що на північно-східних кордонах України у цей час розпочиналася друга українсько-більшовицька війна. Російсько-більшовицькі війська просувалися вглиб Лівобережної України. Активізувалась також діяльність більшовицького підпілля в українських містах і передовсім — у Києві. Штаб Є. Коновальця вживав запобіжних заходів проти більшовицької агітації в столиці. Так, 22 грудня 1918 р. він віддав наказ про заборону антидержавної агітації на терені постою Осадного корпусу. Водночас на фронт проти більшовиків, на Чернігівщину, було відправлено Чорноморську дивізію. У складі Осадного корпусу лишилася дивізія СС, 1-ша і 2-га Дніпровські дивізії. Втім, Дніпровські дивізії швидко втрачали боєздатність і розкладалися.

Є. Коновалець у своїй організаційній діяльності спирався на дивізію СС, з якою незмінно підтримував зв'язки. Січові стрільці були найбільш дисциплінованим і організованим з'єднанням київської залоги, тож він активно використовував січовострілецькі підрозділи у заходах на підтримання спокою в Києві. Крім цього, Є. Коновалець увесь цей час залишався членом Стрілецької ради, брав участь у її засіданнях, солідаризувався з її політичною позицією та обстоював перед вищою державною владою. В київський період Директорії Є. Коновалець і на посаді командира Осадного корпусу був фактичним командиром Січових стрільців.

⁸⁹ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — С. 123.

⁹⁰ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 313.

Власне, намагання Є. Коновальця на початку січня 1919 р. сприяти зміні чинної політичної системи також були тісно пов'язані з позицією Стрілецької ради, яка вбачала шлях до порятунку країни у тимчасовій військовій диктатурі⁹¹. Коли 16 січня 1919 р. Стрілецька рада запропонувала учасникам державної наради УНР у Києві проголосити військову диктатуру, не випадково серед кандидатур до військового тріумвірату, окрім С. Петлюри й А. Мельника (призначеного вже начальником штабу армії УНР), був і Є. Коновалець. Утім, пропозицію Стрілецької ради учасники наради відхилили. Директорія після цих подій ухвалила кооптувати Є. Коновальця до свого складу, однак розчарована позицією українських політиків Стрілецька рада постановила цілковито усунутись від втручання в політичні справи й відмовилась від призначення отамана Є. Коновальця членом Директорії.

Між тим Є. Коновальцю не бракувало суто військових клопотів. Станом на початок січня 1919 р. в столиці розміщувалось понад 10 тис. старшин і вояків. У підпорядкування отаманові було передано й усі частини, що перебували на Київщині⁹². Йому постійно доводилось інспектувати частини, вирішувати безліч організаційних питань, пов'язаних із забезпеченням військ усім необхідним, їхнім розміщенням тощо. «На Різдво, коло полудня, приїхали до Гарматної Бригади СС Головний Отаман Симон Петлюра з отаманом Є. Коновальцем і кількома старшинами, — згадував командир бригади полковник Р. Дашкевич. — Головний Отаман з отаманом Коновальцем і старшинами обійшли помешкання всіх батареї. Бажали гармашам “Веселих Свят” та успіхів в обороні України. Зайшли до 1-ої батареї і там засіли до спільного стола з гармашами»⁹³. У середині січня 1919 р. Є. Коновалець за дорученням С. Петлюри відвідав Галичину, де спробував домовитися з військовою владою Західно-Української Народної Республіки про вирядження галицьких військових частин до Наддніпрянщини. Начальний командант Галицької армії генерал Михайло Омелянович-Павленко не підтримав цієї пропозиції, але заходами виконавча обов'язків державного секретаря

⁹¹ Донцов Д. *Рік 1918*. Київ. — С. 97–98; Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 315–316.

⁹² САУ. — I. 380. — З. 145. — Наказ Головного командування військами Української Народної Республіки ч. 22 від 1 січня 1919 р. — Стр. 7.

⁹³ Дашкевич Р. *Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота*. — С. 128.

військових справ сотника П. Бубели до Києва було скеровано близько 2 тис. галицьких новобранців⁹⁴.

У цей час організаційних змін зазнала й дивізія СС. На базі колишніх гетьманських сердюцьких полків було сформовано 3-й і 4-й полки Січових стрільців. Командиром дивізії залишався сотник Р. Сушко, а командирами полків були сотники І. Рогульський, Осипенко, С. Пицаленко, Г. Лазарський. Гарматна бригада СС під командою полковника Р. Дашкевича налічувала 48 гармат. Що ж до дніпровських дивізій, то вони протягом другої половини грудня 1918 р. практично втратили боєздатність. Значна частина дніпровців повернулася до рідних домівок, рештки дивізій було зведено в Окрему дніпровську дивізію на чолі з отаманом Зеленим, але вже незабаром це з'єднання також демобілізувалось. Деякі дніпровські підрозділи було відправлено до Галичини, інші влило до січовострілецьких частин. Таким чином, уже в середині січня 1919 р. Січові стрільці перетворились на єдине військове з'єднання в Києві. Осадний корпус як об'єднання різних військових частин фактично припинив своє існування, а натомість у корпус було розгорнуто дивізію СС. 25 січня Інформаційне бюро при штабі армії УНР повідомило про «перейменування» Осадного корпусу в корпус Січових стрільців⁹⁵. Командиром корпусу було призначено отамана Є. Коновальця. Як свідчив військовий міністр УНР генерал Олександр Греков, Є. Коновалець збирався навіть у цей час узятися до формування 2-го корпусу СС⁹⁶.

В умовах надто слабкої державної адміністрації окремі урядові структури часто прагнули перекласти частину своїх функцій на військово-адміністративний апарат корпусу СС. Різні міністерства направляли на розгляд штабу корпусу СС справи, які до військовиків не мали жодного стосунку. Чи не найвідомішою серед них стала спроба міністра фінансів Бориса Мартоса використати частини Січових стрільців для ревізії коштовностей у ювелірних крамницях Києва. Щоправда, командир корпусу Січових стрільців Є. Коновалець не підтримав такого наміру⁹⁷.

⁹⁴ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. – С. 332.

⁹⁵ *Українська ставка*. – 1919. – 25 січ.

⁹⁶ *Протокол допроса обвиняемого Грекова Александра Петровича // Академія*. – 1995. – Ч. 2. – С. 21.

⁹⁷ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. – С. 320–322; *Інтерв'ю з професором Борисом Мартосом, колишнім прем'єром Уряду Української Народньої Республіки, дня 25 вересня 1971 року // Непогасний огонь віри...* – С. 64.

Тим часом, січень 1919 р. позначився поразками українських військ у боях з російсько-більшовицькими частинами на сході країни. До цього додалися численні селянські повстання й заколоти проти Директорії в Центральній Україні, в тому числі й на Київщині. У районі Трипілля—Обухів антиурядове повстання підняв отаман Зелений. Його збільшовичені повстанські загони загрожували перетяти залізничне сполучення Києва з лінією Козятин—Жмеринка. «З ним (Зеленим. — М. К.) говорив я особисто телефонічно, — згадував Є. Коновалець, — посилав навіть до нього парламентарів, старався в'ясувати йому, в якому становищі опинилася українська армія, що їй загрожує й з якого боку, та просто молив його залишити цю авантюру й приступити з нами до співпраці. Все це нічого не допомогло»⁹⁸. 22 січня з Києва на придушення повстання вирушив відділ СС під командою сотника О. Думіна. Розбивши головні сили заколотників і роззброївши решту повсталих, відділ повернувся 26 січня до Києва.

Невдало розгортались бойові дії на Лівобережному фронті армії УНР. Більшовики захопили Харківщину й нестримно наступали на Полтаву та Катеринослав. Ще 9 січня 1919 р. штаб Осадного корпусу отримав наказ надіслати до Полтави, куди наближався ворог, один полк із гарматною батареєю та дві дніпровські батареї. Проте командування корпусу відправило до Полтави так звану ударну групу СС лише 17 січня, коли бої вже точилися на вулицях міста⁹⁹. Коли ж 19 січня більшовики взяли Полтаву, група відступила до р. Псьол, а потім — до Гребінки, де вв'язалася в бої з повсталими проти Директорії частинами Корсунської бригади отамана Хименка.

23 січня 1919 р. отамана Є. Коновальця було призначено командувачем Східного фронту. До складу військ фронту входили корпус СС, Запорізький корпус, Чорноморська дивізія та загін полковника Миколи Аркаса¹⁰⁰. Є. Коновальцю підлягали практично всі українські війська, що діяли на теренах Чернігівщини, Полтавщини та Київщини. Проте цих сил виявилось недостатньо, щоб зупинити більшовицькі війська. З названих з'єднань Є. Коновалець міг розпоряджатися корпусом Січових стрільців, невеличким загonom полковника М. Аркаса й окремими підрозділами чорноморців;

⁹⁸ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 308.

⁹⁹ Кучабський В. *Від первopочинів до проскурівського періоду*. — С. 173.

¹⁰⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 291—292.

Чорноморська дивізія на той час уже втратила боєздатність, а Запорізький корпус, деморалізований останніми поразками і тим, що владу в ньому захопив отаман Омелян Волох, відступив у район Кременчука. Тож, хоча загальна кількість військ, які номінально підпорядковувалися Є. Коновальцю, складала понад 12 тис. старшин і вояків, для оборони Києва від російсько-більшовицьких військ він, за нашими підрахунками, мав щонайбільше 4—5 тис. боєздатних бійців. Водночас частини 1-ї Української російсько-більшовицької дивізії, що наступала Чернігівщиною на Київ, налічували до 8 тис. вояків. Сили були надто нерівними. До того ж, деморалізовані ворожістю значної частини населення, військові частини армії УНР швидко втрачали боєздатність. Зневіра та апатія охопили і військо, і державне керівництво. Оголошена урядом наприкінці січня 1919 р. евакуація столиці лише засвідчила, що Київ буде здано ворогові. Бойовий дух у військах це, звичайно ж, не підняло.

23 січня 1919 р. більшовицькі частини захопили Ніжин та Козелець, відтак розгорнувши наступ безпосередньо на Київ. Наказ корпусу СС від 24 січня повернути Козелець так і залишився наказом — Є. Коновалець чомусь зволікав з відправленням Січових стрільців на фронт¹⁰¹. Нарешті 26 січня на відтинку фронту під Ніжином 1-й Білоцерківський полк перейшов на бік більшовиків, а 1-й Київський полк самочинно покинув позиції та вирушив до Києва¹⁰². Ситуація вимагала швидких і рішучих дій. За наказом командування корпусу СС із Києва на Семиполки вирушили 1-й, 4-й та Лубенський кінний полки СС¹⁰³. Це була група отамана І. Рогульського, що мала блокувати ворогові доступ до столиці з півночі, поки до неї не повернеться з Полтавщини ударна група СС сотника Р. Сушка. Група отамана І. Рогульського мала понад 2 тис. вояків; на цьому ж напрямку їй протистояли понад 4 тис. бійців ворога. В ході боїв більшовики 1 лютого захопили Бровари і наступного дня почали обстрілювати Київ гарматним вогнем¹⁰⁴. Війська І. Рогульського були змушені відступити під Київ, до Микільської Слобідки. У ніч з 3

¹⁰¹ *Российский Государственный Военный архив (далі — РГВА). — Ф. 999. — Оп. 1. — Д. 22. — Л. 6; Там же. — Д. 23. — Л. 3, 4, 6; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 299.*

¹⁰² *ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 133.*

¹⁰³ *Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду. — С. 180.*

¹⁰⁴ *РГВА. — Ф. 999. — Оп. 1. — Д. 26. — Л. 54, 73; Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3. — Москва, 1932. — С. 157.*

на 4 лютого група відступила без боїв у район Горенич. До оборони Києва штаб Є. Коновальця залучив розміщений на Печерську 1-й Синьожупанний полк; для прикриття евакуації було стягнуто також 2-й і 3-й полки СС — разом понад 1600 вояків. Проте деморалізація серед військ набула справді катастрофічних масштабів. Уранці 4 лютого 2-й полк СС самочинно покинув свої позиції та відступив на Фастів; решта українських частин розпочали плановий відступ зі столиці на лінію Крюківщина—Гатне¹⁰⁵.

Одночасно з керуванням бойовими діями Є. Коновальцю довелося займатися й евакуацією Києва. «Евакуацію нам вдалося провести в повній мірі», — згадував тодішній військовий міністр УНР генерал О. Греков¹⁰⁶. Усе ж слід зазначити, що бездоганною вона не була. Серед загального сум'яття та паніки зусилля Є. Коновальця й штабу корпусу СС були не надто ефективними. Так, ворогові дісталася величезна кількість військового майна (яку самі більшовики оцінювали згодом як колосальну)¹⁰⁷.

У ніч з 5 на 6 лютого 1919 р. українські війська без бою залишили Київ. У місто вступили більшовицькі частини. Після падіння столиці корпус СС спершу розташовувався в районі Гостомисль—Білогородка—Жуляни; у Коростені перебував 5-й полк СС. Однак під натиском більшовиків Січові стрільці були змушені продовжити відступ. 19 лютого Фастів було здано противнику. У боях за місто особливо важких втрат зазнав 3-й полк СС¹⁰⁸.

«Кістяком оборони на важливому напрямкові Київ — Фастів — Козятин — Вінниця був Корпус Січових стрільців, — згадував генерал Микола Капустянський. — На жаль, перевтома від майже безперервних 4-місячних боїв [...] а головно морально депресія від активної ворожості збільшевізованого населення до війська Директорії погрожувала при дальшій боротьбі на бойовому фронті можливою деморалізацією січовиків — цієї дотепер найміцнішої та твердої в боях частини»¹⁰⁹. Справді, боєздатність корпусу СС

¹⁰⁵ Кучабський В. Від першопочинів до проскурівського періоду. — С. 181.

¹⁰⁶ Протокол допроса обвиняемого Грекова Александра Петровича // Академія. — 1995. — Ч. 2. — С. 21.

¹⁰⁷ Центральний Державний Архів Громадських об'єднань (далі — ЦДАГО) України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 19. — Арк. 4 зв., 5 зв.

¹⁰⁸ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3. — С. 265.

¹⁰⁹ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 1 (частини I й II). — С. 32.

стрімко падала. Так, 20 лютого в Бердичеві було роззброєно деморалізований 2-й полк СС, що складався з білоцерківських новобранців. За таких обставин Є. Коновалець прагнув домогтися від штабу армії розпорядження, яким би корпус СС відкликали з фронту й направили в запілля на відпочинок. Він розумів, що лише так можна було направити стан січовострілецьких частин. На нараді командування армії УНР у Козятині 21 лютого 1919 р. Є. Коновалець категорично зажадав відвести Січових стрільців у запілля задля відпочинку та реорганізації¹¹⁰. Військове керівництво УНР на чолі з С. Петлюрою визнало цю вимогу слушною. Того ж дня командування віддало відповідний наказ, яким перевело корпус до запілля в район Проскурова.

Протягом кількох наступних днів усі піші полки, гарматні та технічні частини СС було стягнуто з фронту до Проскурова. На фронті залишилися тільки 5-й полк СС і бронепотяг «Стрілець», які було приділено до складу військ Північної групи армії УНР. У Проскурові частини розташували на відпочинок, розпочався їхній перевишкіл та реорганізація. Між іншим, відхід Січових стрільців з фронту не був непомітним для більшовиків. 12 березня 1919 р. Бюро українського друку УСРР повідомляло про те, що «отаман Коновалець, як передають, виїхав з козятинського фронту на луцький, яким він буде керувати»¹¹¹.

Станом на 4 березня 1919 р. корпус СС налічував у своєму складі 1400 багнетів при загальній кількості близько 150 старшин і 2500 воїнів (не враховуючи залишених на фронті частин)¹¹². Реорганізація січовострілецьких частин розпочалася з кадрово-організаційних змін. Новим начальником штабу корпусу СС став полковник Марко Безручко, талановитий старшина-генштабіст, що замінив на цій посаді підполковника Ю. Отмарштайна, який очолював штаб Січових стрільців від грудня 1918 р. Остаточою було визначено структуру гарматної бригади СС під командою полковника Р. Дашкевича. До речі, з ініціативи Є. Коновальця та за згодою головного командування на допомогу Галицькій армії, що вела важкі бої з поляками,

¹¹⁰ Капустянский М. *Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. – Кн. I (частини I й II). – С. 32.

¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 1738. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 69.

¹¹² САУ. I. 380. – 8. 85. – Дислокаційна відомість і бойовий склад частин Дієвої армії, складена 4-го березня 1919 року. – Стр. 58 зч. – 59.

було вислано 2-й і 6-й важкогарматні полки СС та кілька ешелонів у складі близько 100 вагонів артилерійських набоїв¹¹³. Є. Коновальцю та його штабові довелося займатись також організаційними справами в 1-му Волинському корпусі армії УНР, який від 26 лютого перейшов у підпорядкування командуванню СС¹¹⁴.

Командування Січових стрільців намагалося підняти бойовий дух стрілецьтва також і політичними засобами. «Багато нарад відбулося потім про те, які цілі поставити перед новим січовим стрілецьтвом, — згадував В. Кучабський. — Усім, і старим, і новим січовим стрільцям, дуже боліла ворожість селянського населення до армії УНР взагалі, зокрема, до стрілецьтва, та закиди, будімо січові стрільці хочуть ще раз “привести скоропадщину”»¹¹⁵. 13 березня 1919 р. з’явилась політична декларація Стрілецької ради, в якій повідомлялося, що Січові стрільці обстоюють самостійність України, але готові підтримувати радянську владу на місцях. Звичайно, ця декларація була даниною політиці, якій ніколи не було чуже січовострілецьке командування, Стрілецька рада і особливо сам Є. Коновалець. Документ був своєрідною відповіддю на поширення серед українського суспільства на початку 1919 р. прорадянських настроїв.

У Проскуріві Січові стрільці перебували близько місяця. Загалом, командуванню СС вдалося підняти військову дисципліну та боездатність у лавах січовострілецьких частин. Значною мірою цього було досягнуто саме зусиллями Є. Коновальця, що, за словами генерала М. Капустянського, вмів «підтримувати свій авторитет і заступництво перед підлеглими і здобути від них поваги»¹¹⁶. Коли наприкінці березня 1919 р. корпус СС одержав наказ вирушати на фронт, це вже знову було здатне до активних дій проти ворога військове з’єднання.

Після успішно проведеної у березні 1919 р. Сарненсько-коростенської операції головне командування армії УНР планувало розгорнути значний контрнаступ проти більшовиків на відтинку Бердичів—Житомир—Коростень. Передбачалося, здобувши Житомир

¹¹³ Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 157, 178–179.

¹¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 195 зв.

¹¹⁵ Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду. — С. 184.

¹¹⁶ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 1 (частини I й II). — С. 47.

і Бердичів, розпочати просування до Києва. Корпус СС, згідно з планом операції, мав діяти на бердичівському напрямку.

20 березня 1919 р. ешелони Січових стрільців стали прибувати на залізницю Бердичів—Шепетівка. Підрозділи 3-го полку СС прикривали їх від атак більшовицьких військ із Бердичева. У ході боїв 21—23 березня Січові стрільці вийшли до ст. Романів, готуючись до штурму міста¹¹⁷. У цей же час, 22 березня, війська Північної групи армії УНР визволили Житомир.

24 березня 1919 р. 1-й і 3-й полки СС за підтримки січовострілецького кінного дивізіону та артилерії СС атакували Бердичів. У жорстоких боях січовики практично зайняли місто, але більшовикам вдалося контратакувати їх і вибити з Бердичева. 26 березня спроба штурму повторилася. Проте події вперто розгорталися за тим-таки сценарієм — спочатку Січові стрільці заволоділи містом, але утриматися в ньому не змогли. Третя спроба взяти Бердичів (29—30 березня) супроводжувалася вкрай жорстокими боями й величезними втратами з обох сторін, однак також виявилася безуспішною. Проти ворога було кинуте 5-й полк СС, проте він зазнав жорстокої поразки, втративши в бою близько половини свого особового складу¹¹⁸. Після важких втрат Січові стрільці 31 березня перейшли до оборони, а 3 квітня під тиском більшовиків розпочали відступ. Невдача корпусу СС під Бердичевом стала переломним моментом у ході Житомирсько-бердичівської операції, — більшовики перейшли в контрнаступ і на житомирському напрямку.

Значною мірою успіхам більшовиків у боях за Бердичів сприяло швидке перекидання підкріплень з району Вінниця—Жмеринка під загальною командою Миколи Щорса¹¹⁹. Натомість командування корпусу СС припустилося помилки, не поспішаючи вводити в бій резерви, — залучивши їх запізно, вже годі було врятувати ситуацію. Безумовно, відповідальність за це падала і на командира корпусу Є. Коновальця, хоча, як слушно зазначав генерал М. Капустянський, «бойове керівництво військом він покладав на своїх

¹¹⁷ Безручко М. Від Проскурова до Чарториї // *Історія Січових стрільців*. — Київ, 1992. — С. 211–212.

¹¹⁸ Там само. — С. 214–216.

¹¹⁹ РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 1. — Л. 361–363; Антонов-Овсенко В. *Записки о гражданской войне*. — Т. 3. — С. 299; *Великий Жовтень та громадянська війна на Україні*. Енциклопедичний довідник. — Київ, 1987. — С. 51.

начальників штабів, даючи їм вільну руку і санкціонуючи їх розпорядження»¹²⁰.

Наказ командування армії УНР після відступу з-під Бердичева визначав базою корпусу СС район Крем'янець¹²¹. Січові стрільці поступово відтягувались до Шепетівки під натиском 5-го і 14-го Миргородського російсько-більшовицьких полків. 8 квітня 1919 р. до складу корпусу СС було тимчасово приділено бригаду 5-ї кінної дивізії в складі 27-го Чортомлицького і 28-го Звягельського кінних полків¹²². Бригада налічувала до 500 бійців, щоправда при вдесятеро меншій кількості коней, і діяла на правому крилі корпусу. Вона залишилася в складі корпусу до кінця і згодом була реорганізована в кінну бригаду СС. Загалом у лавах корпусу Січових стрільців на цей час налічувалося до 4 тис. вояків при 77 гарматах.

Незабаром у командування корпусу СС з'явилась можливість змінити хід бойових дій. 18 квітня у 14-му Миргородському російсько-більшовицькому полку, що складався переважно з українців, спалахнуло антибільшовицьке повстання. Більшість його особового складу, 16 старшин та 250 вояків, перейшли на бік Січових стрільців¹²³. З них було сформовано окремий Миргородський курінь. Ця подія гнітюче вплинула на інші ворожі частини на цьому відтинку фронту. Січові стрільці відразу ж перейшли в контрнаступ і вже 19 квітня визволили Полонне. 21 квітня корпус СС спробував перейти в загальний наступ, але більшовицькі частини переважаючими силами енергійно контратакували і 26 квітня захопили Миропіль. Ворог наблизився до Шепетівки. Після жорстоких і затяжних боїв 1—3 травня 1919 р. Січові стрільці здали місто 2-й Українській російсько-більшовицькій дивізії¹²⁴.

У цей час стався конфлікт між штабом корпусу СС та командуванням Північної групи армії УНР. Оскільки корпус займав фронт

¹²⁰ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. — Кн. I (частини I і II). — С. 47.

¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 51.

¹²² Смовський К. *До «Матеріалів до історії 1-го кінного Лубенського ім. запорожського полковника М. Залізняка полку» інженера підполковника А. Марущенко-Богданівського в збірниках 5 і 7 // За Державність*. — Варшава, 1938. — Ч. 8. — С. 244.

¹²³ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 19. — Арк. 36; Безручко М. *Від Проскурова до Чарторії*. — С. 218—219.

¹²⁴ Безручко М. *Від Проскурова до Чарторії*. — С. 223—224; РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Л. 60. — Л. 106—107.

не лише на схід, але й на південь від р. Случ до Шепетівки, отаман Є. Коновалець направив командувачу Північної групи отаману Володимиру Оскілку прохання передати до складу корпусу 4-й полк СС, який від лютого 1919 р. діяв у складі Північної групи. Коли ж прохання не задовольнили, Січові стрільці самочинно захопили бронепотяг Північної групи «Воля». Конфлікт посилювався через постійні прохання штабу Північної групи до штабу армії УНР підпорядкувати йому січовострілецькі частини в районі Шепетівки, ця ідея викликала опір з боку командування корпусу СС. Коли штаб Північної групи зажадав від Є. Коновальця надати для взяття Новоград-Волинського бронепотяг СС «Стрілець», той у відповідь наказав 4-му полку СС вийти з-під команди штабу Північної групи. Подальшій ескалації конфлікту запобіг наприкінці квітня 1919 р. лише невдалий виступ В. Оскілка проти Директорії, — зазнавши поразки, бунтівливий отаман був змушений утекти до Польщі.

Становище на фронті ставало катастрофічним для української армії. Відступаючи під натиском більшовиків, війська УНР майже впритул підійшли до польського фронту. В середині травня 1919 р. в Радивиліві поляки захопили ешелони гарматної бригади СС. «Утрата цих ешелонів відбивалася дуже на боєздатності батерей, — згадував Р. Дашкевич, — бо пропало не тільки різне майно, але пропали артилерійські набої. Пізніше не було чим стріляти»¹²⁵. 20 травня більшовики захопили Кам'янець, хоча вже 22 травня 1-му полку СС і січовострілецькому кінному дивізіону пощастило відбити місто. Корпус СС спробував контратакувати противника, але розвал 19-ї дивізії на сусідньому відтинку фронту прирік цю спробу на невдачу. Не маючи певності щодо своїх флангів та запліля, Є. Коновалець ухвалив рішення про відступ корпусу з району Острога до Крем'янця, де зосереджувалися з'єднання Запорозької групи під командою полковника Володимир Сальського. «У днях 26 до 29 травня 1919 р. війська покинули залізничні шляхи, — свідчив Р. Дашкевич. — Рештки майна перевантажено на обозні підводи. Ешелони попали в руки советів і поляків»¹²⁶. 27 травня Січові стрільці зосередились у районі Крем'янець—Броди.

¹²⁵ Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 182.

¹²⁶ Там само. — С. 182.

28 травня до Крем'янця прибув помічник начальника штабу армії УНР полковник Василь Тютюнник з готовим планом загального контрнаступу. Він мав коротку нараду з отаманом Є. Коновальцем та його штабом. Командування корпусу СС підтримало план. «Будучи перетомлені від сильних боїв частини СС все ж таки з огляду на свій склад, так і моральний стан були ще здатні до активних операцій», — так характеризував боєздатність Січових стрільців тодішній помічник начальника 1-ї управи штабу Дієвої армії УНР генерал М. Капустянський¹²⁷.

Згідно з оперативним планом, корпус СС мав вийти на лінію Староконстантинів—Ляхівці, прикриваючи ліве крило Запорізької групи. Йому підпорядковувалась також 9-та Залізнична дивізія полковника В. Кудрявцева.

29 травня 1919 р. армія УНР почала загальний контрнаступ. Вийшовши на лінію р. Горинь, корпус СС розгорнув наступ на Білгородку. 8 червня січовострілецькі частини досягнули Староконстантинова, відкинувши на північ Богунську бригаду 1-ї Української російсько-більшовицької дивізії. Проте вже в ході боїв 8—15 червня Січові стрільці знову були змушені відступити¹²⁸. Причинами невдачі були перевиснаженість частин, відсутність зв'язку з іншими з'єднаннями, а також — тактичні помилки командування корпусу, яке занадто розкидало свої частини¹²⁹. У цих боях особливо важких втрат зазнав 2-й полк СС полковника Осипенка. Є. Коновалець одержав від головного командування армії УНР завдання утримувати переправи на р. Случ і перейти в контрнаступ на Купіль, щоб відкинути звідти ворожу групу. У підпорядкування йому було передано 7-му Запорізьку дивізію. Цього разу група Є. Коновальця досягла успіху. 22 червня в районі Катеринівки 7-ма Запорізька дивізія завдала більшовикам нищівної поразки, а 24 червня 1-й полк СС визволив Базалію¹³⁰.

¹²⁷ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. — Кн. I (частини I й II). — С. 48.

¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 7—17; Антонов-Овсенко В. *Записки о гражданской войне*. — Т. 4. — Москва, 1933. — С. 297; РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 114. — Л. 26.

¹²⁹ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. — Кн. I (частини I й II). — С. 73—74.

¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 31 зв., 35—35 зв.; Безручко М. *Від Проскурова до Чарторий*. — С. 243—245.

Втім, боєздатність корпусу СС досягла критичної межі. Його виснажені тривалими боями частини потребували відпочинку. Наприкінці червня Є. Коновалець звернувся до головного командування з проханням відвести корпус у запілля. Становище на фронті було особливо напруженим, та, як згадував М. Капустянський, «група СС майже видихлась і доконче потребувала відпочинку і реорганізації. От. Коновалець категорично вимагав зміни і загрожував навіть залишити фронт»¹³¹. 26 червня у штабі армії УНР було ухвалено рішення замінити корпус СС Волинською групою полковника Всеволода Петріва у ніч на 1 липня; Січові стрільці мали відійти в запілля в якості резерву.

Заміна Січових стрільців 1—2 липня на позиціях волинцями відбувалась нескоординовано. Командувач Волинської групи полковник В. Петрів затягнув пересування своїх частин, а його підлеглий, командир 1-ї Північної дивізії генерал Петро Єрошевич, своєчасно не зорієнтувався на місцевості. Ситуацією скористалися більшовики, які атакували січовострілецькі частини з флангу. Корпус СС розпочав відступ до Лянцкоруня. 3 липня під Катеринівкою корпус витримав жорстокі бої з більшовиками, а 5 липня командування Січових стрільців віддало наказ частинам СС відступати у район Ярмолинців¹³². Невдала заміна Січових стрільців волинцями і стала початком перелому в ході Проскурівської операції на користь російсько-більшовицьких військ. Більшовики перехопили стратегічну ініціативу й 6 липня зайняли Проскурів.

Армія УНР опинилася на межі поразки. На проскурівському напрямку війська відступали, відтягуючись до Кам'янець-Подільського. Є. Коновалець та його штаб планували впродовж 5—7 днів здійснити реорганізацію корпусу СС і надати бійцям, чия кількість унаслідок останніх боїв суттєво зменшилася, можливість трохи перепочити. Відступ корпусу СС до Лянцкоруня був досить важким. Окремі старшини й вояки, деморалізовані поразками, вдавалися до грабунків чи ексцесів, спрямованих проти єврейського населення. Подекуди у стрільців виникали бійки з вояками сусідньої 1-ї Північної дивізії, оскільки ті вважали, що Січові стрільці збираються

¹³¹ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. – Кн. I (частини I й II). – С. 95–96.

¹³² Безручко М. *Від Проскурова до Чарторії*. – С. 250; ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 48 зв.

перейти до Галичини¹³³. До речі, подібні чутки були досить поширеними у ці дні в армії. Генерал М. Капустянський також вважав, що Є. Коновалець намагається перейти за Збруч і приєднатися до Галицької армії¹³⁴. Важко сказати, наскільки обґрунтованими були ці підозри. «Маючи на увазі перетомленість групи, я вирішив відірватися від ворога на такий простір щоби мати 5—7 днів для впорядкування військ, забезпечення їм постачання, — інформував отаман Є. Коновалець помічника начальника штабу армії полковника В. Тютюнника, — і відійти в район Лянцкорунь, лишивши один полк в Слободі Смотричівській, а кінні застави в районі Рудка-Нестерівці. Штаб групи переходить в Лянцкорунь»¹³⁵.

У районі Лянцкоруня 10—12 липня 1919 р. відбулась чергова реорганізація Січових стрільців. Корпус СС було переформовано в групу у складі двох дивізій (10-ї та 11-ї) — відповідно до загальноармійської організації. Командувачем групи залишався отаман Є. Коновалець, начальником штабу — полковник М. Безручко. Помічником командувача групи став отаман А. Мельник, який наприкінці червня 1919 р. повернувся до Січових стрільців зі штабу Дієвої армії УНР. Дивізії очолили, відповідно, сотник І. Рогульський (начальник штабу — підполковник Всеволод Змієнко) та підполковник Р. Сушко (начальник штабу — полковник Ю. Отмарштайн). Кожна дивізія складалася з 3 піших і 3 гарматних полків, кінної сотні й технічного куреня. В 11-й дивізії, крім цього, був ще й позаштатний Стародубський полк, який відступав разом із військами протягом січня—червня 1919 р. аж із північної Чернігівщини. До складу групи СС входили також 4-та Окрема кінна бригада у складі 2 кінних полків та 1 кінної батареї, автопанцерний дивізіон та кулеметний кіш.

Відпочинок і переформування Січових стрільців тривали близько двох тижнів. Перехід Галицької армії за Збруч 16—18 липня 1919 р. змінив стратегічну ситуацію в регіоні на користь української армії. Українські війська, маючи тепер чисельну перевагу над противником, перейшли до загального контрнаступу, у якому взяла участь і група СС.

¹³³ Єрошевич П. *Зборотби українського народу за свою незалежність // За Державність. — Варшава, 1939. — Ч. 9. — С. 45.*

¹³⁴ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд).* — Кн. 2 (ч. III). — Мюнхен, 1946. — С. 9.

¹³⁵ Там само. — С. 180.

20 липня 1919 р. січовострілецькі дивізії контратакували противника на відведеному їм відтинку на лівому крилі фронту армії УНР і після короткого бою зайняли Фрампіль¹³⁶. Утім, на відтинку групи СС ворог був не досить активний; натомість в ході боїв 20—21 липня більшовики прорвали фронт сусідньої Волинської групи і захопили Смотрич, загрожуючи Кам'янцю-Подільському. Головна команда армії УНР негайно віддала групі СС наказ зняти з фронту одну дивізію і атакувати нею ворога. Отаман Є. Коновалець відповів, що такий маневр провести вкрай важко, оскільки війська перевтомлені, а фронт групи достатньо великий. «Отаман Коновалець і його помічник отаман Мельник не мають належної віри в цей маневр», — писав згодом генерал М. Капустянський¹³⁷. Проте штаб армії категорично зажадав від командування групи СС виконати наказ. 21 липня 11-та дивізія СС та кінний полк розпочали операцію проти більшовицьких частин, що, прорвавши фронт, просувались до Кам'янця (це була Таращанська бригада 1-ї Української російсько-більшовицької дивізії, що мала 2 тис. бійців, 300 шабель при 10—12 гарматах). У ході важких боїв 21—22 липня Січові стрільці оточили противника і завдали йому нищівної поразки. Було захоплено понад 150 полонених, 6 гармат, чималий обоз тощо¹³⁸.

Розгром Таращанської бригади спричинив відступ ворожих частин на проскурівському напрямку. У наказі № 19 військам Дієвої армії від 26 липня головний отаман С. Петлюра назвав операцію 11-ї дивізії СС взірцевою, а всім частинам, що взяли в ній участь, висловив подяку¹³⁹. «Ніди правди діти: СС хоч і вагалися й опиралися до початку маневру, — писав згодом М. Капустянський, — проте, схваливши рішення, здійснили його рішуче, сміливо й мистецьки»¹⁴⁰.

¹³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 70 — 70 зв.; Безручко М. Від Проскурова до Чарторії. — С. 254.

¹³⁷ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 2 (ч. III). — С. 69.

¹³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 160; Там само. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 71 зв., 73. Разом із тим, генерал М. Капустянський пише про «близько 200 полонених» (Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 2 (ч. III). — С. 66), а М. Безручко — про 518 (Безручко М. Від Проскурова до Чарторії. — С. 256), про «понад п'ятсот полонених» згадує А. Мельник (Мельник А. Київ — Мотовилівка — Карбачів, де наші серця сповнялись гордоців та радощів // Євген Коновалець та його доба. — С. 176).

¹³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 160.

¹⁴⁰ Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ — Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. 2 (ч. III). — С. 70.

Переслідуючи противника, група СС перейшла в наступ. 28 липня 10-та дивізія СС визволила Фельштин, а 29 липня — Чорний Острів і Миколаїв¹⁴¹. Більшовики в цих боях зазнали важких втрат.

Під час загального наступу української армії на Правобережжі в серпні 1919 р. Є. Коновалець та його штаб неодноразово прохали Головну команду направити групу СС на Київ. «СС, несучи весь тягар боротьби проти гетьмана й большевизму на своїх плечах, будучи основою всього українського, висловлюють бажання прийняти участь в захваті Києва, в районі котрого вони так багато працювали на користь України й звідки почали своє існування як корпус СС», — повідомляв отаман А. Мельник начальникові штабу армії УНР полковнику В. Тютюннику під час розмови по прямому дроті 31 липня 1919 р.¹⁴². Але прохання січовострілецького командування було відхилено. «Головне Командування, думаючи, що нам залежить тільки на “честі” ввійти першими в Київ, відкинуло нашу пропозицію, — згадував Є. Коновалець. — Ця роля, як ми пізніше довідалися, припала Запоріжцям. Яке практичне значення мало знання київського терену й відносин, виявилось найкраще на подіях 30 серпня 1919 р.»¹⁴³. Групу СС було призначено разом з 2-м корпусом Української галицької армії (УГА) до складу армійської групи полковника Арнольда Вольфа, що мала наступати на Шепетівку—Житомир—Коростень.

До 7 серпня 1919 р. бойові дії проти більшовиків на шепетівському напрямку велися досить пасивно. 2-й корпус УГА не поспішав наступати, у той час як група СС наполегливо просувалася вперед. Командування Січових стрільців вимагало від штабу 2-го Галицького корпусу прискорити наступальну операцію. Нарешті, 13 серпня армійська група полковника А. Вольфа перейшла в наступ. 15 серпня Січові стрільці вийшли на лінію р. Хомора, женучи перед собою частини 1-ї Української російсько-більшовицької дивізії. Чисельність військ на цей час значно зросла внаслідок мобілізації. Так, станом на 16 серпня 1919 р. група СС налічувала 2139 багнетів і 507 шабель (старшин у її лавах було 560, а вояків — близько 8 тис.)¹⁴⁴.

¹⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 81, 82 зв.

¹⁴² Центральний Державний Історичний архів (далі — ЦДІА) України у м. Львові. — Ф. 369. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 85–86.

¹⁴³ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 333.

¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 28. — Арк. 1 зв. — 6.

Наступ групи постійно ускладнювали непорозуміння з польськими військами, з якими січовикам довелося межувати. 16 серпня, коли з'єднання 2-го корпусу УГА й 11-ї дивізії СС зайняли Шепетівку, частину міста захопили польські підрозділи, які залишили її щойно 18 серпня. Подібний інцидент стався і 20 серпня під час виволення 10-ю дивізією СС Новоград-Волинського від більшовиків. 23 серпня поляки несподівано захопили під Новоград-Волинським січовострілецькі обози; це стало причиною паніки, в результаті якої більшовики повернулися до міста. «Отаман Коновалець і його помічник отаман А. Мельник дуже хвилюються і весь час хапаються за зброю», — згадував М. Капустянський з цього приводу¹⁴⁵. Та зусиллями Головної команди армії УНР непорозуміння з польськими військами вдалося владнати без пролиття крові.

5 вересня 1919 р. Січові стрільці знову здобули Новоград-Волинський. Проте наступ на Коростень виявився менш успішним. Тривалі бої частин групи полковника А. Вольфа з 44-ю російсько-більшовицькою дивізією не принесли перемоги українським військам. Наступ групи СС також не увінчався успіхом. 18 вересня 2-й корпус УГА відступив до Бердичева, 10-та дивізія СС — до Полонного, а 11-та дивізія СС — до Шепетівки¹⁴⁶. Після цього бої на українсько-більшовицькому фронті фактично припинилися. Зі сходу насувався новий ворог — російські білогвардійські війська генерала Антона Денікіна, що несли на своїх прапорах гасло відродження «єдиної і неподільної» Росії. У вересні 1919 р. уряд УНР та українське командування змушені були визначитися зі ставленням до денікінських військ, які на цей час зайняли Лівобережжя та значну частину Південної України. Бойові дії проти більшовиків, під чиїм контролем залишився тільки клаптик північної Волині, тимчасово припинилися.

Перебуваючи на Волині, група СС отримала можливість відпочити від безперервних кількомісячних боїв. Частини було поповнено мобілізованими. Станом на 15 вересня 1919 р. у військах групи СС налічувалося, за списком, 698 старшин, 589 підстаршин та 10063 вояки¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Капустянський М. *Похід Українських Армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*. — Кн. 2 (ч. III). — С. 144.

¹⁴⁶ Безручко М. *Від Проскурова до Чарторії*. — С. 267–268;

¹⁴⁷ Див.: ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 581. — Он. 1. — Спр. 45. — Арк. 7; *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. — *Archiwum im. Tarasa Szewczenki*. — М/ф. 92256. — Відомість чисельного складу групи Січових стрільців по становищу на 15 вересня 1919 року. — Стр. 851.

Звичайно, через людські втрати, дезертирство тощо насправді ці цифри були меншими. Однак упродовж 21 вересня — 17 жовтня група СС одержала мобілізованими 87 підстаршин, 4621 вояка¹⁴⁸. Тому значну увагу командування групи СС приділяло у цей час організації у Староконстантинові запасного коша на чолі з полковником І. Чмолою. Тут відбувався вишкіл новобранців, звідси йшло поповнення до січовострілецьких дивізій. 5 жовтня 1919 р. огляд коша, в якому на цей час було 248 старшин і 4328 вояків, здійснив Головний отаман військ УНР С. Петлюра. «Ми все стояли при тобі, наш вожде, все були твоїми найвірнішими, такими і залишимося», — так привітав отаман Є. Коновалець Головного отамана¹⁴⁹. У промові перед особовим складом коша С. Петлюра висловив надію на перемогу над усіма ворогами України. Того ж дня кіш у присутності С. Петлюри склав присягу на вірність УНР¹⁵⁰.

До речі, командування Січових стрільців у цей час опікувалося ще й партизанськими загонами та частинами, що формувались у районі постою групи. Ще в серпні 1919 р. командуванню СС було підпорядковано кількатисячні повстанські відділи полковника Висоцького, що діяли на Волині. Коли ж у середині вересня 1919 р. розпочалось формування партизанської Окремої волинської бригади ім. Д. Соколовського, її також було приділено на всі види постачання до групи СС. Лише 4 жовтня забезпечення бригади необхідним військовим майном та коштами перебрало на себе армійське постачання¹⁵¹.

Між тим, наприкінці вересня 1919 р. між українськими та білогвардійськими військами розпочалися бойові дії. Від самого початку нової війни нерішучість і пасивність українського командування дала змогу противнику перехопити стратегічну ініціативу на фронті. Від середини жовтня бої на українсько-білогвардійському фронті стали особливо запеклими, супроводжувались значними людськими втратами з обох сторін. Білогвардійці активно атакували

¹⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 276. — Арк. 4 зв.; Там само. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 120. — Арк. 93 зв.; Там само. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 114. — Арк. 8 зв.; Там само. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 43-а зв.

¹⁴⁹ Стрілецька думка. — 1919. — 9 жовтня.

¹⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 43 зв.; Рінецький С. Українське січове стрілецтво. — Нью-Йорк, 1956. — С. 293.

¹⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 10, 49 зв.

на всіх відтинках фронту і ситуація поступово складалася не на користь українських військ.

15 жовтня 1919 р. група СС одержала наказ передислокуватися з району Шепетівка—Полонне на українсько-білогвардійський фронт — у район Жмеринки (група налічувала на цей час 498 старшин, 682 підстаршини, 5588 вояків при 1137 багнетах і 83 шаблях бойового складу)¹⁵². Проте брак палива, паротягів і ешелонів не давав здійснити перехід швидко. 20 жовтня лише розпочалося перекидання частин групи СС у напрямку на Жмеринку; потрібно було не менше тижня, щоб скупчити групи безпосередньо в запіллі Дієвої армії УНР. Перший ешелон групи прибув до Проскурова лише 21 жовтня, а другий у цей час щойно вирушав із Шепетівки, всі інші взагалі залишалися на місцях завантаження¹⁵³. У прифронтовій смузі війська були змушені просуватися маршем по розмоклих шляхах. До визначеного району (Джурин—Рахни) група СС прибула лише 1 листопада¹⁵⁴. «Позиції на денікінському фронті Січові Стрільці зайняли вже тоді, коли становище на ньому ставало вже щораз катастрофічним, — цілком слушно зазначав Є. Коновалець. — Тиф лютував. З одного нашого куріня, що мав вісімсот щойно вишколених новобранців, на протязі одного тижня залишалося тільки двісті душ. Брак боєвих припасів й одягу (саме після великих дощів почалися великі морози) не давав змоги починати боєвих операцій»¹⁵⁵. Справді, в кінці жовтня 1919 р. становище на фронті було критичним. Білогвардійці завдали важких поразок українським військам, захопивши Христинівку, Ладизин, Гайсин. Армія УНР та УГА в умовах нестачі зброї, амуніції та іншого військового майна, поширення у військах тифу стали втрачати боєздатність. 2 листопада Січові стрільці розпочали передислокацію на визначені для наступу

¹⁵² Там само. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 273. — Арк. 83 — 83 зв., 85; Там само. — Ф. 2188. — Оп. 2. — Спр. 150. — Арк. 69 — 69 зв. — 70; Безручко М. Від Проскурова до Чорторії. — С. 271.

¹⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 3172. — Оп. 3. — Спр. 43. — Арк. 164 зв., 166.

¹⁵⁴ Там само. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 35. — Арк. 5–7. Група СС не могла на момент свого прибуття на фронт налічувати 3500 багнетів і 200 шабель, як писав у спогадах начальник її штабу полковник М. Безручко, оскільки це прямо суперечить наведеним вище даним дислокаційної відомості групи від 15 жовтня 1919 р. Упродовж часу передислокації групи з району Шепетівка—Полонне на білогвардійський фронт жодних поповнень її частини не отримували. Навпаки, в групі у цей час почалося дезертирство серед рядового особового складу.

¹⁵⁵ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 333.

позиції. Головні сили 10-ї дивізії СС сотника А. Домарадського зосередилися в Юліамполі, 11-ї дивізії СС підполковника Р. Сушка — в районі Джурина. Одначе спроба Січових стрільців перейти в наступ не вдалася через ворожий прорив на фронті Запорізької групи. 4 листопада з наказу командувача армії УНР полковника В. Сальського Січові стрільці продовжували наступ на Томашпіль силами лише 11-ї дивізії та кінного полку СС. Проте внаслідок нескоординованості дій піших та кінних частин так і не вдалося досягти успіху. Січові стрільці відступили під натиском противника з-під Мурафи, а 9 листопада відійшли до Сніткова¹⁵⁶. «Настрій стрільців знизився, — згадував начальник штабу групи СС підполковник М. Безручко. — Погано одягнені мобілізовані, а почасти й старі стрільці почали хворіти. Стала збільшуватися дезерція. Частини щодня зменшувались чисельно. Надія на успішність боротьби з ворогом підупадала»¹⁵⁷. Лишень упродовж кількох днів після прибуття на фронт з лав групи СС дезертирувало до 2 тис. вояків! Унаслідок такого зменшення людського складу групу СС у середині листопада 1919 р. було реорганізовано у зведену дивізію.

Захоплення противником Жмеринки 11 листопада 1919 р. поставило армію УНР у катастрофічну ситуацію, а перехід УГА на бік білогвардійських Збройних сил Півдня Росії, що стався за кілька днів після того, остаточно ліквідував регулярний фронт. Поріділі січовострілецькі частини були змушені разом з іншими з'єднаннями армії УНР швидким маршем відступати через Котюжани, Нову Ушицю, Дунаївці, Ярмолинці до Проскурова. Штаб групи СС отримав наказ дорогою роззброювати галицькі частини. «Того наказу ми вже не виконували, бо бачили останню дію катастрофи й рахувалися тільки з корисністю самого існування яких-небудь українських військових частин навіть під чужою владою», — згадував Є. Коновалець¹⁵⁸.

Формация СС практично втратила боєздатність. 22 листопада, при підході дивізії СС до Проскурова, наказу Головної команди Є. Коновальцю зайняти позиції для оборони міста щонайменше впродовж двох діб виконано не було, і білогвардійці того ж дня захо-

¹⁵⁶ Безручко М. Від Проскурова до Чарторії. — С. 278.

¹⁵⁷ Там само. — С. 276.

¹⁵⁸ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. — С. 335.

пили Проскурів¹⁵⁹. Дивізія, ухилиючись від боїв, рухалася на захід, щоб потім перейти до Староконстантинова. Умови цього переходу були жахливі. Ось як описував цей відступ командир артилерії СС полковник Р. Дашкевич: «По засніжених дорогах, страшний морозний вітер шмагав стрільців у лице, продував тіло. Військо не мало зимового одягу. Стрільці відморожували вуха, руки, ноги. Без думки, у зневірі тягнулися Стрільці, козаки на північ, а тиф шалів далі. Обози, які возили харчі, військове майно, набої, везли тепер хворих на тиф у тифозній гарячці, на страшному морозі. На дорозі було видко, як вовки роздирали полишені коні, які вже не могли іти, а зграї гайвороння кружляли над жертвою і помагали вовкам роздирати. Ніхто вовків не відганяв. Стрільці тягнулися без думки далі і далі на північ»¹⁶⁰.

Тож для української армії війна регулярним фронтом фактично завершилася. 26 листопада зведена дивізія СС зосередилася в районі Староконстантинова. Тут під впливом чуток про «зраду галичан» гайдамацька бригада отамана О. Волоха роззброїла зведений 1-й полк СС і заарештувала його командира сотника І. Андруха. Хоча інцидент і владнали, ця подія остаточно деморалізувала Січових стрільців. Окремі командири СС закликали розпустити січовострілецьку формацію. Залишивши у Староконстантинові хворих і поранених, рештки дивізії СС разом з іншими частинами армії УНР під натиском противника відступили далі на північ.

На початку грудня 1919 р. армія УНР зосередилася в районі Шепетівка—Любар—Миропіль. Тут українські частини опинились у так званому «трикутнику смерті», оточені звідусіль білогвардійцями, поляками, більшовиками. Зведена дивізія СС розташувалась у Новій та Старій Чорторії, очікуючи подальших вказівок командування. 4 грудня Стрілецька рада вирішила у разі, якщо фронт доведеться ліквідувати, демобілізувати січовострілецьку формацію¹⁶¹.

5 грудня у Новій Чорторії відбулась державна нарада УНР за участю командного складу армії. Було вирішено ліквідувати регу-

¹⁵⁹ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. — Archiwum im. Tarasa Szewczenki. — M/f. 92256. — Повідомлення отамана Коновальця командирам 10-ї і 11-ї дивізій СС від 22 листопада 1919 р. — Стр. 687–688; Симферопольский Офицерский полк 1918–1920. Страница к истории Белого Движения на Юге России. — Лос-Анжелес, 1962. — С. 28.*

¹⁶⁰ *Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота. — С. 198.*

¹⁶¹ *Курях М. Чи Січові стрільці брали участь у Зимовому поході? // Вісті Комбатанта. — 1961. — Ч. 1–2. — С. 29–31.*

лярний фронт і перейти до партизанських методів війни. Присутні командири дивізії повідомили про готовність частин вирушити в рейд у вороже запілля. Як згадував прем'єр-міністр Ісаак Мазепа, лише Є. Коновалець повідомив, що «група Січових стрільців демобілізується, бо Січові стрільці не бачуть доцільності продовжувати збройну боротьбу в формах партизанських»¹⁶². Після державної наради відбулися збори січовострілецьких старшин, на яких, як зазначив Є. Коновалець, одностайно було вирішено демобілізувати формування СС, причому всі охочі могли приєднатися до армії УНР¹⁶³.

Таке рішення зовсім не означало, що Є. Коновалець та Стрілецька рада збиралися припинити боротьбу за незалежність України, — в умовах безпрецедентної військово-політичної катастрофи уряду УНР січовострілецький провід збирався продовжувати її самостійно. Збереглися свідчення про те, що саме в ці дні Стрілецьку раду було фактично реорганізовано й перетворено з дорадчого органу при командирі СС на таємну військово-революційну організацію, яка мала на меті провадити далі національно-визвольну боротьбу¹⁶⁴. Власне, уникаючи участі Січових стрільців у досить ризикованому партизанському рейді армії УНР, у який вона збиралась вирушити з «трикутника смерті», Є. Коновалець прагнув передусім уберегти від втрат людську силу дивізії СС. Проте несподівано 6 грудня 1919 р. на Чорторію напали польські частини. Поляки захопили місто, роззброївши підрозділи дивізії СС. Переважна частина січовиків на чолі з отаманом Є. Коновальцем потрапила до польського полону¹⁶⁵. Так військова формація Січових стрільців остаточно припинила існувати. Є. Коновальця та його соратників чекали попереду польський полон і вимушена еміграція...

¹⁶² Мазепа І. *Творена держава (боротьба 1919 року)* // *Збірник пам'яті Симона Петлюри*. — К., 1992. — С. 68.

¹⁶³ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції*. — С. 336.

¹⁶⁴ *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. — *Archiwum im. Tarasa Szewczenki*. — М/ф. 92256. — *Протоколи засідань Стрілецької Ради, січень—лютий 1920 р.* — Стр. 869; *Навроцький О.* *Українська Військова організація. Організаційні початки й створення Начальної Колегії УВО // Голос комбатанта*. — 1961. — Ч. 9 (15). — С. 10. *Див. докладніше: Ковальчук М.* *Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр.* // *Український визвольний рух*. — № 7. — Львів, 2006. — С. 5–15.

¹⁶⁵ *Безручко М.* *Від Проскурова до Чорторії*. — С. 283–284; *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. — *Archiwum im. Tarasa Szewczenki*. — М/ф. 92256. — *Лист отамана Є. Коновальця до сотника Я. Чижя [б. д.]*. — Стр. 846.; *ЦДІА України у Львові*. — Ф. 462. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 3.

Участь у національно-визвольних змаганнях наклала відбиток на всю подальшу долю Є. Коновальця. Визвольна війна не лише стала для нього своєрідною школою, але й принесла визнання серед усіх борців за незалежність України. Військова формація Січових стрільців цілком виправдано мала славу однієї з найкращих, найбоездатніших в українській армії 1917—1919 рр. Спроби Є. Коновальця відродити січовострілецьку організацію у 1920—1921 рр. виявилися безуспішними, проте колишній командир легендарного військового з'єднання на той час уже й сам став живою легендою для багатьох сучасників. Ця обставина, як ніщо інше, посприяла розгортанню власної політичної діяльності Є. Коновальця на початку 1920-х рр.

ДМИТРО АНДРІЄВСЬКИЙ І ПРОЦЕС ПІДГОТОВКИ ПЕРШОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ 1929 Р.

Добре відомо, що установчому Конгресу Українських Націоналістів, на якому формально було створено Організацію Українських Націоналістів, передував майже дворічний підготовчий період з двома Конференціями українських націоналістів. На той час процес структурування націоналістичного середовища уже пройшов через стадію об'єднання націоналістичних організацій і груп, з яких найголовніші — це Легія українських націоналістів (ЛУН), Група української національної молоді (ГУНМ), а також Українська Військова Організація (УВО), однак щодо подальшої роботи готових рішень і рецептів не було.

Однією з найпомітніших постатей у провідному активі українських націоналістів був Дмитро Андрієвський. Народився він 29.09.1893 р. в с. Бодаква (нині село Лохвицького р-ну Полтавської обл.). В 1919—1920 рр. працював у складі дипломатичної місії УНР у Швеції; у 1921 р. — консул УНР у Швейцарії. Від 1922 р. з невеликими перервами жив у Брюсселі (Бельгія). Очоловав українські громадські організації у Бельгії. Співпрацював з журналами «Національна думка», «Розбудова нації» та ін. Багато писав на ідеологічні теми, розробляв теоретичні засади націоналізму. У листопаді 1927 р. був обраний до складу Проводу Українських Націоналістів (ПУНУ). Учасник Першого Конгресу Українських Націоналістів, політичний референт, референт зовнішньої політики ПУНУ. Після розколу ОУН (1940) залишився серед прибічників Андрія Мельника. Під час Другої світової війни його заарештували німці (1944); перебував у концтаборах. Після війни був редактором часопису «Тризуб» у Брюсселі. Від 1948 р. — член Української національної ради та її виконавчого органу. Писав на тему українського націоналізму. Помер 30.08.1976 р., в м. Донштадті, похований у Мюнхені на українській ділянці кладовища Вальдфрідгоф.

Близький соратник Д. Андрієвського Володимир Мартинець так характеризував його: «[...] високий, стрункий мужчина, шатен,

пристойне голе не й худе лице, укладного поведення, репрезентативного вигляду, цілою зовнішністю — джентльмен. Вдача скоріше — флегматика, говорить спокійно й поволі, важаючи слова; не уносився ніколи. Людина очитана, критичний розум, здібний до аналізу, а ще більше до синтезу, запліднений творчими думками. Це людина, що в ній думка й чин є в гармонії і рівновазі»¹.

Розвиток націоналістичного руху йшов у кількох паралельних напрямках: тривав пошук організаційних форм, вироблялася ідеологія, відбувався розгляд можливих варіантів майбутньої націоналістичної організації.

1927 р. прийшло до створення Союзу організацій українських націоналістів (СОУН), чию основу склали ЛУН і ГУНМ та до якого мали б приєднатись інші націоналістичні організації. 12 липня у Празі відбулись установчі збори, що ухвалили статут СОУН. Головною метою СОУН є «боротьба за як найскорше відновлення самостійної національної соборної української Держави, яка забезпечувала б добробут усіх верств українського Народу та її охорона»².

Головним завданням на найближчий час було визначено підготовку і проведення наради в форматі конференції чи конгресу, на якій мали би затвердити ідеологічні основи і напрями націоналістичного руху з метою створити єдину загальноукраїнську націоналістичну організацію. За словами Євгена Коновальця, «завдання згаданого Союзу оградити чуття покищо до підготовки ширшого з'їзду. Інакше кажучи, згаданий Союз буде на ділі Комітетом по підготовці з'їзду, перед яким складе він свої повноваження, так що доперва на самому з'їзді будуть остаточно усталені так ідеологія як і організаційні форми [...] Друге завдання, яке мусить виконати Союз, це усталення тем рефератів і підшукування відповідних референтів»³.

Д. Андрієвський розробив теоретичні засади і накреслив практичні форми майбутньої організації націоналістів. На його думку, «вона має бути такою, щоби відкрила нам шлях до політичної акції,

¹ Мартинець В. Українське підпілля: Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. — Б. м., 1949. — С. 210–211.

² Статут Союзу Організацій Українських Націоналістів // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 1.

³ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 16 червня 1927 р. // Архів ОУН.

щоби поставила нас окремо від тих численних марудних своєю догматикою і інертністю груп, що борсаються нині на нашій політичній арені, щоби мала характер і тенденції всенаціональні, щоби була суцільною, міцно збитою і в той же час еластичною. Гадаю, що ні “Партія” ні “Союз” ні “Товариство” до того не надається. Пропоную ЛІГУ! В ній є і широта (всеукраїнська) і ударність (оборони, натиску, розбудови) і однолітність (оден провід) і вказівка на спеціальні (а не для повторення політичного трафарету) зумовлені обставинами завдання»⁴.

Підготовка до Першої конференції українських націоналістів проходила за найактивнішої участі Д. Андрієвського. Коли стало зрозуміло, що справа майже завмерла, він проявив важливу ініціативу. «Мені пишуть, що вона (справа підготовки конгресу. — О. К.) застряла у надрах Союзу і є на мертвій точці. Мені просто пропонують перебрати ініціативу. Тому я зложив проект після якого мав би заложитись Ініціативний комітет (чи Організаційна комісія) по скликанню Конференції цієї осені»⁵. Він запропонував такий склад організаційного комітету: Д. Андрієвський, Є. Коновалець (представник ГУНМ) і Петро Кожевників (ЛУН), — додаючи, що «в сучасних обставинах треба бути сміливим повитухом і не дати дитині задушитися в надрах формальностей і гурткової тяганини»⁶. Є. Коновалець згодився з пропозицією Д. Андрієвського прискорити підготовчу роботу і створити новий оргкомітет та не заперечував, щоб «ініціатива конгресу, як теж його підготовка вийшли від приватних людей, в даному випадкові, як це Ви пропонуєте, від Вас, мене і Кожевникова»⁷.

Документ під назвою «Проект організації Конференції для розроблення націоналістичної ідеології і усталення відповідних організаційних форм» від 28 червня 1927 р., який підготував Д. Андрієвський, де-факто затвердив склад ініціативного комітету і визначив Берлін місцем його перебування. Головою комітету було обрано Д. Андрієвського; Є. Коновалець формально представляв у комітеті ГУНМ, а УВО, яку він очолював, узагалі не була представлена в комітеті. У документі пояснюється, що комітет створено на допомогу

⁴ Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 19 червня 1927 р. // Там само.

⁵ Лист Д. Андрієвського до О. Бабія від 3 липня 1927 р. // Там само.

⁶ Там само.

⁷ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 18 липня 1927 р. // Архів ОУН.

СОУН, який не міг самотужки організувати загальноукраїнський націоналістичний з'їзд (конгрес). «Проект» визначав головні завдання: «Комітет укладає програм Конференції, виробляє регулямін її, поєднує референтів, означає місто, дату і відкриває засідання Конференції»⁸. Провести конференцію було заплановано на кінець вересня або на початок жовтня 1927 р. у Відні.

У липні 1927 р. Д. Андрієвський підготував перелік тем доповідей і доповідачів на майбутній конференції та переслав його Є. Коновальцю, котрий схвалив пропозиції. Постало питання критеріїв добору делегатів. Є. Коновалець писав Д. Андрієвському: «[...] треба би нам порозумітися, кого саме будемо притягати до участі в конгресі, а іменно, чи будемо запрошувати на нього індивідуально поодиноких людей чи може представників певних організацій»⁹. Д. Андрієвський як голова підготовчого комітету підкреслив: «[...] треба змагати, щоби то був справжній Конгрес Українських Націоналістів»¹⁰. Водночас він вважав, що участь у конгресі мають узяти не лише емігранти, а обов'язково й делегати крайових організацій з Галичини, Волині, Прикарпаття, Буковини та Наддніпрянщини, хотів він також бачити представників зі США й Канади. Є. Коновалець особливо наголошував на широкому представництві українських земель, щоб конгрес набув загальноукраїнського, а не емігрантського характеру. Труднощі з делегатами від галицьких націоналістів, на думку Д. Андрієвського, не мали б перешкодити проведенню конгресу; він наполягав на тому, що «навіть коли б з краю ніхто б не приїхав, нам не можна кидати справу. Навпаки, приступити негайно до практичних заходів до організації як Конференції»¹¹. Тут

Печатка Проводу Українських Націоналістів. 1929 р.

⁸ Проект організації Конференції для розроблення націоналістичної ідеології і усталення відповідних організаційних форм // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 1.

⁹ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 10 липня 1927 р. // Архів ОУН.

¹⁰ Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 14 липня 1927 р. // Там само.

¹¹ Лист Д. Андрієвського до В. Мартинця від 24 липня 1927 р. // Там само.

треба зауважити, що перше зібрання представників українських націоналістів довгий час не мало усталеного означення. Спочатку йшлося про конгрес чи з'їзд, згодом стало зрозуміло, що захід матиме вужчий формат, тому заговорили про конференцію, інколи її називали ще «передконференцією». А отже, те, що мовиться про той самий захід, зрозуміло лише з контексту.

З огляду на необхідність і бажання успішно провести великий конгрес, активісти взялися до підготовки конференції: «[...] дуже і дуже важно вибрати осіб і організації, які би згори годились на основні точки ідеології і на засади організації. Конференція мала би знайти остаточні форми і зафіксувати факт нової організації на яку певний загальний годиться вже зараз»¹².

Тим часом було досягнуто порозуміння щодо організаторів конференції, ними стали ЛУН (Подебради), ГУНМ (Прага), Союз українських старшин (Берлін), Українська стрілецька громада (США), Українське студентське товариство (Прага), а також окремі провідні діячі націоналістичного руху, серед них Є. Коновалець та Д. Андрієвський. Конгрес (конференція), на думку Є. Коновальця, «не повинен бути надто великий, а тільки зложений з осіб, які мали би охоту і бажання взятися за працю»¹³. Провести захід у Чехословаччині легально було не можна, оскільки влада не дала б на це дозволу, тому було вирішено діяти нелегально, не розголошуючи прізвищ учасників. Стала відомою реакція Дмитра Донцова на підготовку конференції українських націоналістів: з листа В. Мартинця довідуємося, що він назвав її «еміграційною шопкою»¹⁴.

За недовгий час листовного спілкування Д. Андрієвського і Є. Коновальця між ними встановилися досить теплі, дружні взаємини, що ґрунтувалися на суголосному розумінні основних завдань націоналістичного руху. Так, Є. Коновалець писав: «Скажу Вам щиро, що просто дивує мене, як може між нами, які саме так ще не давно тільки пізнали, бути стільки майже тотожних думок і поглядів»¹⁵.

Перша конференція українських націоналістів відбулася 3—7 листопада 1927 р. в Берліні. В. Мартинець інформував Д. Андрієвського, що «з Праги прийдуть 3, з краю 3, з Берліна візьмуть

¹² Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 19 липня 1927 р. // Архів ОУН.

¹³ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 31 липня 1927 р. // Там само.

¹⁴ Лист В. Мартинця до Д. Андрієвського від 17 жовтня 1927 р. // Там само.

¹⁵ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 19 вересня 1927 р. // Там само.

участь 4, з Бельгії 1, ще не вияснена участь (прізвище відчитати не вдалося. — О. К.). З ним буде всіх 12»¹⁶. За спогадами В. Мартинця у конференції взяли участь Є. Коновалець, Д. Андрієвський, Омелян Сенник, С. Чучман, Юліян Вассиян, Степан Нижанківський, М. Сціборський, Богдан Кравців, Л. Макарушка, П. Сайкевич, П. Кожевників, В. Мартинець, які представляли окремі націоналістичні організації та групи. На засіданнях конференції було зачитано низку доповідей, які учасники досить активно обговорювали. Зокрема, дебатовалися питання: чи майбутня організація повинна бути елітарною, чи масовою; що робити з УВО — чи має вона залишатися самостійною структурою, чи повинна увійти до єдиної націоналістичної організації. Конференція визнала ПУН, ухвалила провести Конгрес Українських Націоналістів весною 1928 р., а також розпочати видання часопису «Розбудова нації». До речі, назву часопису запозичено з назви однієї зі статей Д. Андрієвського. Першим головним редактором став В. Мартинець. Він підготував перше число, але після цього потрапив до польської в'язниці, тож наступні два числа редагував П. Кожевників. Перше число журналу вийшло в січні 1928 р., воно містило, крім іншого, програмну статтю Д. Андрієвського «Наша позиція», що починалася такими словами: «Те, що мусіло статися, сталося. Утворилось нове політичне угруповання: *українських націоналістів*, яке «має силу й можливість виминути чужі концепції й зовні накинені формули, сама в собі і в лоні своєї нації найти рацію свого існування»¹⁷.

Відомості про конференцію та її рішення було оприлюднено окремим документом під назвою «До Українського Громадянства» за підписами голови президії Д. Андрієвського та секретаря В. Мартинця. Тут, зокрема, сказано: «Після основного розгляду сучасного українського націоналістичного руху Конференція визнала доцільність і konieczність зцентралізовання дальшої праці націоналістів і рішила створити єдину всеукраїнську організацію націоналістів. До часу завершення творення такої організації Конференція, рахуючись з потребою часу, що вимагає опановання стихійного руху, керівництва та координації ріжних організованих його виявів, покликкала до життя і чину «ПРОВІД УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ». [...]

¹⁶ Лист В. Мартинця до Д. Андрієвського від 15 жовтня 1927 р. // Архів ОУН.

¹⁷ Андрієвський Д. *Наша позиція* // *Розбудова нації*. — 1928. — Ч. 1. — С. 8.

Завершенням діяльності теперішнього ПРОВІДУ має бути КОНГРЕС УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ, який остаточно усталить ідеологічні позиції українського націоналізму, ствердить факт повстання єдиної всеукраїнської організації та прийме конструкцію та сталий ПРОВІД її. Сим шляхом організований, беззастережливий, послідовний український націоналізм буде йти до перебрання в свої руки керми українського національно-політичного життя і змагатиме до провідної ролі в борні за Українську Державність.

До ПРОВІДУ, оснований на монархичній засаді і зложеного з Голови і чотирох членів-референтів увійшли: інж[енер] Дмитро Андрієвський, полк[овник] Євген Коновалець, Володимир Мартинець, Михайло Сціборський та відпоручник краю*»¹⁸.

Характерно те, що в документі не вказано, кого було обрано головою ПУНу, а першим у списку стоїть Д. Андрієвський. Так само не названо голови ПУНу в інформаційному «Звідомлені ч. 1» (без дати), що його видали по конференції секретаріат та відділ преси і пропаганди за підписом В. Мартинця, а в списку членів ПУНу першим також є Д. Андрієвський.

Учасник конференції В. Мартинець пізніше писав: «Перший ПУН, що мав проіснувати до Конгресу Українських Націоналістів, склався з людей, що вибилися в передові лави націоналістичного руху. Їх ніхто не обирав до ПУН, вони сами поставили себе на ті провідні місця, що їх сами створили»¹⁹.

Питання, хто має очолити ПУН, обговорювали ще перед конференцією. Оскільки Д. Андрієвський був головою організаційного комітету, а також головою президії конференції, то, за усталеним правилом, саме він мав би очолити Провід. Але в середовищі націоналістів, цілком природньо, існувала думка, що Провід має очолити Є. Коновалець. На черговій нараді провідну роль було вирішено надати Є. Коновальцю. Хоча ще на конференції він вагався, вважаючи, що недоцільно одній особі керувати УВО і організацією націоналістів, та все ж таки дав згоду. Тим часом В. Мартинець став секретарем і референтом преси й пропаганди, Д. Андрієвський — ідеологічним референтом, М. Сціборський — політичним референтом.

* «Відпоручника краю» до складу ПУНу на цій конференції не обрали, це питання відклали на майбутнє.

¹⁸ До Українського Громадянства // Архів ОУН — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 5.

¹⁹ Мартинець В. Українське підпілля: Від У.В.О. до О.У.Н. — С. 213.

Рішення обрати Є. Коновальця головою ПУНу для Д. Андрієвського не було надто приємним, адже на підготовчому етапі ні в кого не викликала заперечень кандидатура самого Д. Андрієвського на цю посаду. Його незадоволення відчувається в листі до Є. Коновальця: «Сам вибір Вас на провідника єсть до певної міри тріумфом голошених мною засад і може найкращим рішенням проблему що став був перед нами. Отже можете бути певні, що в моїй особі знайдете співробітника лояльного і дисциплінованого.

Інша річ що під час нарад я не раз був заскочений і вражений тою грою, яка велася, тими ваганнями і застереженнями, які давали себе відчути. Бо ж щирість і одвертість мені видавались конечними і оправданими в нашій гурті і при нашій справі. Та видно я був людиною надто новою і свіжою, аби відразу понятись в ваших обставинах.

З другого боку з певних даних можна було виснувати, що моя причетність до справи (спеціально ідеологічної) не вважається річевою. Для того, хоч як близький їй душею, я повагався вступати до Проводу, аби не вязати його своєю особою. Але як би не було нині я радо стаю на вказане мені місце, сподіваючись, що то вийде на користь справі. Отже можете сміло числити на моє співробітництво.

На сім кінчу мої “пояснення”, аби не здатися Вам надто “капризним”. Прошу вірити, що зі мною можна ба навіть треба бути одвертим та щирим, так як є зараз я з Вами. Не набиваюсь в конфіденти і не є надміру цікавий, але безпідставна застережливість мене знеохочує. Коли хочете щось довідатись прошу звертатись впросто до мене і я не ухилюсь від відповіді»²⁰.

У відповідь Є. Коновалець 21 листопада 1927 р. написав довгого листа, котрий відкриває деякі цікаві деталі. «Ваш лист саме був для мене одним із дальших доказів цього, що думка, яку виробив я собі про Вас, як приватну людину і як громадського діяча показала вповні правильною. Поскільки о мене ходить то можете бути пане інженір певний цього, що в мені знайдете певного і отвертого співробітника. Ви може не мали ще змоги мене як слід пізнати, в нашій одначе дальшій співпраці переконаєтеся, що я все був і буду ворогом всякого фалшу, перехитрювання і недовіря. [...]

²⁰ Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 15 листопада 1927 р. // Архів ОУН.

Аби нічого не залишити недоговореним, вважаю конечним подати до Вашого відома, що так через весь час нашої підготовчої праці, як теж на самій конференції заступав я думку, що Ви повинні обняти провід організації націоналістів. Коли одначе ця думка перепала і я в останньому моменті помимо застережень (на мою думку дуже важливих) примушений був зайняти то місце, яке предбачав я саме для Вас, то на зміну цього мого рішення склалися слідуєчі причини: 1) Ваша ще непідготованість (розуміється не з Вашої вини) для цієї ролі через замалу ще Вашу поінформованість про всі біжучі і актуальні питання, яких знайомство провідникові необхідне. 2) Ваше місце осідку, яке мимо найліпшого з Вашого боку бажання не дало би Вам змоги стати на ділі а не формально тим центром, біля якого скупчувалася би ціла праця підготовки конгресу. 3) Ваш за малий ще звязок з краєвими західно-українськими націоналістичними організаціями, без яких на нашу й Вашу теж мабуть думку намічена нами діяльність біля створення єдиної нац[іоналістичної] орг[анізації] не могла би увінчатися бажаним успіхом.

Переняття однак мною тимчасового проводу не означає ще, що я його і після конгресу задержу надалі. Я дальше обстоюю, що Ви пане інженер повинні бути тим, який з конгресу укр[аїнських] націоналістів повинен вийти провідником націоналістів. Час знов до конгресу повинні Ви при нашій розуміється допомозі вжити на це, щоби до майбутньої Вашої ролі, як слід підготувитися і то так через точне зорієнтовання себе ві всіх нюансах націоналістичного руху в краю і за кордоном, як теж через Вашу працю біля націоналістичної идеології зробити себе більше серед всіх цих, які творитимуть ядро єдиної націоналістичної організації»²¹.

У розвиток ухвал Першої конференції українських націоналістів идеологічний референт ПУНу Д. Андрієвський у січні 1928 р. підготував тези про идеологічні засади українського націоналізму та організаційні завдання Проводу, які після обговорення та редагування були розіслані провідним націоналістичним діячам. Зокрема там сказано: «Природне і передвічне привязання людини до свого краю (патріотизм) в нашу добу набирає форми національного почуття. Зісилене і чинне (оборонче чи зачіпне) воно родить націоналізм [...]. Змагання до гегемонії на Сході Європи, розріст Нації, поширення її впливів на вні

²¹ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 21 листопада 1927 р. // Архів ОУН.

будуть дальшим вислідом пробудження Нації до життя [...]. Чорне море, як база, Європа, як запілля — ось підстави нашої політики і економіки [...]. Воля і благо нації увидатнюється в життєвих проявах. Їх годна висловити і здійснити окрема група, або навіть одна особа. Існуючі українські партії і ідеологічні угруповання не надаються для сего, позаяк, затроєні доктринерством, далекі життєвого процесу, вони не годні опанувати творчого інстинкту нації»²². Тези визначали, що ПУН узяв на себе всю відповідальність щодо підготовки «Конгресу націоналістів», який «веде роботу по виробленню і підготовці відповідних кадрів такої організації» і «має зробити перегляд сих кадрів, усталити ідеологічну базу організації та її структуру»²³.

Запитуючи думку М. Сціборського стосовно своїх тез, Д. Андрієвський пояснює: «[...] щоби зрушити справу з мертвої точки я піднявся сам сего труду і накреслив основні лінії. Тим я не шукав розв'язки всіх політичних і соціальних проблем, що перед нами ставить життя, лише хотів зазначити напрямок, в яким його належить шукати»²⁴. Відповідь М. Сціборського не забарилася, він пише, що «з загальними напрямками вашого нарису я солідаризуюся», хоча й має низку зауважень щодо «практичної політики»²⁵.

Неусталеність багатьох важливих питань вимагала обговорення і вирішення, тому на початку березня 1928 р. визнано за необхідне скликати Другу конференцію українських націоналістів. Д. Андрієвський отримав від Голови ПУНу доручення запропонувати, «які справи повинні прийти на порядок нарад нашої конференції й яку справу Ви хотіли б на конференції реферувати. З огляду на обмежений час конференції мусимо її так zorganizувати, щоби не тратити багато часу на непотрібні балачки»²⁶.

Голова ПУНу звернувся з проханням до всіх зацікавлених осіб продовжити роботу з підготовки конгресу. Від Проводу, за підписом П. Кожевникова, 30 особам, серед них і Д. Андрієвському, було надіслано лист-обіжник. У документі головну увагу звернуто на ідеологію, за яку в Проводі відповідав Д. Андрієвський:

²² Тези про ідеологічні засади українського націоналізму та організаційні завдання Проводу українських націоналістів // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 85—86.

²³ Там само. — Арк. 86; Там само. — Арк. 1.

²⁴ Лист Д. Андрієвського до М. Сціборського від 9 червня 1928 р. // Архів ОУН.

²⁵ Лист М. Сціборського до Д. Андрієвського від 16 червня 1928 р. // Там само.

²⁶ Лист С. Коновальця до Д. Андрієвського від 8 березня 1928 р. // Там само.

«[...] просимо застановитися над слідуючими справами:

I. Схема ідеологічної плятформи українських націоналістів.

1. Які питання крім поданих нижче мусять бути узглядені?
2. В якому порядку мають слідувати окремі розділи й точки?

II. Ідеологічна плятформа українського націоналізму.

1. Загальне:

- а) що таке життя?
- б) що таке нація?
- в) що таке націоналізм?
- г) націонал-демократизм?
- г) націонал-соціалізм?
- д) націонал-комунізм?
- е) націоналізм-анархізм?
- є) що таке українська нація?
- ж) українська національна ідея?»²⁷.

Далі йдуть розділи «Україна й чужина (зовнішня політика українського націоналізму)», «Українські землі», «Внутрішня політика укр[аїнського] націоналізму», «Націоналізм та інші укр[аїнські] ідеологічні угруповання».

Слідом за попереднім листом Д. Андрієвському прийшов наступний: «[...] подаємо Вам ті питання, які ми опустили в розділі “Ідеологічна плятформа українського націоналізму”:

підрозділ 3) — і) національні меншости на Україні:

- а) російська меншість?
- б) жидівська меншість?
- в) польська меншість?
- г) інші меншости?

підрозділ 4) — між в) і г): жіноцтво?

Крім того просимо застановитися над слідуючими справами:

III. Організація українських націоналістів:

- 1) Кілька різних чи єдина організація?
- 2) На яких засадах має бути побудована організація (демократична, військова, комбінована і т[ак] д[алі])?
- 3) Місце осідку центрального проводу?

IV. Конгрес укр[аїнських] націоналістів:

²⁷ Кожевників П. Лист до українських націоналістів про підготовку Конгресу українських націоналістів. // Архів ОУН.

- 1) Час і місце конгресу?
- 2) Хто має прийняти участь в конгресі?
 - а) які організації?
 - б) які приватні особи (подати прізвища)?
- 3) Завдання конгресу:
 - а) які реферати мають бути предложені (по змозі подати теми)?
 - б) які референти мають бути запрошені (подати прізвища)?
 - в) які комісії мають бути утворені?
- 4) На які засоби має відбутися конгрес?»²⁸.

Д. Андрієвський, міркуючи про конференцію, писав, що вона «муситиме не лише допомогти нам, чинним учасникам нашого руху, розглянутись в обставинах та намітити дальші заходи та способи праці, але також кинути сніп світла в уми загалу, виясувати перед ним ті шляхи якими ми прямуємо і ті ідеї, які нас ведуть. Себто вона мусить бути уладжена і розрахована не лише для “внутрішнього вжитку” але також для зовнішнього [...] Коли ж зайде мова за підготовку Конгресу варто застановитись над вибором тем проєктованих докладів і відразу усталити список референтів. Гадаю, що численість учасників тому не стане на перешкоді а скорше улегчить вибір, а зрештою Вам видніше. Тільки ж я б стояв за тим, аби в Празі ж покладено всі підстави майбутнього конгресу а власне: усталені теми та учасники, призначено місто і дату як рівно посунено справу грошову»²⁹.

Є. Коновалець поділився своїми думками та поінформував Д. Андрієвського про підготовку конференції: «Заповідається вона гарно. Число учасників обраховуємо на 18, а саме з Легії — 4-ох, з Н[аціональної] М[олоді] — 2-ох, з краю — 4-ох, дальше давні учасники І конференції, себто: Васс[и]ян, Ніжан[ківський], Ви, Кожевн[иків] і Я. Не є виключеним, що буде теж присутній тов[ариш] Мартинець [...]. По моїм обрахункам конференція потриває 3 дні»³⁰. У цьому листі вперше фіксується проблема «еміграція — українські землі», чи в тодішній термінології «еміграція—край»: «Все ж таки найбільш важною на мою думку справою було би обговорення і вирішення взаємовідносин між краєм і закордоном»³¹.

²⁸ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 24 лютого 1928 р. // Архів ОУН.

²⁹ Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 25 березня 1928 р. // Там само.

³⁰ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 3 квітня 1928 р. // Там само.

³¹ Там само.

Інтенсивна підготовча робота дала змогу зібратися в Берліні 7 квітня 1928 р. і протягом двох днів провести Другу конференцію. До порядку денного було внесено звіт Голови та членів Проводу, доповідь Є. Коновальця «щодо організаційної праці перед конгресом» та Д. Андрієвського «щодо ідеологічно-статутарної праці», В. Мартинця «у справі пресової акції Проводу щодо підготовки конгресу», В. Мартинця «в[иконуючого] о[бов'язки] секретаря Проводу щодо підготовки конгресу»³².

По завершенні конференції було подано матеріал у 5-му числі «Розбудови нації». Там говорилося, що Друга конференція ухвалила дві важливі постанови: «Перше — це перебрання Проводом заступництва організованого націоналізму назовні. Друге це відмежування Проводу, а разом із тим усіх націоналістичних організацій, що вступили з ним у зв'язок, від усіх існуючих партій, політичних груп і центрів»³³. Конференція призначила дату проведення Конгресу Українських Націоналістів — 1 вересня 1928 р.

В наступному, 6-му числі часопису, з огляду на важливість теми, вміщено текст виступу Д. Андрієвського (інших виступів з конференції не публікували) під назвою «До ідеологічно-статутарної підготовки організації українських націоналістів». Автор зазначав, що націоналістична ідеологія вже існує, треба лише її «розгорнути в певну систему, нею покрити всі ділянки нашого національного життя, у ній знайти загальну розв'язку головних проблем нашої дійсності. Ми відчуваємо, що ця справа наспіла [...]»³⁴.

Д. Андрієвський з усім запалом узявся до роботи, вже 28 квітня він написав до Є. Коновальця: «Отже я важуся розпочати справу Конгресу. Ми змовились з п[анами] Вассияном і Мартинцем, що втрьох ми опрацюєм на підставі вироблених мною тез (не є виключена і інша схема, яку збирається предложити п[ан] Вассиян) схему або проект нашого програму чи платформи [...] Нині я так формулюю теми рефератів і такі передбачаю референти: 1. Націоналізм а існуючі українські ідеології — Вассиян, 2. Політика а справа культури

³² *Порядок денний наради членів Проводу Українських Націоналістів і представників організацій українських націоналістів // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 9.*

³³ *По другій конференції // Розбудова нації. — 1928. — Ч. 5. — С. 174.*

³⁴ *До ідеологічно-статутарної підготовки організації українських націоналістів. (Реферат члена Проводу Д. Андрієвського на Конференції 7 – 8 квітня) // Розбудова нації. — 1928. — Ч. 6. — С. 217.*

та релігії — Боднарівч, 3. Україна в світовій політиці — Андрієвський, 4. Націоналізм а сучасна політика (внутр[ішня] і зовніш[ня]) — Коновалець, 5. Перспективи політустрою на Вкраїні — Масюкевич, 6. Військова потуга України — Сушко, 7. Політика а економічні інтереси України — Костарів (Чернявський) 8. Націоналізм а земельна справа — Сціборський, 9. Націоналізм а соціальне питання на Укр[аїні] — Мартинець, 10. Статут і чинність націоналістів — Кожевников [...] Також на Вас має припасти справа поєднання референда по справам військовим. Тут я не є компетентний і зазначаю п[ана] Сушка, щоби тим ніби зробить Вам полекшу»³⁵.

Щоби прискорити підготовку доповідей на Конгрес, 1 травня 1928 р. відповідальним особам надіслано черговий обіжник під № 180/27 з вимогою якнайшвидше надіслати до ПУНу свої пропозиції, а також статuti і «платформи» націоналістичних організацій. Цим же обіжником повідомлялося, що Провід призначив своїх представників в окремих країнах, Д. Андрієвського — у Бельгії, М. Сціборського — в Чехословащині, І. Ревюка — в Литві. Найближчим часом Провід мав призначити представників у Франції, Люксембургу, Болгарії, Італії, США і Канаді.

Розуміючи, що для майбутньої організації дуже важливо закріпитися в Галичині, Є. Коновалець повідомляв у листі до Д. Андрієвського: «[...] на конференції з красвими представниками націоналістичного руху дійшли ми вже врешті і до порозуміння і мабуть вже в скорому часі створити теж центр — для краю, який стане експозитурою Проводу»³⁶. Планувалося провести крайовий з'їзд націоналістів, на якому мав, зокрема, виступити Д. Андрієвський з доповіддю на тему націоналістичної ідеології.

Активізація діяльності Проводу, рух у напрямі до об'єднання українських націоналістів викликали реакцію багатьох українських політиків та середовищ (УНР, гетьманці), і зокрема ідеолога українського націоналізму Д. Донцова. У листі до В. Мартинця Д. Андрієвський писав про своє особливе ставлення до Д. Донцова: «Я дуже шаную і особисто люблю Донцова. Ажи він був мені за навчителя в політичній ділянці. Він є нашим духовним батьком і ще на довго зостанеться найбільшим авторитетом. Але я не волів би його

³⁵ Лист Д. Андрієвського до Є. Коновальця від 28 квітня 1928 р. // Архів ОУН.

³⁶ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 6 червня 1928 р. // Там само.

кликати. Бо він цілий нам не до прийняття. Мусим піддати його ідеологію острій критиці. Мусим дещо додати, що перечить його поглядам»³⁷.

Першим знаком відкритого «непорозуміння» стала рецензія В. Мартинця в часописі «Студентський вісник» (№ 9, 1927), в якій він, при загалом позитивному сприйнятті праці Д. Донцова «Націоналізм», висловив окремі критичні зауваження, на що Д. Донцов зреагував, сказати б, перебільшено.

Є. Коновалець писав до Д. Андрієвського, що «Донцов по нашим відомостям починає дуже зближуватись до УНР а зокрема до Андрія Левицького, з різних джерел дістаємо також вістки, що він веде проти нас справді поки що тиху, але досить сильну кампанію»³⁸. Через кілька днів Д. Андрієвський, відповідаючи, сказав про Д. Донцова: «В нашій листованні з ним, що правда не дуже обширним, його нехить до нашого почину дуже виразна. Але він не подає інших мотивів [...] Я так розумію становище Донцова, що у него вислизає ґрунт з під ніг. І тому винне не “Діло” чи “Заграва”, але ми з “Розбудовою” і організаційними заходами. Виходить ніби ми узурпували “винахід” Донцова, власне націоналізм, а його відопхнули. Фактично він сам пропустив слушний момент стати з нами в одну лаву, а нині є дезорієнтований. [...] Гадаю, що ми не повинні давати зброю в руки нашим противникам і творити фронт проти Донцова»³⁹.

Після деяких роздумів Є. Коновалець так висловив свою думку про Д. Донцова та стосунки з ним: «Нині я більш як коли перекоаний, що наш шлях не лежить в напрямку вказанім Донцовим — війна проти всіх, відсунення всіх від національної справи, обняття проводу на всіх відтинках національного фронту. Він бо веде лише до розбиття, колотнечі, анархії а зрештою кінчиться безславною загибеллю нас самих (Проводу націоналістів) і занепадом нашого руху. Одна річ відокремитись, а инша піти походом»⁴⁰. Є. Коновалець наголошував, що не можна щоразу починати так, ніби до цього на «національному фронті» ніхто нічого не робив і нікого не було. Сила, на його переконання, якраз у тому, щоб відчувати неперервність процесу і його схильність до самооновлення.

³⁷ Лист Д. Андрієвського до В. Мартинця від 24 липня 1927 р. // Архів ОУН.

³⁸ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 6 червня 1928 р. // Там само.

³⁹ Лист Є. Д. Андрієвського до Коновальця від 9 червня 1928 р. // Там само.

⁴⁰ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 20 липня 1928 р. // Там само.

Щоб якось порозумітися з Д. Донцовим і «нейтралізувати» можливість небезпеку, Є. Коновалець послав на «мирні переговори» з ним Романа Сушка, який мав би запропонувати Д. Донцову виїхати за кордон «для пропаганди української справи», на що «відповів д[октор] Донцов, що він був би згідний виїхати за кордон і займатися пропагандою Української справи, рівночасно одначе поставив він умовля, що в ту його діяльність ніхто не мав би права йому вмішуватись як теж, що перед його виїздом за кордон мусів би він мати забезпечення для себе ще на три роки вперед»⁴¹.

Розуміючи, що сварка з Д. Донцовим піде лише на шкоду націоналістам, особливо під час підготовки до Конгресу, і що участь відомого ідеолога в заході була б дуже корисною, Є. Коновалець звернувся до Д. Андрієвського з проханням залучити Д. Донцова до роботи Конгресу: «[...] прошу звернутися до Донцова, чи не був би він згідний написати на конгрес реферат про “Державний устрій”»⁴².

На лист Д. Андрієвського у справі співпраці з ініціативною групою зі створення єдиної націоналістичної організації та з часописом «Розбудова нації» Д. Донцов відповів досить жорстко: «[...] запросини до співпраці я дістав [...] але дав відмовну відповідь»⁴³. Він вважав, що видавати «Розбудову нації» «немає сенсу», і пропонував підтримати «Літературно-науковий вісник», який він редагував. І далі: «Кажете, що чується моїми “крівляками”, але я сього покровенства не відчуваю»⁴⁴. В наступному листі, відповідаючи на запитання Д. Андрієвського про його враження від надісланих йому чисел «Розбудови нації», Д. Донцов таким же тоном заявив: «“Розбудовою нації” не захоплююся. Не буду говорити своєї думки про неї: коли похвалю — се буде нещирість, коли зганю — ви не повірите, що говорю щиро»⁴⁵.

На твердження Д. Андрієвського, що між Д. Донцовим і націоналістами Є. Коновальця існує «генетичний» зв'язок, Д. Донцов вибухнув гнівними філіппіками, звинувачуючи всіх — націоналістів, середовище Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), комуністів, — у тому, що вони проти нього і його «Вісника».

⁴¹ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 13 жовтня 1928 р. // Архів ОУН.

⁴² Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 20 жовтня 1928 р. // Там само.

⁴³ Лист Д. Донцова до Д. Андрієвського від 13 грудня 1927 р. // Там само.

⁴⁴ Лист Д. Донцова до Д. Андрієвського від 13 грудня 1927 р. // Там само.

⁴⁵ Лист Д. Донцова до Д. Андрієвського від 17 березня 1928 р. // Там само.

На слова Д. Андрієвського, що ідеологія, на яку спирається сучасний націоналістичний рух, вироблена Д. Донцовим, але на практиці потребує деяких змін, він заявив: «[...] було б смішно коли б я пристав до організації, яка обстригає по своєму мої думки і хоче в мене вмотивувати, що се “натурально”...»⁴⁶.

Націоналісти поступово ставали все відчутнішою силою, зрозуміли це й українські політики Галичини з боку УНДО, найбільшої тодішньої легальної української партії в Галичині, що постала 1925 р. внаслідок об'єднання кількох дрібніших (до 1935 р. його очолював Дмитро Левицький). Під впливом УНДО перебували більшість громадських, молодіжних, жіночих організацій, а також така популярна газета як «Діло». На виборах до польського парламенту об'єднання вибороло значне число депутатських мандатів. До того ж, чимало провідників УВО були одночасно й членами УНДО (Дмитро Паліїв, Л. Макарушка та ін.), через що стали виникати певні ускладнення. Щоб запобігти протистоянню там, де воно, безсумнівно, не йшло на користь українській справі, Є. Коновалець та члени ПУНу підтримували контакти з лідерами УНДО. В червні 1928 р. Є. Коновалець повідомив Д. Андрієвському, що він отримав «від пана Дмитра Палієва (редактора “Нового часу”) вістку, що 29 серпня б[іжучого] р[оку] приїдуть в Берлін майже всі посли, члени лівого крила УНДО (10 осіб), які визнають Провід Українських Націоналістів і хочуть з ним увійти в тісну співпрацю. Палієв пропонує тому, аби на цей час приїхали в Берлін члени Проводу а зокрема Ви і пан Сціборський в ціли взаємного познайомлення і поінформовання про завдання Проводу»⁴⁷.

Головною темою цієї зустрічі мало стати питання узгодженої дії українських сил у міжнародних справах. Готуючись до неї, Є. Коновалець доручив окремим членам ПУНу виступити з доповідями, про що він сповістив Д. Андрієвського: «[...] найкраще буде, коли Ви, пане інженер, переймете реферат про завдання Проводу Українських Націоналістів внутрі українського народу. Я тоді старав би ся в мому рефераті вияснити точніше, чому ми рішили приступити до створення Проводу і до розбудови єдиної націоналістичної організації, а Сціборський, як політичний референт Проводу переняв

⁴⁶ Лист Д. Донцова до Д. Андрієвського від 29 червня 1928 р. // Архів ОУН.

⁴⁷ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 20 червня 1928 р. // Там само.

би реферат про “Завдання Проводу в міжнародній політиці і плян діяльності його на міжнародній арені”. Врешті хотів би я ще в окремому рефераті предложити плян фінансування нашого почину та взагалі нашої діяльності»⁴⁸.

Перебіг зустрічі описав В. Мартинець у знаній праці «Від У.В.О до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії Українського організованого націоналізму»; він розповів, що УНДО відчуло появу політичного конкурента і в досить ультимативній формі заявило, що коли націоналісти підуть на створення власної політичної сили, то УНДО з цим не змириться і їхні шляхи розійдуться. Але слів В. Мартинця не підтверджує оригінальний протокол наради ПУНу. Наведімо його основну частину:

«Становище до УНДО задекляроване на спільному засіданню з послами 27.VIII.1928.

1) Провід не може зречися права і обовязку ставити власну організацію на всіх укр[аїнських] землях.

2) Форму і схему тої організації не можемо сьогодня подати. Ця справа буде вирішеною в недалекій будучности, не пізнійше Конгресу Укр[аїнських] Націоналістів.

3) Сьогодня можемо сказати, що ця організація не буде партією.

4) Вона буде мати революційно-національний характер.

5) Не буде захоплювати влади на укр[аїнських] територіях, доки там є займанщицька влада.

6) УНДО вважаємо єдиною під сучасний момент національною партією на Зах[ідних] Землях, тому нема у нас тенденцій його розвалювати.

7) Застерігаємо собі право критики УНДО, задержуємо супроти нього на краєвому ґрунті прихильний неутралітет, а навіть в деяких випадках, що будуть мати значення для підготовки визвольного руху, можемо вповні поперти УНДО.

8) Заявляємося за співпрацею з УНДО на міжнародному полі. Відносно форм і метод цеї праці обговориться окремо.

Обі сторони рішили визначити по 2 людей для порозуміння, сталого контакту і намічення пляну співпраці на міжнародному полі.

Провід визначив для звязку з УНДО п[ана] Палііва»⁴⁹.

⁴⁸ Лист Є. Коновальця до Д. Андрієвського від 14 серпня 1928 р. // Архів ОУН.

⁴⁹ Рішення З'їзду Проводу Українських Націоналістів в днях 25.VIII – 1.IX.1928 р. // Архів ОУН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 7–8.

Користуючись нагодою, Провід організував додаткове засідання, на якому, розвиваючи тему, розглядали питання стосунків з іншими політичними середовищами. У протоколі засідання зафіксовано основний зміст дискусії. Так, М. Сціборський заявив, що середовище уенерівців є шкідливим і вважав, що з ним потрібно боротися. Натомість Д. Андрієвський висловлювався поміркованіше, він вважав, «що все, що роблять українці, мусить бути нами взято на увагу і праця всіх українців мусить бути нами координована»⁵⁰. Коли мова зайшла про події в УСРР, то він зазначав з приводу так званої більшовицької політики українізації, «що під большевиками не можна зреволюціонувати нарід, зате під Польщею можна, коли В[елика] Україна поступає вперед, здобуває щораз то нові позиції, то це впливає революціонізуючо на Зах[ідну] Україну, котра тим самим засилюється»⁵¹.

Протокол фіксує характерні думки Є. Коновальця стосовно процесів в УСРР: «На В[еликій] Україні йде процес усамостійнення — там український елемент є в офенсиві. Не можна спиняти того процесу. За кілька літ той елемент буде ще сильніший». Він уважав, що колись «націоналісти дійдуть до порозуміння, вправді не з большевиками, але з радянським урядом»⁵².

Завершив Є. Коновалець свій виступ дуже промовисто, словами дійсно мудрого провідника: «На В[еликій] Україні твориться провідна верства і не ми, але вона буде рішати судьбу України. Не вільно нам поповнювати промахів УНР і Петрушевича, які думали творити все зі закордону. Ми тут є чинником підпомагаючим»⁵³.

Досить швидко надійшла реакція Д. Донцова на зустріч Проводу з групою УНДО, він назвав ПУН «галицько-ундівською комбінацією»⁵⁴.

Тим часом рухалася справа з Конгресом. Відповідальність за доповіді і доповідачів на ньому було покладено на Д. Андрієвського, він вів у цій справі жваве листування і переговори з конкретними особами, надсилав свої пропозиції і міркування Голові ПУНу.

⁵⁰ *Витяг з протоколу засідання Проводу Українських Націоналістів 30 серпня 1928 р. // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 1.*

⁵¹ *Витяг з протоколу засідання Проводу Українських Націоналістів 30 серпня 1928 р. // Там само. — Арк. 2.*

⁵² *Там само. — Арк. 4.*

⁵³ *Там само.*

⁵⁴ *Лист В. Мартинця до Д. Андрієвського від 18 серпня 1928 р. // Архів ОУН.*

Восени 1928 р. попередньо було визначено нову дату проведення Конгресу Українських Націоналістів — грудень 1928 р. — і опрацьовано «регулямін» заходу, який передбачав проведення пленарних засідань і засідань комісій Конгресу. Всіх учасників було поділено на дві групи — члени і гості Конгресу; останні мали право дорадчого голосу.

Тоді ж було укладено перший список можливих учасників загальним числом близько 40 осіб, це: «Коновалець (Берлін), Андрієвський (Брюссель), Сціборський (Подебради), Мартинець (Берлін), Кожевників (Берлін). *Галичина*: Целевич, Паліїв, Рудницька, Кравців, Сушко, Боднарівич, Донцов, Ленкавський, Кедрин (преса). *Закарпаття*: Бачинський, Юськів. *Прага й Подебради*: Вассян, Бойдуник, Бойків, Бабій, Демчук, Костарів, Гарасимович, Руденко, Загривний, Чернявський. Заступники організації націоналістів з *Пшибраму, Берна й Ліберця. З Америки*: Галан, Мишуга, Лисюк. Антоненко (Франція), Лашкевич (Данціг), Онацький (Італія), Чуб (Люксембург), Калюжний (Югославія), Кузеля (Румунія), Бартович (Литва). *Заступники з Волині з Буковини, з Бесарабії, з Кубані, з Австрії*»⁵⁵.

Проект програми Конгресу передбачав таких доповідачів і теми їхніх виступів: Є. Коновалець — звіт з діяльності Проводу та «Сучасне положення українського народу», Д. Андрієвський — «Український Націоналізм», Сціборський — «Економічні інтереси України», Зенон Пеленський — «Зовнішня політика України», О. Боднарівич — «Справа культури і релігії», В. Мартинець — «Соціальний проблем на Україні», Роман Сушко — «Військова справа», П. Кожевників — «Організація Українських Націоналістів».

Визначено було і кандидатів на голову президії Конгресу і його заступників, секретарів та голів і секретарів комісій. Отож, головою Конгресу мав бути Євген Онацький, а заступниками Д. Паліїв та М. Сціборський. Секретарі Конгресу — В. Мартинець, О. Боднарівич, Гарасимович. Голови і секретарі комісій: ідеологічної — Д. Андрієвський і Степан Ленкавський, економічно-соціальної — М. Сціборський і Осип Бойдуник, політично-військова — Є. Коновалець і Антонечко, організаційної — П. Кожевників і Б. Кравців.

Уже на грудень 1928 р. Д. Андрієвський запропонував дещо змінений список доповідачів і тем їхніх виступів: «Сучасне положення Українського Народу і почин Проводу» — Є. Коновалець;

⁵⁵ *Програма конгресу // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 3.*

«Український Націоналізм» — Д. Андрієвський; «Культура і релігія» — О. Боднарівч «або хтось інший з краю»; «Державний устрій» — «доси мені не вдалося напитати референта і я подумую взятись сам до праці»; «Зовнішня політика» — «казав би доручити сей реферат п[анові] Пеленському»; «Економічна політика» — «важний реферат для якого не маю відповідної особи»; «Земельна справа» — М. Сціборський; «Суспільний лад» — В. Мартинець; «Військова справа» — Є. Коновалець; «Статут Організації Українських Націоналістів» — Л. Костарів; «Форми діяльності Організації Українських Націоналістів» — П. Кожевників⁵⁶.

Д. Андрієвський, з огляду на взяті зобов'язання, підготував доповідь про устрій майбутньої української держави (датована 8 грудня 1928). Це досить велика праця на 31 аркуш. Початково проблема державного устрою не була винесена в окрему доповідь, тому Д. Андрієвський висунув таку пропозицію, на що отримав узгодження з Є. Коновальцем схвалення від секретаря ПУНу, бо «проблема держ[авного] устрою досі не була порушувана націоналізмом»⁵⁷. В. Мартинець зазначав, що до Проводу звернувся «один з гетьманців» з пропозицією підготувати реферат на цю тему й виступити з ним на Конгресі, це був Р. Ковалів з Женеви. «Виринула тут рівно ж справа Донцова; він надавався би до написання такого реферату, та, що з того, коли він уперта штука. Чи ви писали до нього у тій справі?»⁵⁸. В. Мартинець просив Д. Андрієвського, щоб той, пишучи Д. Донцову, переконав його не «вести планову пропаганду проти нас не тільки на сторінках ЛНВ, але і своїми листами, що їх розсилає на всі кінці світа! Він може загнатися так далеко, що потім не буде йому повороту до нас»⁵⁹.

З огляду на важливість доповіді Д. Андрієвського «Державний устрій», зупинимося на ній докладніше, щоби краще зрозуміти позицію автора*.

Д. Андрієвський визначає, що «головною підвалиною державного устрою для націоналістів має бути суверенність нації», а «першою

⁵⁶ Уваги щодо підготовки Конгресу Українських Націоналістів // Архів ОУН. — Ф.1. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 5–9.

⁵⁷ Лист В. Мартинця до Д. Андрієвського від 26 жовтня 1928 р. // Архів ОУН.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Лист В. Мартинця до Д. Андрієвського від 26 жовтня 1928 р. // Архів ОУН.

* Усі цитати подано за одним джерелом, тому покликання вказано лише один раз.

і головною умовою виявлення суверенної волі нації є влада, яку громада виділяє з себе в порядку державно-політичного самоздійснення, тим виконуючи певні конкретні функції суспільного органу». Саме «проблем влади заслуговує на повну нашу увагу, понеже в ній полягає розв'язка питання “бути чи не бути” Українській Державі і тим самим і Українській Нації. Нам не бракує жадних об'єктивних даних для державного життя, як не бракувало їх і в минулому. Але нашій нації бракувало суб'єктивного психологічного чинника, який стихійне змагання до самостійного буття і чину переводить в політичні акції організації влади». Далі, аналізуючи процеси, які відбуваються в світовій політиці, він пише: «Одного постерігання сучасної політичної практики чи не досить, щоби прийти до висновку, що з природи річі провід мусить бути одноособовий а не колегальний...

Але на нашу думку було би вельми ризиковано спирати владу Вождя Нації на підвалинах легітимізму і традиціях монархізму які у нас такі спірні, такі поплутані, майже неіснуючі». Проте «обставини нашого національного життя владно вимагають від нас рішення оснований на волевнім акті, на вільнім виборі, на свідомім покерованні суспільним інстинктом». Тому що «не раз і не два в історії періоди упадку чи звироднення демократизму кінчались одноособовою диктатурою чи диктатурою груп (цезаризм, наполеонизм, большевізм, фашизм)», а парламентаризм в існуючій формі, що прикривається поняттям демократії, призвів до того, що політичний «розгاردіаш доходить свого вершка і було би просто божевіллям нам Українцям, не маючим найменшого політичного вишколу і дисципліни, запроваджувати у себе ті ризиковані корні державного життя, з якими не дали собі ради народи за нас старіші і культурніші». Тому, робить висновок Д. Андрієвський, «з огляду на все вищесказане ми гадаємо, що і на новітній Самостійній Українській Державі, серед сучасних обставин було би найбільш вказаним припоручити верховний провід одній особі, Гетьманові. Гетьман мав би вибиратись із числа гідних, заслужених осіб певного кола управлених і найвладивіших представників ріжних верств Української Нації, осібним Національним Зібранням. [...] необмежена на початку диктаторська влада Гетьмана з бігом часу в міру вироблення певних традицій була врівноважена конституційним правопорядком і участю ширших верств в державному будівництві».

Характерним і цілком зрозумілим є твердження автора, що «виразником державної ідеології провідної верстви буде завжди окрема група чи партія, що вилонює з ґрунту, опрацьовує і голосить гасла властиві провідній верстві. Такою групою в нас може стати Організація Українських Націоналістів».

Актуально звучить наступна думка: «Груба, насильницька, асіміляційна політика держави супроти етнічно неукраїнських елементів мусить бути виключена, але в процесі спільного державного життя має витворитись одна національна свідомість на основі державної єдності і спільності історичної місії. Річ ясна що ані федералізм, ані пошановання місцевих осібностей не виключає стислого політичного і адміністративного централізму, при якому державна влада має приступ і контроль в цих ділянках культурного, суспільного і політичного життя складових країн».

Чіткі застереження висловлює Д. Андрієвський стосовно контролю й обмеження влади: «Всяка влада змагає до поширення, а зробившись необмеженою вона стає небезпечною для громади і особи. Європейські народи знайшли вихід із цієї життєвої суперечности, поставивши на сторожі суспільного життя закон, право».

Поміркваність і критичне ставлення до еміграційного політикуму бачимо у наступному твердженні: «Перебуваючи тут за кордоном, або ще не здобувши широкого терену в краю мусимо дуже уважати, аби наши заходи в справі встановлення певного устрою не розминулись зі змаганнями краю».

Завершується текст доповіді думкою, що після організації державного життя під проводом моноосібного і монопартійного керівництва «прийде черга на усталення і затвердження конституції Української Держави через Національне Зібрання. Гетьман в порозумінню з Генеральною Радою має скликати Зібрання на основі представництва всіх верств нації в ідеології українського націоналізму. Національне Зібрання матиме на підставі проробленого державного досвіду остаточно означити форму політичного устрою і суспільного ладу, як рівно обсяг влади Гетьмана. Вона ж обере заступника цьому останньому на випадок його смерті. Після закнення Національного Зібрання, мають зложитися представничі палати, якими будуть Державний Сойм і Рада»⁶⁰.

⁶⁰ Андрієвський Д. Державний устрій // Архів ОУН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 12–43.

Свою доповідь Д. Андрієвський подав до Проводу для ознайомлення. Член ПУНу В. Мартинець, опрацювавши її, виклав зауваження у формі листа до Д. Андрієвського. Найперше він звернув увагу на своєрідну «містичність» трактування влади; критично поставився рецензент до аргументації автора щодо «одноосібності» влади. В. Мартинець зауважив, «що коли я всі проблеми розв'язую з погляду національної сили, то Ви, всі проблеми розв'яжете з становища найбільш доцільного вияву волі нації». Не погоджується рецензент з «нападками» автора на демократію, вважаючи, що досвід демократії, позитивний чи негативний, треба розглядати з точки зору української рації.

Д. Андрієвський критику В. Мартинця сприйняв, сказати б, неохоче, — він, зокрема, на звинувачення у ретроградності відповів, що «є скоріше реакціонером. Але тим реакціонером, що ладен прийняти висліди большевизму і нізащо не погодитися на перечеркнення того глибокого соціального і політичного здвигу, що стався в укр[аїнському] народі. [...] Маю вражіння, що Ви зостаєтесь в полоні, під гіпнозом слів: поступовість, демократія, революційність», — і пояснив, що його ідея «Гетьмана се цілковито відповідає ідеї Диктатора, Укр[аїнського] Мусолінія, а ви її злякались»⁶¹.

До кінця вересня — початку жовтня було підготовлено більш-менш узгоджені проекти кількох документів Конгресу. Зокрема, програму, список доповідей і «регулямін». Ці документи, після редакційного опрацювання, яке зробив секретар ПУНу В. Мартинець, було розіслано членам ПУНу і додатково деяким особам.

Важливого значення, крім підготовки доповідей, надавали розробленню «регуляміну». На ньому особливо наголошував В. Мартинець, надсилаючи документи Д. Андрієвському. Той, ознайомившись з «регуляміном», відповів, «що регулямін мені видається цілком добрим, ваші побоювання після мене не є оправдані»⁶².

Не бракувало дискусій з приводу назви майбутньої організації та її структури. Пропонували, зокрема, такі назви: Ліга лицарів розбудови нації, Українське національне лицарське братство Святого Юра, Організація націонал-державників.

М. Сціборський розробив схему майбутньої націоналістичної організації під назвою — Організація Українських Націоналістів.

⁶¹ Лист Д. Андрієвського до В. Мартинця від 5 жовтня 1928 р. // Архів ОУН.

⁶² Там само.

Графічна схема структури з поясненнями була передана до ПУНу. «В засаду схеми приймається ідея одної націоналістичної організації, побудованої на ідеї монархічного централізму в верхах і децентралізацією на місцях, діяльність якої має бути пристосована до різних умов праці на місцях на різних теренах, зокрема на окупованих землях»⁶³.

Позитивно сприйняв пропозицію голова секретаріату В. Мартинець, він писав до Д. Андрієвського: «[...] схема яку розробив Сціборський являється, що так скажу, продуктом наших нарад на засіданнях Проводу. Уважаю, що вона дуже підходяща і не прийдеться багато коректив вносити»⁶⁴. (Див. рисунок.)

Не сприймав В. Мартинець назви організації, що її запропонував Д. Андрієвський, — Ліга, і покликався на думку члена ПУНу П. Кожевникова, який «вважає назву “ліга” за нещасливу», а голова ПУНу Є. Коновалець «нещасливим» вважав поняття «присяжні члени». Тому В. Мартинець просив Д. Андрієвського «застановитися над тим всім. Може прийде Вам якась щасливіша назва, щоб відповідала б вповні характеру “Ліги” і не вводила розуміння, що ходить тут о зовсім иншу організацію, а тільки що ходить тут о вищий ступень тої самої організації»⁶⁵.

Поступово приготування до Конгресу завершувалися. Нарешті, подолавши усі перешкоди, делегати зібрались у Відні і 28 січня 1929 р. розпочали перше засідання; 3 лютого Конгрес успішно завершили, — відтак почала існувати Організація Українських Націоналістів, на яку чекали великі справи, великі здобутки і одночасно великі випробування.

Отож, пройшовши період ідеологічного та організаційного становлення, український націоналістичний рух, оформлений в Організацію Українських Націоналістів, надовго став вирішальним чинником українського державницького руху.

⁶³ Мартинець В. Пояснююча записка до схеми Організації Українських націоналістів // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 1.

⁶⁴ Лист В. Мартинця до Д. Андрієвського від 16 вересня 1928 р. // Архів ОУН.

⁶⁵ Там само.

СХЕМА
ОРГАНІЗАЦІЇ
ЦНР НАЦІОНАЛІСТІВ.

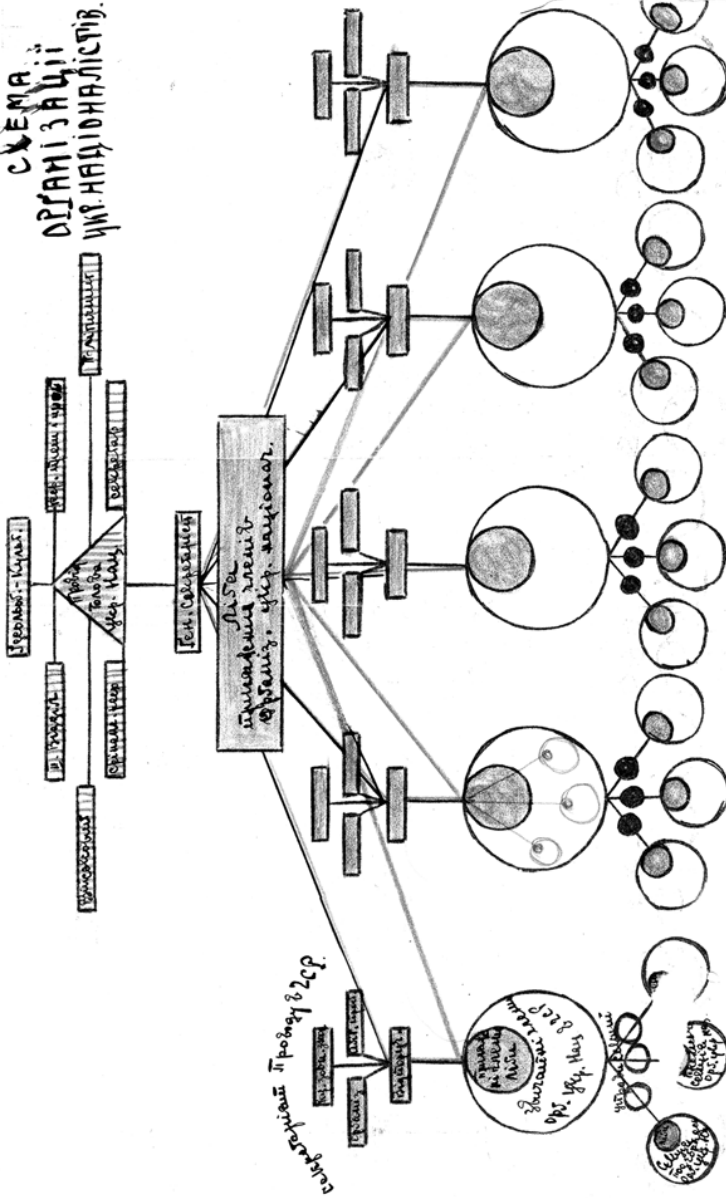

Схема структури ОУН (автор — М. Сибірський)

ПРОНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В ОУН АГЕНТА ОГПУ-НКВД ПАВЛА СУДОПЛАТОВА

*Павло Судоплатов. Берлін,
1936 р.*

Подіям 23 травня 1938 р. в Роттердамі присвячено низку наукових та популярних публікацій. Проблема була піднята після розсекречення 1992 р. імені вбивці Євгена Коновальця. Ним виявився голова відділу Головного управління державної безпеки НКВД СРСР та заступник керівника 2-го Головного управління МВД (розвідка за кордоном) генерал-лейтенант Павло Судоплатов (1907—1996). Проте діяльність агента ОГПУ-НКВД* у 1934—1938 рр., як і загалом радянської агентури в структурах ОУН, до сьогодні залишається темою, фактично не дослідженою в українській історичній науці.

У пропонованій статті ми спробуємо реконструювати діяльність П. Судоплатова в ОУН, зокрема методи та засоби, якими він завойовував довіру членів Проводу Українських Націоналістів (ПУНУ). Сподіваємося, що це дослідження започаткує ґрунтовне вивчення проблеми.

Основними джерелами для нашої роботи стали документи, що зберігаються у фондах Архіву ОУН у Києві¹. До них належить листування Є. Коновальця з Ярославом Барановським та П. Судоплатовим протягом 1936—1937 рр., а також спогади членів ПУНУ — Дмитра Андрієвського, Я. Барановського, Романа Сушка, Михайла Селешка, Ореста Чемеринського, Олександра Бойкова, Омеляна Сеника — про події 1933—1938 рр., пов'язані з роботою агентів радянської розвідки Василя Хом'яка та П. Судоплатова. Ці спогади були записані після подій 23 травня 1938 р. в Роттердамі — протягом

* У липні 1934 р. ОГПУ реформовано в наркомат (НКВД).

¹ Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93.

січня—березня 1939 рр. У них міститься інформація про поїздки П. Судоплатова до осередків ОУН у країнах Західної Європи (Голландія, Фінляндія, Німеччина та Франція), про зміст його розмов із членами ПУНу та характер професійних і особистих стосунків між ними. Особливе місце посідає оцінка, яку дали члени ОУН поведінці П. Судоплатова та описи, з яких можна скласти психологічний портрет агента. Однак маємо зауважити, що подекуди (зокрема у Я. Барановського) ці спогади розкривають передовсім суб'єктивні переживання авторів. Більшість із цих джерел до наукового обігу введено вперше.

Окремим джерелом є праця Володимира Мартинця «Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії Українського організованого націоналізму»². Тут автор висвітлює обставини виявлення та усунення з ОУН агента Петра Кожевникова.

Наступне джерело — це книжка Євгена Онацького «Шляхом на Роттердам»³, де вперше зроблено спробу простежити хронологію діяльності П. Судоплатова в організації, — почасти з використанням названих спогадів членів ПУНу.

З радянського боку питання розкрито у спогадах самого П. Судоплатова⁴. Тут коротко описано проникнення агента в організацію та його діяльність. Важливе значення має детальний опис підготовки замаху та його перебігу, опис знаряддя вбивства. Однак водночас спогади насичені радянськими пропагандистськими штампами про тероризм ОУН, про фашистські настрої, прислужництво німецьким нацистам тощо. Низка свідчень П. Судоплатова при порівнянні з іншими документами втрачає історичну цінність, що нашттовхує на думку про свідому дезінформацію.

В ході роботи ми відчули брак достовірної джерельної бази — архівних документів НКВД про підготовку вбивства Є. Коновальця, які нині недоступні для українського дослідника. Найімовірніше, такі матеріали зберігаються в архівах російських спецслужб, оскільки операцію готували в Москві.

² Мартинець В. *Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії Українського організованого націоналізму.* — 1949. — 349 с. LXXXVI с.

³ Онацький Є. *Шляхом на Роттердам.* — Буенос-Айрес, 1983. — 181 с.

⁴ Судоплатов П. А. *Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы.* — Москва, 2005. — 700 с.

Хронологію подій, пов'язаних з убивством Є. Коновальця, відтворено в загальних працях діаспорних дослідників⁵, — ці праці мають науково-популярний та пропагандистський характер. Натомість число суто наукових досліджень доволі невелике. Омелян Кушпета⁶, аналізуючи повідомлення в голландській пресі за 1938 р., заперечив деякі твердження П. Судоплатова про механізм зняття вбивства. Володимир Косик⁷ спробував висвітлити діяльність радянської агентури, відтворивши хронологію основних подій та пов'язавши П. Судоплатова з деякими іншими агентами.

* * *

Присутність радянської агентури в ОУН спостерігається від 1920-х рр. У 1929 р. до складу ПУНу ввійшли агент ГПУ Леонід Костарів та, ймовірно, агент німецької або польської розвідки П. Кожевників. Згодом їх було усунено, тож важко сказати, чи їхня діяльність мала в кінцевому результаті призвести до ліквідації Є. Коновальця. Проте відомо, що ОГПУ розробило план операції під кодовою назвою «Ставка», згідно з яким до ОУН мав проникнути агент, він повинен був завоювати довіру членів організації, наблизитися до особи Є. Коновальця та, при слушній нагоді, ліквідувати його. Цей план увінчався успіхом, в результаті ОУН було обезголовлено та, фактично, нейтралізовано напередодні Другої світової війни. А почалась операція приблизно 5 серпня 1933 р., коли до Бельгії прибув В. Хом'як, біженець з радянської України. Його завданням було, проникнувши до ОУН, ввести туди П. Судоплатова.

Згідно зі спогадами П. Судоплатова, приводом до початку операції стало вбивство 22 жовтня 1933 р. у Львові працівника радянського консульства Олександра Майлова⁸. Проте після зіставлення дат львівського атентату й появи В. Хом'яка у Бельгії напрошується інший висновок: операцію готували задовго до вбивства О. Майлова, а твердження радянського агента — це лише намагання ви-

⁵ Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. — Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968. — Т. 1: 1920-1939. — 639 с.

⁶ Кушпета О. *Вбивство Євгена Коновальця у світлі нідерландських публікацій // Євген Коновалець та його доба*. — Мюнхен, 1974. — С. 930—956.

⁷ Косик В. *Євген Коновалець: короткий нарис життєвого шляху // Український визвольний рух*. — Львів, 2004. — Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. — С. 61—70.

⁸ Судоплатов П. А. *Спецоперації Луб'янка и Кремль 1930-1950 годы*. — С. 23.

правдати шпигунську діяльність на території іноземної держави у мирний час як вимушені заходи з метою захистити дипломатичні представництва СРСР за кордоном.

У Бельгії В. Хом'як контактував з Д. Андрієвським — «Стобаром» та за його підтримки нелегально жив у Брюсселі⁹ (під прізвищами «Пригода» і «Найденко»). Довіру членів ПУНу він здобув досить швидко — через своє минуле: родом з Галичини, колишній вояк УСС, згодом — Корпусу Січових стрільців у Києві (служив під командуванням Романа Сушка та Івана Андруха, перший впізнав його на двох світлинах¹⁰, пізніше опублікованих у книзі «Золоті Ворота. Історія Корпусу Січових Стрільців»), Червоної української галицької армії; відбував ув'язнення у Соловецькому концтаборі. Скаржився на реалії радянського режиму в Україні та визнавав низку фактів про репресії, колективізацію, голодомор (його спогади були опубліковані¹¹). Запевняв (у розмові з О. Сеніком — «Грибівським»), що в Україні чекають інтервенції ззовні, яка б допомогла ліквідувати радянську владу. Мешкав В. Хом'як у Брюсселі до липня 1935 р. на гроші, що їх привіз з України та одержав за продані коштовності. Коли гроші скінчилися, зв'язався з братом у Галичині, котрий мав невеличку власну справу (1937 р. його заарештувала польська поліція)¹². У проникненні В. Хом'яка до організації важливе значення мав характер особистих стосунків, встановлених з членами ПУНу. Д. Андрієвський відзначав, що життя В. Хом'яка «було цілком нормальне, його поведження з знайомими приємне. Його любили та шанували українці, рівно, як і чужинці, з якими він стикався при праці»¹³. Таким чином В. Хом'як, завербований ОГПУ, маючи беззаперечну репутацію патріота, ввійшов у довіру до членів ОУН.

У липні 1934 р. В. Хом'як відбув до СРСР під приводом, що родині через його відсутність загрожує ув'язнення. Повернувся він у липні 1935 р. На цей час в осередку ОУН у Гельсінкі відбулися зміни: в квітні 1935 р. в Буенос-Айресі загинув керівник осередку ОУН у Фінляндії Василь Баранецький (імовірно, вбивство було

⁹ Косик В. Євген Коновалець: короткий нарис життєвого шляху... — С. 67.

¹⁰ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 14.

¹¹ Н. Н. Радянська Україна // Розбудова нації. — Прага, 1934. — Річник VII. — № 3—4. — С. 62—73.

¹² [Андрієвський Д.] Пригода і Приймак // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 39.

¹³ Там само. — Арк. 41.

організоване ОГПУ). Його місце зайняв Кіндрат Полуведько — «Тогобічний» (не встановлено, чи це його справжнє ім'я) — колишній в'язень Соловецького концтабору, агент ОГПУ. Такі зміни ініціювала радянська розвідка, щоби встановити контроль за переходом радянсько-фінського кордону (тоді саме на цій ділянці було найлегше потрапити до СРСР).

Разом з В. Хом'яком прибув молодий чоловік, що мав документи на ім'я Павла Грищенка (він же Павло Судоплатов; в ОУН користувався псевдами «Приймак», «Павлусь», «Вельмут», «Норберт» та «Валюх»), за словами Д. Андрієвського, — «колишній комсомолец, що розчарувався в большевизмі, особа здібна, по освіті — народний учитель»¹⁴. Ще в травні 1934 р. В. Хом'як повідомляв, що має на прикметі особу, яка може бути корисною для ОУН. Навіть вказував на місце її проживання: «м. Харків, вул. Кузнечна, 2»¹⁵. Сам П. Судоплатов згадує, що його ввів в ОУН раніше введений агент. Зі спогадів дізнаємося також про ретельну підготовку до операції, що відбувалася 1934 р. й тривала 8 місяців. Вишколи було спрямовано на оволодіння німецькою мовою, зброєю та прийомами рукопашного бою¹⁶.

Причини появи молодика за кордоном назвав Д. Андрієвський: «Приймак евентуально міг би залишитись закордоном, щоб розглянутись, повчитись і проінформуватись про український націоналізм, а по повороті на Україну використати набуті знання для національної праці»¹⁷. Найкращим способом для ознайомлення з роботою ОУН була поїздка у її закордонні представництва (окрім Гельсінкі, Судоплатов відвідав Берлін, Відень та Париж). Проживав П. Судоплатов у Гельсінкі до 22 січня 1936 р.

Особу П. Судоплатова не було піддано ретельній перевірці. По-перше, за нього ручився В. Хом'як, що мав авторитет в ОУН; по-друге, в організації не було відповідного структурного підрозділу для проведення такої роботи; по-третє, не існувало структури ОУН в радянській Україні, яка би могла зібрати потрібну інформацію. З приводу перевірки особи агента не було звернень до Крайової ексекютиви ОУН. Однак дещо в цьому напрямі таки було зроблено. П. Судоплатов довгий час перебував у Гельсінкі (7 місяців) і не

¹⁴ [Андрієвський Д.] *Пригода і Приймак // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 43.*

¹⁵ *Там само. — Арк. 42.*

¹⁶ Судоплатов П. А. *Спецоперации Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. — С. 24.*

¹⁷ [Андрієвський Д.] *Пригода і Приймак // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 43.*

міг виїхати до іншого міста. «Офіційною» причиною були труднощі з виготовленням паспорта для виїзду до Берліна. Оскільки згодом П. Судоплатов виїхав за паспортом одного з членів ОУН, припускаємо, що його навмисне затримали у місті для проведення перевірки, адже скористатися чужим паспортом можна було і раніше. Щоб перевірити особу П. Судоплатова, з листопада 1935 до січня 1936 р. перебував у Гельсінкі М. Селешко — «Ешкіс», він описав зміст розмов з агентом.

Перше, на що звертає увагу М. Селешко, це — зацікавленість П. Судоплатова політикою ОУН, зокрема контактами з німецькою владою¹⁸. У своїх спогадах П. Судоплатов говорить про домовленість між ОУН та німцями про вишкіл у німецькій армії (Вермахті) українців, які згодом мали виступити на боці Німеччини у Другій світовій війні. За його словами, таном на 1936 р. було сформовано дві бригади чисельністю близько 2 тис. осіб, що виконували функції поліції¹⁹. Ця інформація не відповідає дійсності. Контакти ОУН встановила з німецькою розвідкою (Абвером), а не Вермахтом, і відбулося це 1925 р. за посередництвом Ріко Ярого (Ріхарда фон Яри), але до прямих наслідків вони не призвели. В 1937 р. контакти поновилися, й стосувалися вони лише фінансової допомоги для ОУН від Абверу. Вишкіл військових кадрів військової референтури ОУН розпочався лише після вбивства Є. Коновальця — за посередництвом Андрія Мельника²⁰. «Павлусь» (так називали П. Судоплатова члени ПУНу на час перебування його в Гельсінкі) у розмовах з М. Селешком чітко підкреслював антинімецькі настрої населення України.

Другою темою для розмов була радянська дійсність в Україні. П. Судоплатов відзначав позитивні наслідки індустріалізації, при цьому оперуючи статистичними даними. Характеризував діяльність Миколи Скрипника як таку, що сприяє розвиткові національної культури в Україні²¹. На ґрунті цієї інформації виник конфлікт між ним та К. Полудевьком. Коли зав'язувалася дискусія, П. Судоплатов завжди вислуховував зауваження свого опонента й захищав

¹⁸ Ешкіс [Селешко М.]. Записка написана з пам'яті дня 6, V, 1939 // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 46.

¹⁹ Судоплатов П. А. Спецоперації Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. — С. 27.

²⁰ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). — Львів, 2003. — С. 24–25.

²¹ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 43.

власну думку. Д. Андрієвський зауважив, що він «прислухався всьому пильно і був спостережливим учнем»²².

З приводу конфліктів з К. Полуведьком слід відзначити: зі спогадів П. Судоплатова випливає, що агенти не були знайомі між собою та про ведення відповідних операцій не знали²³. Досі невідомою залишається роль К. Полуведька у справі вбивства Є. Коновальця. Після подій у Роттердамі він зник, чим нашоувхнув ПУН на думку про свою причетність до тих подій, а 1941 р. знову вийшов на контакт з ОУН. За його участі 30 серпня 1941 р. в Житомирі загинули О. Сенік та Микола Сціборський.

ПУН визнавав важливість особи П. Судоплатова для організації, тому завданням М. Селешка було перевірити надійність його ідеологічних переконань, з'ясувати ставлення до радянської влади, і найголовніше, зробити це слід було так, щоб не налаштувати проти ОУН²⁴.

У Берліні П. Судоплатов перебував від січня до лютого/березня 1936 р. Він зустрічався з О. Сеніком, О. Чемеринським — «Оршаном», Іваном Габрусевичем — «Іртенем», Р. Ярим — «Карпатом», М. Селешком, Богданом Кордюком — «Діком», Володимиром Стаховим — «Меком». Тут він уперше зустрівся з Є. Коновальцем — «Мудрим». Якщо у Гельсінкі він провадив індивідуальні розмови, то у Берліні на них були присутні більше людей і «відбувалися довгі балачки, які звались семінарами»²⁵. Головною темою розмов була ситуація на Великій Україні. О. Чемеринський залишив спогад про їхній зміст: «Змальовуючи ситуацію на СУЗ*, проводив Норберт (псевдонім П. Судоплатова у Берліні. — І. Д.) для нас нову, але скоро сприйнятну, як більш-менш слушну, тенденцію: підкреслював державницькі моменти в теперішній дійсності УССР, національну надійність українських комуністів, боронив колгоспний лад і твердив одночасно, що режим все ж розпоряджає дуже поважними силами, які будуть боротися до загиби. Ненавидів німців, за всяку ціну хотів довідатися, яке їх правдиве становище до України, заступав погляд, що в ніякому разі неможна допустити військової помочі від

²² Онацький Є. *Шляхом на Роттердам*. — С. 43.

²³ Судоплатов П. А. *Спецоперации Лубянка и Кремль 1930-1950 годы*. — С. 25.

²⁴ Ешкіс [Мелешко М.]. *Записка написана з пам'яті дня 6, V, 1939*. — Арк. 47.

²⁵ Там само. — Арк. 49.

* Східно-Українські Землі.

Німеччини на території України, бо це й непотрібне — місцеві сили настільки дужі, що не треба їм помочі. УССР відірветься від ССРР і проголосить свою незалежність»²⁶. П. Судоплатов інформує ПУН, нібито існує ініціативна група українських патріотів, чия мета — проголосити незалежність УСРР від СРСР; сам же П. Судоплатов — один із членів цієї групи і прибув за кордон, щоб отримати досвід підпільної діяльності. Для Проводу ОУН такий перебіг подій був вигідним, адже сприяв розбудові власної сітки на Великій Україні. Тож, повіривши в цю інформацію, члени ОУН намагалися привернути на свій бік «Норберта» і структуру, котру він репрезентував.

Проте у деяких членів ОУН виникали сумніви щодо особи П. Судоплатова. Серед них був О. Сенік, що у розмові з Є. Коновальцем висловив недовіру до агента. Це відбулося після зустрічі Є. Коновальця з П. Судоплатовим у Берліні. Провідник захоплено переповідав О. Сеніку зміст розмови з «Норбертом» і відзначив гідну критику політики «коренізації» в Україні та діяльності М. Скрипника. Натомість О. Сенік розповів про розмову на цю ж тему між Д. Андрієвським та П. Судоплатовим і звернув увагу на попередні його переконання²⁷. Швидка зміна переконань «Норберта» вражала членів ПУНу, але це не вплинуло на прихильне ставлення до нього. Збереглися спогади Р. Сушка — «Кіндрата», в яких він пояснює таку поведінку словами самого П. Судоплатова, котрий «аж до смішного боронив в “дебатах” свого становища, а потім признавався, що це таке виховання, що не може здавати позицій перед конверзантом, хоч би це було й проти переконань»²⁸.

Недовіра, що її висловив Я. Барановський — «Бор», стосувалася радше непевних ідейних переконань П. Судоплатова. Що ж до підозри його в агентурних зв'язках з ОГПУ, то ніхто не припускав такої імовірності.

Зберігся лист Є. Коновальця до П. Судоплатова від 17 лютого 1936 р., написаний перед від'їздом другого до Відня. У цьому листі Провідник ставиться з певною недовірою до агента: «Я не захоплююсь Вами. [...] Провірюйте себе, чи нема диспропорцій у Вас самих між словом і чином [...]». Але у цьому ж листі він висловлює також

²⁶ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 52.

²⁷ Там само. — С. 54.

²⁸ Кіндрат [Сушко Р.]. Мої заподання про Вельм-Норберта [П. Судоплатова] // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 56.

позитивне ставлення: «Коли серед тамошніх умовин життя й буття виростають такі, як Ви, є доказ, що ми не тільки мусимо виграти, але що перемога не за горами. [...] через Вас не тільки я, але через мене й через усіх, що Вас бачили й говорили з Вами, весь наш актив закріпив себе у вірі, що там, у Вас, у цьому найважливішому секторі нашої дійсності, люди живуть, борються, стремлять до тієї самої цілі (у тексті листа підкреслено. — І. Д.). Через зустрічі з Вами в кожному з нас почуття Соборності не тільки скріпилося, але ця зустріч дає імпульс до нових успіхів»²⁹.

Наступний осередок ОУН, що його відвідав П. Судоплатов, був у Відні. Тут він пробув від березня до травня 1936 р. Зустрічався з Р. Сушком, Олегом Кандибою — «Ольжичем», Я. Барановським, Є. Коновальцем. У розмовах з ними йшлося про налагодження співпраці ОУН з підпільними групами на СУЗ. «Ольжич» розпитував про можливість здійснювати в Україні «прямі акції», які П. Судоплатов заперечував як такі, що не досягнуть мети з огляду на силу репресивних структур³⁰. Він не був прихильником терористичної діяльності та уникав прямо обговорювати методи роботи. Загалом, П. Судоплатов лише надавав інформацію про стан речей в УСРР, на основі якої члени ПУНУ робили висновки, потрібні їм. О. Кандиба та Я. Барановський дивувалися нерішучості «Норберта», але стосунків не розривали. П. Судоплатов, за спогадами Я. Барановського, у дискусіях обстоював власні переконання, але за деякий час кардинально їх змінював та погоджувався з твердженнями членів ОУН. Він це пояснював як результат роботи ідеологічної машини СРСР, що нав'язує людині штампи без їхнього розуміння. Я. Барановський наголошував, що ніхто не підозрював П. Судоплатова у роботі на ОГПУ³¹. Таким чином склалася ситуація, за якої члени ПУНУ потребували П. Судоплатова для діяльності ОУН, зокрема для розбудови сітки організації в УСРР. І їхні розмови перетворилися на постійні спроби нав'язати методи діяльності ОУН підпільній групі, що начебто існувала на СУЗ.

П. Судоплатов створив образ людини, яка пережила кризу ідеології та вагається між різними твердженнями (твердженнями ра-

²⁹ Лист Є. Коновальця до Павлуся [П. Судоплатова] від 17 лютого 1936 р. // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 19.

³⁰ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 57–58.

³¹ Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 60–61.

дянської пропаганди та достовірною інформацією, що потрапила на Захід), але намагається віднайти правду й утвердити свою позицію.

У Берліні Є. Коновалець уперше зустрівся з П. Судоплатовим сам на сам, що дуже непокоїло Я. Барановського. Є. Коновалець пояснював це необхідністю краще його «розпізнати»³².

Особисті стосунки П. Судоплатова та членів ПУНу контрастували з гострими дискусіями й розбіжностями у політичних поглядах. Попри те що П. Судоплатов витрачав багато грошей на побут, обурювався скромним харчуванням тощо, у приватних розмовах залишав, за словами Р. Сушка, «дуже миле враження»³³, а О. Чемеринський зазначає, що, бесіди з «Норбертом» відбувались у «сердечній атмосфері», «Норберт робив дуже чаруюче враження»³⁴.

Наступним пунктом, куди прибув П. Судоплатов, став Париж, причому агент сам наполягав на цій поїзді і здійснив її за підтримки Є. Коновальця. В. Мартинець та М. Сціборський відмовилися зустріти прибулого з конспіративних міркувань. Ще 24 січня 1934 р. до М. Сціборського завітав агент з СРСР, що назвався Іваном Івановичем, та запропонував повернутися до УСРР³⁵. В. Мартинець відмовився, оскільки проживав разом із М. Сціборським. П. Судоплатова зустрів тільки О. Бойків, що й залишив незначні відомості про прогулянку містом. Також у присутності О. Бойкова відбулася зустріч з Є. Коновальцем.

П. Судоплатов у спогадах описує зустріч з Є. Коновальцем та відвідини могили Симона Петлюри. Тут відбулася подія, яка, за словами агента, зміцнила його стосунки з Провідником. Полковника розчулив той факт, що П. Судоплатов узяв з могили грудку землі і хотів її перевезти до України³⁶. Наскільки достовірною є ця інформація, важко судити, оскільки зі спогадів О. Бойкова відомо, що перебуваючи на цвинтарі Пер-Лашез, П. Судоплатов не поцікавився могилою С. Петлюри і йому ніхто не радив її оглянути³⁷.

У кінці весни чи на початку літа 1936 р. П. Судоплатова поінформували про організацію чергового конгресу і запропонували взяти

³² Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 61.

³³ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 56.

³⁴ На доручення Секретаряту з 25 січня. Від Оршана [О. Чемеринського] // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 70.

³⁵ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 17–18.

³⁶ Судоплатов П. А. Спецоперации Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. — С. 34.

³⁷ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 68.

участь. Як наслідок, відбулася дискусія між П. Судоплатовим та М. Сціборським щодо статті другого «Земельне питання». Ця стаття мала стати доповіддю на майбутньому конгресі. П. Судоплатов намагався порівняти судження автора статті зі своїми та зредагувати її текст, аби вичерпно розкрити проблему. Він у листі до Є. Коновальця (приблизно початок липня 1936) виклав зауваження до неї³⁸. Його критика головно стосувалася прихильності автора до приватної власності, надто загального характеру статті без конкретних даних, котрі б доводили правдивість суджень. Не погоджувався П. Судоплатов з деякими історичними явищами в аграрних відносинах: з аграрним характером визвольної боротьби Богдана Хмельницького і трактуванням аграрної політики Тимчасового уряду. Підкреслював важливість «класової боротьби» і обурювався, що М. Сціборський її не враховує. Докоряв він авторові за відсутність інформації про систему радгоспів і колгоспів у СРСР. Загалом, характеризував працю М. Сціборського як пропагандистську літературу і погоджувався на публікацію за умови, якщо в ній буде розкрито проблему аграрної системи СРСР. Така критика образила М. Сціборського, про що відомо з іншого листа П. Судоплатова до Є. Коновальця від 7 липня 1936 р., де він просив вибачення: «[...] Це (образу М. Сціборського. — І. Д.) мені буде дуже прикро. Нікого ображати не хотів й не збираюсь»³⁹. Сам факт, що П. Судоплатова залучили до обговорення статей до конгресу, свідчить про певну довіру. Однак подібна ситуація склалася й під час підготовки Першого конгресу українських націоналістів 1929 р., коли виникла підозра щодо причетності П. Кожевникова до спецслужб. Тоді гадали, що він працював на німецькі спецслужби, але попри це його включили до складу ПУНУ, а пізніше усунули⁴⁰. Таким чином, говорити про повну довіру ПУНУ до П. Судоплатова неможливо. Ймовірно, організація конгресу відбувалася не на найвищому рівні конспірації, оскільки тут мали визначити напрями й методику діяльності, а не конкретні заходи.

У липні 1936 р. П. Судоплатов прибув до Берліна, звідки вирушив до Фінляндії, а відтак перетнув кордон з СРСР (кінець липня —

³⁸ Лист П. Судоплатова до Є. Коновальця // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 31–32.

³⁹ Лист П. Судоплатова до Є. Коновальця від 7 липня 1936 р. // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 22.

⁴⁰ Мартинець В. Українське підпілля... — С. 328–329.

початок серпня 1936). Він зобов'язувався перед ПУНОм провадити агітацію за незалежну Україну, використовуючи набутий досвід.

Згідно зі спогадами П. Судоплатова, після його приїзду до Москви, коли було складено звіт про проведену роботу за кордоном, надійшов наказ від самого Сталіна розробити план безпосередньо ліквідації Є. Коновальця.

Тривало листування між П. Судоплатовим та членами ПУНу, пов'язане насамперед із підготовкою до конгресу. У листі до Я. Барановського від 1 червня 1937 р. Є. Коновалець повідомив про приїзд двох осіб з УСРР від П. Судоплатова⁴¹. Причому планувалося залишити одну особу за кордоном, а іншій надати можливість отримати досвід підпільної діяльності. Це засвідчує довіру членів ПУНу до П. Судоплатова та їхню впевненість в успішній діяльності на Сході України.

Після повернення до СРСР П. Судоплатов двічі робив короткі виїзди за кордон та бачився з Є. Коновальцем. Це була продумана методика термінових, незапланованих зустрічей, на яких П. Судоплатов начебто передавав таємні відомості для Провідника, — в Радянському Союзі йому нібито вдалося влаштуватися радистом на торговий корабель «Шилка», що часто заходив у порти Голландії (у кінці 1930-х рр. Голландія та СРСР підтримували тісні торговельні відносини) та інших західноєвропейських країн. Тож заздалегідь він не міг запланувати приїзду й попередити про нього.

Перший раз П. Судоплатов з'явився в Генті в кінці вересня 1937 р. й запросив на зустріч Є. Коновальця, Я. Барановського та Д. Андрієвського. Агент повідомив, що має важливу інформацію для Провідника, але оскільки той не прибув, зустріч зірвалася. За словами Я. Барановського, П. Судоплатов був дуже схвилюваний, що наштотувало на думку про замах. Проте, гадаємо, ці підозри не були виправданими, оскільки вбити Є. Коновальця в присутності ще двох осіб було вельми складно навіть для вишколеного агента. Тому, ймовірно, присутність Я. Барановського та Д. Андрієвського була продуманим кроком і мала запевнити оточення Є. Коновальця у щирості та відданості П. Судоплатова. А його хвилювання цілком могло бути вдаваним, адже він «не зміг» передати Провідникові «важливу

⁴¹ Лист Мудрого [Є. Коновальця] до Макара [Я. Барановського] від 1 червня 1937 р. // *Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 1.*

*Одна з останніх прижиттєвих світлин Євгена Коновальця.
Відень, весна 1938 р.*

інформацію». На доказ, що він прибув з СРСР, П. Судоплатов дав деякі речі: плакати, хліб, зубну пасту та папірці від цукерок⁴².

Друга зустріч з членами ОУН відбулась у Роттердамі на початку лютого 1937 р. На ній був присутній Є. Коновалець у супроводі Я. Барановського. Говорив П. Судоплатов про стан речей в радянській Україні та про готовність антирадянських організацій приєднатися до ОУН. Потім наполягав на розмові з полковником вічна-віч. Прохання було виконано і близько 3-х годин (від 21-ї до 24-ї) вони гуляли містом. Важливою інформацією, яку хотів повідомити П. Судоплатов, виявилася звістка про заколот проти Є. Коновальця, що його нібито готувала берлінська група (І. Габрусевич, Р. Ярій, О. Чермеринський). Він сказав, що ці

люди пропонували йому стати на їхній бік та усунути Провідника, чие місце мав би зайняти Р. Ярій. За свідченнями Я. Барановського, ця розмова дуже збентежила Є. Коновальця⁴³. Подібну тактику розбурхування внутрішніх конфліктів в ОУН використовуватимуть у 1950-х рр. — у вбивстві Л. Ребета ОУН(м) звинуватила ОУН(б), а вбивство С. Бандери ОУН(б) розглядала як помсту ОУН(м).

Також ця зустріч посилила довіру до П. Судоплатова, адже він перебував з Є. Коновальцем достатньо часу, щоб убити Провідника, але не зробив цього. На згадку про себе він подарував полковникові пачку цукерок.

⁴² *Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 62.*

⁴³ *Там само. — Арк. 63–64.*

Місце загибелі Є. Коновальця на вул. Колсінгель — на тротуарі видно сліди крові

Про останню, третю зустріч було повідомлено за 2 дні до приїзду П. Судоплатова до Роттердама (21 травня 1938). Є. Коновалець, котрий перебував у Берліні, дізнався про неї 22 травня. Було домовлено зустрітися 23 травня о 12-й годині в ресторані «Атланта» (місце попередньої зустрічі). Обставини склалися так, що Є. Коновалець та П. Судоплатов опинилися сам на сам, оскільки найближче до Роттердама перебував Я. Барановський, котрий вилетів з Відня літаком та прибув лише о 16-й годині. Можливо, НКВД передбачав саме такий розвиток подій, адже в ОУН діяло чимало агентів, котрі могли надати всі потрібні відомості.

На цій зустрічі П. Судоплатов передав Є. Коновальцеві коробку з вмонтованим вибуховим пристроєм, за допомогою якого й було здійснено атентат. Порівнюючи доступні на сьогодні матеріали щодо опису знаряддя вбивства, констатуємо розбіжності у свідченнях. Немає жодних сумнівів, що це був годинниковий механізм.

Посмертний портрет Є. Коновальця

Однак мова йде про розмір коробки, який безпосередньо пов'язаний з потужністю вибуху. Згідно зі спогадами П. Судоплатова, бомбу було вмонтовано у коробку цукерок. Механізм спрацював при перевертанні коробки з вертикального в горизонтальне положення через 30 хвилин⁴⁴. Але там само П. Судоплатов говорить, що перед врученням коробки він тримав її у внутрішній кишені свого піджака⁴⁵, тобто вона була дуже маленькою. Можливо, йдеться не про цукерки, а про пачку цигарок, оскільки Є. Коновалець був курцем. Але тоді вибух не мав би такої сили, щоб поранити перехожого, котрий опинився за кілька метрів від Є. Коновальця. Існує також інша версія, що ґрунтується на свідченнях кельнера у ресторані «Атланта», котрий обслуговував жертву та вбивцю. Згідно з нею, коробка, що її було передано Є. Коновальцеві, скидалася на коробку для взуття⁴⁶. Відтак, стає зрозуміло, чому вибух був настільки потужним. Очевидець (нідерландець Г. де Йонг, мешканець Роттердама; вул. Павл Кругер, 17) повідомляв, що вибух розірвав тіло Є. Коновальця на шматки, поранивши двох перехожих, один з яких перебував від убитого на відстані 5 м⁴⁷. На поліційному фото з місця загибелі Є. Коновальця видно забризканий кров'ю тротуар. Криваві плями утворюють коло радіусом близько 4—5 м. Це прямо доводить велику потужність бомби. У маленьку коробку цукерок, завбільшки з пачку цигарок, навряд чи помістилися б вибухова ре-

⁴⁴ Судоплатов П. А. Спецоперации Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. — С. 42.

⁴⁵ Там само. — С. 44.

⁴⁶ Кушета О. Вбивство Євгена Коновальця... — С. 939.

⁴⁷ Там само. — С. 933—935.

човина та годинниковий механізм. А коли б і помістилися, то вибух був би смертельним лише за умови, що Є. Коновалець тримав вибухівку близько до тіла, а на такий ризик ОГПУ не могло піти.

* * *

Отже, операцію зі знищення Є. Коновальця умовно можна поділити на три періоди. Перший (1933—1935) полягав у налагодженні контактів з ОУН та введенні до неї агентів, які мали зайняти керівні посади в організації. Другий етап (1935—1936) стосувався безпосередньої діяльності П. Судоплатова, зокрема його проникнення в організацію, завоювання авторитету Проводу та Є. Коновальця, збору інформації про особу Провідника та про його оточення. Третій етап (1937—1938) — безпосередня підготовка до ліквідації та саме вбивство Є. Коновальця. Діяльність П. Судоплатова була ретельно спланована. Велике значення мали його особисті здібності, а засобами для досягнення мети стали гра на патріотичних переконаннях членів ОУН, маніпуляція ними та дискримінація окремих членів з метою спровокувати конфлікт усередині організації, а відтак ослабити її. Головним аргументом для довіри до П. Судоплатова стало його твердження про можливість розгорнути роботу проти радянської влади на східноукраїнських землях. Ідея розбудувати структуру ОУН на цих теренах привернула увагу ПУНУ і зробила особу П. Судоплатова потрібною для ОУН. У взаєминах між членами ОУН та агентом мали вагоме значення стосунки особистого характеру, що посилювали довіру до нього. Завдяки всім цим чинникам агент зумів наблизитися до особи Є. Коновальця та вбити його. Отже, завдання ОГПУ було виконано.

Загибель харизматичного лідера Є. Коновальця обезголовила ОУН та прискорила розкол в організації. Але також вона підштовхнула до формування нової структурної одиниці в ОУН — служби безпеки (СБ). СБ ОУН успішно діяла протягом 1940—1950-х рр., виявляючи та знешкоджуючи ворожу агентуру.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І РОЗКОЛ В ОУН

В історії України, в якій тісно переплелася героїчне і трагічне, постійно стояло питання взаємин між лідером та його оточенням. А надто загострювалося воно в роки національно-визвольних змагань і в періоди утвердження державності. Проблема взаємовідносин членства Організації Українських Націоналістів напередодні Другої світової війни і розколу в ОУН на її початку так і не вирішена в сучасній українській історіографії. Більшість дослідників керується довідкою, наведеною в «Енциклопедії Українознавства»: «У 1940 році стався розкол в ОУН на еміграції на тлі тактичних, психологічних та персональних розбіжностей, що почали наростати вже у 1930-х рр.»¹. Постає низка запитань: чи неминучим був розкол ОУН?; чи передбачав Євген Коновалець такий значний поворот подій?; як оцінити роль соратників полковника в цих трагічних процесах?; чи правильно було обрано тактику боротьби обох ОУН у роки війни та в повоєнний час? тощо.

Отож, хотілося б висловити деякі думки щодо ролі взаємин Є. Коновальця з лідерами українського визвольного руху в 20—30-х рр. минулого століття. Адже ця проблема має не тільки науково-історичну вагу, — вона досить актуальна і нині. Цікаво, що провідні політологи минулого передбачали сьогочасні процеси. Так, ще 1925 р. відомий історик В'ячеслав Липинський писав: «По упадку большевицької чи польської влади в Україні буде у нас не “всенародна радість”, як це буває звичайно у визволених націй поневолених, а — характерна для всіх недержавних націй — анархія і внутрішня різня між українськими людьми [...]»².

Очевидно, що вже на зламі 1919—1920 рр. Є. Коновалець усвідомлював складність ситуації та передбачав затяжну боротьбу за визволення українців з-під влади чужинецьких режимів. Його погляди на розвиток подій в Україні збігалися з позицією Симона Петлюри, якого він вважав людиною кришталево чесною, некорис-

¹ *Енциклопедія Українознавства // Словникова частина. — Львів, 1996. — Т. 5. — С. 1865.*

² *Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні // Політика. — 1925. — № 1. — С. 5.*

ливою, великої віри й енергії. В серпні 1920 р. на з'їзді військовиків у Празі, в якому брав участь полковник, Головному отаманові армії УНР було запропоновано досить реалістичний план: відтягнути українські війська з протибільшовицького фронту в Карпати і пропустити більшовиків через Польщу в Західну Європу. Передбачалося, що Антанта розіб'є їх, визволить країни Східної Європи від російського імперіалізму, і тоді нарешті позитивно вирішиться питання державності України на всіх її етнічно-історичних землях³. С. Петлюра цей план відкинув, залишаючись вірним Варшавському договору з поляками, котрі, зрадивши, невдовзі підписали з більшовиками Ризький договір, за яким було поділено українські землі.

В цих умовах уряд ЗУНР та галицькі політичні сили, які надіялися на міжнародне право та політичну порядність демократичних держав Заходу, бачили в суверенній Галицькій республіці початок відродження Української держави. Заклик Євгена Петрушевича про те, що «Галицька держава буде [...] кінцевою і єдиною базою для консолідації великої України, щоб приступити до неї у принагідний момент», підтримала Українська Військова Організація (УВО). Але її Командант був налаштований не так оптимістично: «Моя особиста думка, що далеко більше є даних, що Галичина буде польською»⁴.

У той час Є. Коновалець, який очолював товариство «Молода Галичина» і УВО, підтримував зв'язки з усіма еміграційними урядами і у своїй діяльності стояв на соборницьких позиціях, поділяючи думку С. Петлюри, що «шлях для Української Державності стелиться через Київ, а не через Львів»⁵. Тому, поширюючи діяльність УВО на Наддніпрянщину, полковник підтримував інтенсивні контакти з Партизансько-повстанським штабом генерала Юрка Тютюнника, а його соратники полковники Юрій Отмарштайн і Роман Сушко стали активними учасниками Другого зимового походу військ УНР. Водночас, у Є. Коновальця не було ілюзій щодо подальших військових дій. Очевидно, він досить ретельно проаналізував

³ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції* // Київ. – 1991. – № 11. – С. 119.

⁴ Листи Євгена Коновальця // *Євген Коновалець та його доба*. – Мюнхен, 1974. – С. 254.

⁵ Петлюра С. *Лист до Гуменюка* // *Статті*. – Київ, 1993. – С. 330.

історичні уроки, пов'язані зі втратою Україною державності, також безпосередньо вивчив поведінку ворогів.

Супротивники, своєю чергою, тримали на оці діяльність лідерів українського визвольного руху. Більшовики постійно направляли добре вишколених агентів-пропагандистів до галичан, щоб посварити їх із наддніпрянцями. У цих умовах частина українського політикуму, в тому числі голова ЗУНР Є. Петрушевич, піддалися так званим «зміновіховським» настроям, інспірованим більшовицькими спецслужбами. Є відомості, що Є. Петрушевич планував переправити всю галицьку еміграцію до Харкова, але Є. Коновалець і відомий політичний діяч Галичини Володимир Целевич його відрядили⁶. Проте десятки тисяч емігрантів з різних причин таки виїхали в УСРР. Тільки з військового табору Юзефова (ЧСР) поїхало 800 українських вояків на чолі з полковником Грицем Коссаком, який наївно сподівався: «[...] я ще буду головним комісаром у Львові»⁷.

Проникли агенти більшовиків і в УВО. Так, архівні матеріали засвідчують добру поінформованість ГПУ про наради, які провів Є. Коновалець 1922 р., поширюючи діяльність УВО на Схід⁸. У самій організації поділяв радянофільську позицію диктатора ЗУНР начальника служби розвідки Осип Думін, який уже в січні 1920 р. був одним із ініціаторів створення комуністичних гуртків серед інтернованих українських воїнів у чехословацькому таборі в Німецькому Яблонному⁹. О. Думін використовував особисті амбіції Є. Петрушевича і налаштував його проти голови УВО.

Полковник Є. Коновалець мав беззаперечний авторитет в українських політичних колах як у краю, так і на еміграції. Він виступив рішуче проти контактів з більшовиками. Тоді заходами радянської агентури робилися спроби усунути Є. Коновальця з посади голови УВО. Так, 1923 р. після декількох нарад повноваження Верховної команди УВО вирішено передати військовому міністерству ЗУНР. За даними польського командування Львівського воєнного округу, між Львовом, Кам'янцем-Подільським і Харковом постійно курсували

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 55.

⁷ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 188.

⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1016. – Арк. 14.

⁹ Там само. – Спр. 172. – Арк. 82.

кур'ери, які налагоджували контакти між комуністами і увістами¹⁰. Згодом, коли О. Думіна виключили з УВО, а кермо в організації знову перебрав Є. Коновалець, група Є. Петрушевича створила Західно-українську народно-революційну організацію (ЗУНРО). В її відозві прозирає позитивне ставлення до Української радянської республіки, а до поляків — негативне¹¹. У 1928 р. ЗУНРО, не здобувши підтримки населення Західної України, припинила свою діяльність.

Отже, у 1920-х рр. Є. Коновальцю вдалося зберегти УВО як необхідний збройний чинник у визвольній боротьбі українського народу.

Зі створенням Організації Українських Націоналістів Є. Коновальцю вдалося залагодити низку конфліктів, пов'язаних із влиттям УВО в ОУН. Очевидно, що симпатії полковника були на боці молодих оунівців, хоча цього й не хочуть визнавати деякі сучасні дослідники. Зокрема, відомі львівські історики Микола Литвин і Кім Науменко доводять, що голова ОУН мав гострі дискусії з керівником Крайової екіпекутиви (КЕ) ОУН на Західно-Українських Землях (ЗУЗ) Степаном Бандерою з приводу бойових акцій¹².

Тут важливо простежити еволюцію поглядів керівника УВО-ОУН на зміну ситуації. Так, ще на початку 1930-х рр. голова ОУН зауважив дві тенденції у розвитку організації: еміграційно-політичну і крайово-бойову. З часом вони вступили між собою у протиріччя, з'явилися розходження між Проводом Українських Націоналістів (ПУНОм) і КЕ ОУН на ЗУЗ. Еміграційні політики бажали повністю підпорядкувати собі діяльність крайовиків, обмежити їхню бойову активність; на це Є. Коновалець відповів, що вилучити терор з діяльності ОУН може тільки Конгрес ОУН. Для багатьох старших увістів стало несподіванкою проведення у липні—вересні 1930 р. масової протестаційно-саботажною акції проти польської окупаційної влади, яку організував чільний бойовик УВО-ОУН Роман Шухевич за дорученням Юліана Головінського, тодішнього голови КЕ. Є. Коновалець про заплановані саботажі висловився так: «[...] або мене за них благословлятимуть, або проклинатимуть»¹³. Також на закиди

¹⁰ Центральний державний історичний архів (далі – ЦДА) України у м. Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 913. – Арк. 2–4.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 416. – Арк. 1.

¹² Литвин М. Р., Науменко К. Є. *Військова еліта Галичини*. – Львів, 2004. – С. 124.

¹³ Андрієвський Д. *Обставини 30-х років і Провід Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба*. – С. 655.

представників так званої «легальної опозиції», яка різко критикувала бойові акції та численні атентати ОУН, полковник відповів: «Вони всі (наші партії) хочуть спокою і мирного співжиття, і те їх дратує, що хтось їм той спокій заколюче і змушує їх придумуватися над тим, що вони роблять»¹⁴. І тут же зазначив: «Діяльність легальних партій великою мірою уможлиблюють працю підпілля»¹⁵.

Отже, відбувалося взаємне доповнення двох політичних тенденцій у Західній Україні, яке сприяло залученню якнайширших народних мас до активної суспільно-політичної та громадської діяльності.

Є. Коновалець, щоб налагодити тісну співпрацю західноукраїнських оунівців та емігрантів, постійно переводив людей із краю на роботу в Провід ОУН — Івана Габрусевича, Ярослава Барановського та ін. Він доручив С. Бандері та його соратникам остаточно об'єднати УВО і ОУН, що відбулося 1933 р. Після відомого провалу КЕ й арешту провідного активу в 1934 р. Є. Коновалець перевів ретельне слідство. Згодом, на апеляцію відомих крайовиків — Зенона Коссака, Олекси Гасина та Р. Шухевича — він вирішив замінити Лева Ребета на Р. Шухевича на посаді провідника КЕ ОУН на ЗУЗ. Також дав дозвіл підготуватися до спроби звільнити С. Бандеру з ув'язнення.

Вже на зламі 1920—1930-х рр. у самому ПУНі накреслилися серйозні розходження, які стосувалися кадрових призначень і тактики подальшої діяльності ОУН. Члени ПУНу Омелян Сенік, Р. Сушко та ін. «протиставилися авторитету Коновальця, створивши щось в роді Директорії». Під час перебування за океаном О. Сенік хвалювато заявляв, що Коновальцю не довго залишилося керувати в ОУН, тим самим підриваючи авторитет голови націоналістичної організації. Для того, щоб «урятувати єдиний провід ОУН на чолі з Коновальцем», до Європи з Америки терміново приїхав відомий політичний діяч, колишній представник уряду ЗУНР у США Лука Мишуга¹⁶.

Очевидно, полковник передбачав, що розходження в організації призведуть до розколу. Своє бачення проблеми він висловлював так:

¹⁴ Цит. за: Онацький Є. Євген Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН в Україні // Євген Коновалець та його доба. — С. 688.

¹⁵ Цит. за: Врецьона Є. Мої зустрічі з полковником // Там само. — С. 479.

¹⁶ ЦДІА України у м. Львові. — Ф. 309. — Оп. 1. — Спр. 2044. — Арк. 22.

«На Західних Землях той рух виявляє більше радикальні тенденції, ніж це декому з нас бажане. Не виключене, що ми вже в недалекому часі опинимося супроти того руху в ролі батьків, без вирішального впливу на його дальший розвій. З того ми мусимо, як ті, що себе вважаємо Проводом — точно здати собі справу, коли одного дня можемо опинитися в досить неприємному становищі. Молодечий націоналістичний рух на Західних Землях нас не толерує, я певний, одначе, що з його скріпленням і внутрішнім оформленням він, коли ми не намагатимемось знайти спільну мову, витворити свій власний провід [...] не виключене, що з бігом часу ми опинимемося в ролі УНР, себто станемо центром, що об'єднує соборницьку еміграцію без зв'язку і впливу на події на українських землях [...] Людям із назкрізь еміграційною психікою, що живуть уже 10 років у нормальних умовах культурних європейських держав, важко стояти на чолі революційного руху [...]»¹⁷. У 1938 р., звертаючись до одного зі своїх соратників Є. Коновалець передбачав: «Товаришу Бойків! Зближається нова війна, що нас розділить. Ми знайдемося по обидвох боках фронту, але завжди всі мусимо змагати до одного і того самого — боротися за здійснення нашого національного ідеалу — самостійної соборної України»¹⁸.

З цього випливає, що голова ОУН був прихильним до крайовиків, толерував їх і фактично усунув від справ чільних діячів ПУНу — О. Сеника, Миколу Сціборського. Навіть підготовку до Другого конгресу ОУН він доручив представникові молодого покоління націоналістів Ярославу Стецьку.

Крім внутрішніх протиріч, до розколу вела наявність в організації ворожих агентів. Ще на етапі становлення ОУН у першому Проводі були виявлені співробітники чужоземних розвідок: Петро Кожевників — німецької та Леонід Костарів — радянської. Обоє викриті на початку 1930-х рр. і виключені з організації. Активізувалася ворожа діяльність у другій половині 1930-х рр. Розширення впливу ОУН особливо непокоїло більшовицьку владу. Ще на початку 1934 р. до члена ПУНу М. Сціборського прийшов так званий «Іван Іванович», нібито лікар із Харкова, який пропонував йому співпрацю та схиляв до повернення на Східну Україну.

¹⁷ Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931-1932. — Торонто, 1981. — С. 393-394.

¹⁸ Книш З. Б'є Дванадцята. — Торонто, б. р. — С. 105.

Стривожений М. Сціборський писав в одному з листів: «Я ж Вам і Вірі (псевдонім Є. Коновальця. — І. Г.) тверджу, що маємо при собі десь дуже БЛИЗЬКО їхню людину, яка подає їм такі відомості, які може мати чоловік лише нашого найближчого оточення. Іван Іванович знає дуже багато подробиць про членів ПУН [...]»¹⁹.

У довіру до керівництва ОУН втерлися більшовицькі агенти: Хом'як, Приймак, Полуведько. Можливо, і ще дехто, невідомий нам. Добре розібравшись у діяльності та у взаємовідносинах членства організації, більшовицька агентура вирішила завдати удару по Проводу ОУН — ліквідувати полковника Є. Коновальця. Наказ давав сам Йосиф Сталін: «Наша мета — обезголовити рух українського фашизму напередодні війни і змусити цих бандитів знищувати один одного в боротьбі за владу»²⁰.

З приводу трагічної загибелі полковника Провід ОУН повідомив членам організації та українській громадськості: «Москва знала кого вбити, Москва розуміла, що Є. Коновалець — це Україна, а Україна — це Є. Коновалець. Але помиляється ворог, коли думає, що вбив ідею, вбиваючи її найбільшого поборника!»²¹. Впливовий часопис «Діло» зазначив: «Атентат на Євгена Коновальця свідчить про величезну актуальність воєнного конфлікту та про панічний страх перед ним у совітській верхівці»²².

Справді, радянське керівництво вбачало в діяльності українських націоналістів реальну загрозу зриву своїх експансіоністських планів щодо європейських країн. З цього приводу однозначно висловився у липні 1940 р. міністр закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов у розмові з міністром закордонних справ Литви В. Креве-Мицкявичусом: «Геніальний Ленін не помилявся, запевняючи нас, що Друга світова війна дасть змогу нам захопити владу в усій Європі, як Перша світова війна дала змогу захопити владу в Росії»²³.

У 1920 р. український визвольний рух фактично оборонив європейські країни від поширення російської комуністичної революції.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 174–175.

²⁰ Судоплатов П. Спецоперації. Лубянка і Кремль. 1930–1950 годы. — Москва, 1998. — С. 39.

²¹ Гулик І. Євген Коновалець: за Україну, за її волю... // За вільну Україну. — 1992. — 14 червня.

²² Діло. — 1938. — 31 травня.

²³ Україна у міжнародних відносинах ХХ століття. Навчальний посібник / За заг. ред. Я. Й. Малика. — Львів, 2004. — С. 154.

ОУН ставила своїм першочерговим завданням «підготувати український загаль до того, щоб у випадку якихось міжнародних комплікацій українська нація була зріла до тих подій та щоб при розвитку тих подій була вона підготована до створення своєї держави». Свого часу викриваючи ворожі інтриги, голова ОУН Є. Коновалець наголошував: «Мені тепер йдеться про те, щоб ворогам і противникам показати, що не зважаючи на їх інтриги, ми маємо такі сильні моральні основи, що з ними їм боротися нелегко»²⁴. Щоб досягти поставленої мети, націоналісти втілювали в життя теорію перманентної революції. Свій погляд на її підготовку висловив полковник Є. Коновалець, заявляючи: «Національна революція то, на мою думку, поняття ширше, ніж саботажі, терористичні акти, навіть масові заворушення, чи навіть повстання. Це засоби. Національна революція як рух, який повинен в основі зробити переворот, то не тільки фактичний, але й психологічний в усьому нашому народі. Націоналістичний рух мусить далі створити всю ту необхідну, на мою думку, систему, яка після проведення революції могла б забезпечити українську державність перед небезпеками і взагалі в цю ж хвилину подати обриси тієї держави»²⁵.

Напередодні нової світової війни оунівці досить оптимістично бачили роль України в прогнозованому новому світовому устрої: «Наша революція — це початок здійснення історичної місії України, ми несемо визволення слабшим від нас народам Сходу Європи, за те приєднуємо їх до нашої системи свободних політичних союзів і силою тієї політичної співпраці здобуємо для України належне їй місце в укладі політичних сил нової Європи»²⁶. Планувалося, що Україна стане важливим чинником у східноєвропейській політиці, організує та очолить боротьбу всіх поневолених московським більшовизмом народів: «Українська справа є справою європейсько-інтернаціональною. Маємо всі дані ототожнювати наші інтереси з інтересами цілої Європи і спиратися на європейську солідарність проти Сходу»²⁷. Діячі ОУН були переконані, що «самотійність України унормує рівновагу на європейському континенті

²⁴ Цит. за: Кордюк Б. Євген Коновалець — військовий і політичний організатор // Євген Коновалець та його доба. — С. 962.

²⁵ Цит. за: Онацький Є. У вічному місті... — С. 423.

²⁶ Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. — Торонто, 1957. — Ч. 1. — С. 8–9.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 265. — Арк. 75.

в трикутнику — Україна-Німеччина-Італія, в парі з трикутником в Азії — Україна-Японія-Англія»²⁸.

Після смерті Є. Коновальця ПУН очолив так званий «тріумвірат» — О. Сенік, Я. Барановський, М. Сціборський. Вони оголосили «усний заповіт», який нібито залишив полковник і відповідно до якого на пост Голови ОУН він рекомендував Андрія Мельника. Сам полковник А. Мельник відійшов від військово-політичної діяльності. До вересня 1938 р. він був у Львові адміністратором лісових угідь митрополита Андрея Шептицького. Пізніше О. Сенік хвалився: «Я властиво витягнув Мельника з ліса і поставив його на вождя»²⁹. Згодом, розібравшись зі справами й усвідомивши їхній реальний стан, А. Мельник 22 травня 1939 р. заявив про складання повноважень Голови ПУНу, пояснюючи це так: «Моя остання спроба ціною моєї власної особи рятувати від загибуні українську справу. Так лише і лише так треба розуміти нинішню подію»³⁰. Проте А. Мельник свого наміру так і не реалізував. Також не використав він нагоди звільнити дискредитованих членів Проводу на Другому зборі ОУН, який відбувся в Римі 27—29 серпня 1939 р. Очевидно, полковник потрапив під вплив облесливих людей, які постійно підігрівали його вождівські амбіції.

З початком світової війни з польських тюрем звільнилося декілька тисяч оунівців, у тому числі С. Бандера. Від вересня 1939 р. до червня 1941 р. центром української політичної еміграції був Краків. У січні 1940 р. С. Бандера та провідник КЕ ОУН на ЗУЗ Володимир Тимчій зустрілися в Римі з А. Мельником. Напередодні О. Сенік намагався завадити цій зустрічі, пропонував навіть відібрати закордонний паспорт у С. Бандери. В розмові з головою ПУНу представники від ОУН в Україні виклали своє бачення стану речей в організації та запропонували концепцію подальшого розгортання визвольного руху. Вона зводилася до такого: а) провести конкретні кадрові зміни в Проводі організації, усунувши тих людей, які були запідозрені у зв'язках з ворожими агентурами; б) зберегти нейтралітет у війні між Німеччиною та західними державами; в) пристосувати подальшу діяльність ОУН до внутрішньої ситуації в Україні і

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 49.

²⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 39.

³⁰ Косик В. Розкол ОУН (1939-1940): 36. документів. — Львів, 1997. — С. 11–12.

не пов'язувати її з будь-якою стороною. Тобто провідний актив ОУН (С. Бандера, В. Тимчій, Р. Шухевич, Степан Ленкавський, Я. Стецько, Богдан Кравців, Микола Климишин та ін.), який згодом підтримала переважна більшість оунівців, не виступав проти тогочасного голови ПУНУ. Щодо дальшої тактики в діяльності організації, то її важко було визначити до кінця, адже невідомо було, як розгортаються події в Європі в умовах світової війни. Проте очевидно та доконечною була потреба очистити Провід ОУН від чужоземних агентів, насамперед — більшовицьких.

Перемовини між обома лідерами та їхніми прибічниками тривали майже півроку — до серпня 1940 р. Фактично, А. Мельник не мав серйозних аргументів у полеміці зі С. Бандерою і готовий був піти на компроміс з опонентами. Щойно у 1980-х рр. член ОУН(м) Ярослав Гайвас визнав, що головним архітектором і співтворцем розколу в організації був, власне, Зеновій Книш — колишній бойовик УВО, якого привів до А. Мельника Я. Барановський. «Не раз і не два у вужчому гурті, — згадував Я. Гайвас, — він хвалився: “Коли б не я, то вони були б не протиставилися Бандері!” Вони — це голова ПУН полковник А. Мельник і його оточення весною-влітку 1940. І це правда: коли б не було Книша — не було б розколу в ОУН! У хвилини, коли вже було близько до згоди, коли старше покоління революціонерів схилилося до думки, щоб поступитися молодшому, в акцію кидався З. Книш. Він завжди був скрайній і завжди був непримиримий супроти своїх українських партнерів і противників»³¹. Член ОУН і воїн УПА Юрій Пашковський (Юрій Борець) стверджує, що З. Книш став московським агентом ще у 1920-х рр.³².

Використовуючи необмежені фінансові, технічні, психологічні та інші засоби впливу, добре вишколені більшовицькі агенти постійно вносили розбрат у стан націоналістів. З початком німецько-радянської війни московська розвідка дала завдання своїм шпигунам співпрацювати з гестапо, щоби провадити діяльність, направлену проти українського націоналістичного руху. Про дієвість комуністичної провокаційної роботи в німецькому таборі пише в листі до митрополита А. Шептицького, датованому 19 жовтня 1941 р., доктор М. Дзерович: «В німецькому заплілі солідні дуже виразні признаки

³¹ Гайвас Я. *За оздоровлення основ // Визвольний Шлях*. — 1983. — № 4. — С. 425–426.

³² Борець Ю. *За Україну, за її волю*. — Б. м., 1998. — С. 203–204.

большевицької розкладової роботи. Знаменито закаптурені агітатори вишукують усі проблеми, ще можуть в своєму розвитку вводити розлом і роздор поміж Німецьким Народом [...] В першу чергу ці агітатори помітили, що між віруючими кругами війська і невіруючими партійними кругами росте з дня на день велике напняття [...] Вони пускають вістки, що велика частина Партії є зовсім большевицька, та що ніхто не знає, як вона розплатиться з противниками. Вони намовляють писати жінкам до чоловіків до війська, що партія відбирає дітям змогу вчитися Божого слова. Військо — проти партії, а партія проти церкви. Збільшилось число протидержавних та противійськових саботажів. Пропаганда вищості і демократизму большевизму з фашизмом»³³.

Обидві ОУН не використали низки можливостей, щоб об'єднатися в роки війни і повосний час. Про причини цього екс-генерал КГБ, згодом «дисидент» О. Калутін у лютому 1997 р. згадував: «[...] весь КДБ України був настроений на боротьбу проти ОУН [...] Україна була однією з головних складових частин Радянського Союзу, і спроби від'єднати її від СРСР вважали одним із найсерйозніших державних злочинів. І в цьому сенсі українські націоналісти були найзліснішими й прямими ворогами радянської влади [...] Якщо з вірменською організацією “дакнакцутюн” (існувала така організація, вона, до речі, була наскрізь просякнута радянською агентурою) ми могли знаходити спільну мову, то з українськими націоналістами це було важкувато. Але, втім, ми мали агентів і там. Вони перебували на контролі і в Москві, і в Києві [...] У нас, в правлінні “К”, був спеціальний підрозділ, який вів справи українських націоналістів за кордоном [...] Керівником відділу при мені був Філімонов, а потім — Нечипоренко»³⁴.

Отож, більшовицька агентура зуміла безкарно проводити спецоперації, вносячи розбрат в ОУН і провокуючи братовбивство. А ПУН на чолі з Є. Коновальцем не знайшов засобів, аби нейтралізувати вплив супротивників. Слабкими психологічно та морально виявилися наші провідники, які дозволили себе обманути ворожим агентам, не зумівши відрізнити ворогів від співвітчизників-опонентів.

³³ ЦДДА України у м. Львові. — Ф. 358. — Оп. 3т. — Спр. 169. — Арк. 1—2.

³⁴ Піховшек В. Україна та США: співпраця політеліт чи їх взаємопроникнення? // ПіК. — 2000. — № 1. — С. 4.

Сьогодні північно-східний сусід гальмує входження суверенної Української держави у світове співтовариство на рівноправних партнерських засадах, блокує її вступ до НАТО та ЄС. Проте вітчизняні політики не хочуть вивчати і засвоювати уроки історії. Та маємо надію, що сконсолідована українська нація зможе направити представників влади на вирішення нагальних державних проблем і це забезпечить процвітання України та добробут її громадян.

ПОЕТИЗАЦІЯ І ГЕРОЇЗАЦІЯ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ У НАРОДНИХ ПІСНЯХ

Як естетичний процес поетизація й героїзація — це художній відбір кращого, досконалішого у сфері моральних і духовних цінностей, формування на їхній основі суспільних ідеалів та поступове поширення цих ідеалів у народі для наслідування. Поетизація та героїзація як явище — це один зі складників, а як процес — один зі шляхів формування національної ідеї.

Серед видатних українців, які залишили непроминальний слід у національній історії ХХ ст., чільне місце займає перший Провідник Організації Українських Націоналістів Євген Коновалець. Його націстворчі ідеї та подвижницький чин і надалі залишаються гостроактуальними для українського загалу, а зокрема — для політикуму. Саме тому цікаво простежити, як народ у своїй пісенній творчості крізь призму поетизації та героїзації інтерпретує й осмислює місце та значення цієї особи у суспільно-історичному й духовному бутті нації.

Українська фольклористика вже має деякі розробки, присвячені поетизації та героїзації образу Є. Коновальця, проте вони торкаються цієї теми у вужчому чи ширшому контексті фольклору національно-визвольної боротьби. Так, постаті Провідника ОУН у народних піснях приділив увагу найбільший дослідник повстанського фольклору Григорій Дем'ян у відомій монографії «Українські повстанські пісні 1940—2000-х рр. (історико-фольклористичне дослідження)»¹. Серед інших проблем учений не оминає і порушеної в нашій статті.

Автор цих рядків опублікував доволі великі статті «Образ Євгена Коновальця в українських народних піснях»², «Народні пісні про Євгена Коновальця»³, у яких також зупинявся на питанні поетизації й героїзації вождя ОУН.

¹ Дем'ян Г. *Українські повстанські пісні 1940–2000-х років (історико-фольклористичне дослідження)*. — Львів–Київ, 2003.

² Луньо Є. *Образ Євгена Коновальця в українських народних піснях // Визвольний шлях*. — Травень 2004. — Кн. 4 (673). — С. 45–62.

³ Луньо Є. *Народні пісні про Євгена Коновальця // «Муза і меч»: національний рух у фольклорних та літературних джерелах. Збірник наукових праць*. — Львів, 2005. — С. 199–224.

Одначе ці праці аж ніяк не вичерпують теми, а радше започатковують її, окреслюють значущість на тлі актуальних питань фольклористики, розкривають можливості для подальших студій. Отже, маємо усі підстави опрацювати названу проблему в окремій статті. При цьому ставимо за мету розглянути естетичну сутність і структуру поетизації й героїзації, визначити їхню роль у формуванні ідейного змісту пісень, вказати на художні засоби й прийоми, які їм слугують, простежити співвідношення між традиційними й новаторськими елементами.

Насамперед, важливо зазначити, що поняття «поетизація» та «героїзація» мають свою історію і не завжди означали саме те, що вкладаємо в них сьогодні. На початках розвитку фольклору поетизувати й героїзувати означало просто наділити особу словом — скласти про неї пісню чи розповідь. Бо ж, за твердженням відомого українського мовознавця Олександра Потебні, вже саме слово є поезією. Тут не йдеться про конкретні якісні характеристики словесного твору, а лише про твір як такий, про саму його наявність.

У минулому суспільна вага особи визначалася тим, що про неї говорили. Бути в слові означало мати увагу, визнання, красу, славу. І навпаки, про незначну подію народна приказка говорить: «Не згадано ні в письмі, ні в коляді». У фольклорі цей принцип поетизації та героїзації, хоча й у рудиментарній формі, на підсвідомому рівні існує й сьогодні.

Відштовхуючись від того, що генетично найпершою формою поетизації та героїзації певної особи є сам факт складання про неї пісень чи інших художніх творів, вважаємо за потрібне передовсім окреслити кількісно й якісно тематичну групу пісень про Євгена Коновальця.

Прикметно, що народні пісні про першого Провідника ОУН мають неабияку варіативність. Окремі з них відомі у понад десяти більш чи менш відмінних варіантах. Причому це варіювання відбулось у надзвичайно стислий як для фольклорного процесу термін — буквально за кілька років, бо майже всі зафіксовані зразки побутували, як довідуємося з результатів польових досліджень, уже під час німецької окупації. Зауважмо, що така швидка поява численних варіантів — це оригінальне й нове явище в українському фольклорі. Знаємо, правда, що Володимир Антонович і Михайло Драгоманов для видання історичних пісень, котре, на жаль, так і не було реалізоване, зібрали навіть до п'ятдесяти варіантів деяких творів, але їхня варіативність формувалася впродовж століть.

Звісно, багата варіативність — це найоб'єктивніша й незаперечна ознака масової популярності й інтенсивного побутування пісень.

Відомі нам варіанти пісні на мотив *повідомлення про обставини загибелі Є. Коновальця в Роттердамі* репрезентують ще одне цікаве й оригінальне явище у фольклористиці. Зіставляючи їх, науковці чи не вперше мають змогу спостерігати повний генетичний розвиток мотиву аж до його самозаперечення через набуття якісно нового змісту. Та найхарактерніше, що зразки, які ілюструють різні етапи такого розвитку, — усі побутують однаково активно.

Зрозуміло, що для науковців не є чимось надзвичайним простеження генези певних фольклорних мотивів. Однак при цьому мова може йти лише про еволюцію протягом тривалого часу. Так, мотив проходить через різні історичні епохи і різні жанрово-тематичні пласти: скажімо, козацький, жовнірський, стрілецький, повстанський. У нашому ж випадку йдеться про значно коротший час — щонайдовше кілька десятиліть, — і трансформація відбувається всередині однієї тематичної групи.

Серед творів, цілковито присвячених пам'яті Є. Коновальця, виділяються два основні мотиви. Перший із них умовно можна назвати: *повідомлення про обставини загибелі Є. Коновальця в Роттердамі*. Другий мотив може мати назву: *сумні свята з приводу загибелі Є. Коновальця*.

Перший з названих мотивів відомий нам у більше ніж десяти варіантах. Через це досить важко визначити першоваріант, з якого розвинулися всі інші. Однак ми спробуємо зробити це, аби мати змогу простежити динаміку ідейно-тематичних та художньо-поетичних змін.

На основі зіставлення відомих текстів, на нашу думку, можна визначити принаймні два зразки, які найближче стоять до імовірного першоваріанта. Один із них — це запис О. Харчишин, зафіксований на Пустомитівщині:

Чи ви чули, українці, сумную новину,
Що у місті Роттердамі Коновальця вбили. (2)
Коновалець Україні хтів волю здобути,
З своїх друзів покидати кайдани і кнути. (2)
Ой став рано Коновалець, став думки думати,
Треба піти до кав'ярні та щось посідати. (2)
Ой прийшов він до кав'ярні та й думки думає,
Аж тут раптом до кав'ярні Балось убігає. (2)

Та приніс ему дві пачки, дві маленькі скрині,
 І просив не відчиняти, аж за дві години. (2)
 А той Балось, то був зрадник, то були гранати,
 Що убили Коновальця, мов рідного брата. (2)
 І убили Коновальця, як важну особу,
 Він вже більше не поверне із темного гробу. (2)
 Не тіштеся, вороженьки, що ви єго вбили,
 Бо за него ви підете усі до могили⁴.

Інший зразок походить із Яворівщини:

Чи ви чули, українці,
 Як дзвони дзвонили,
 Як у місті Роттердамі
 Коновальця вбили. \ (2)
 Як приїхав Коновалець
 Та й до Роттердаму,
 Найняв собі в місті готель,
 Бо мав важну справу. \ (2)
 Ой став рано Коновалець,
 Та й думку думає,
 Аж тут раптом до кав'ярні
 Ворог надлітає. \ (2)
 Приніс йому два пакунки
 У маленькій скринці,
 Та й просив не відкривати
 Аж за дві години. \ (2)
 А той ворог — то був зрадник,
 Там була граната,
 Та й убила Коновальця,
 Як рідного брата. \ (2)
 І убили Коновальця
 Ще й важну особу,
 Що вже більше не поверне
 Із темного гробу. \ (2)
 Як задзвонять усі дзвони,
 Загремуть гармати,
 І підемо, українці,
 Київ здобувати. \ (2)⁵.

⁴ Записала О. Харчишин 05.07.1994 р. в с. Городиславичі Пустомитівського р-ну Львівської обл. від Баласа Семена, 1928 р. н. // Домашній архів О. Харчишин.

⁵ Записав Є. Луцьо 28.02.1996 р. в с. Наконечне Друге Яворівського р-ну Львівської обл. від Меньок Марії, 1927 р. н.; Козут Стефанії, 1927 р. н.; Климус Михайлини, 1936 р. н.; Дмитрів Ольги, 1936 р. н.; Меньок Ольги, 1938 р. н.; Лучки Катерини, 1934 р. н.; Гули Катерини, 1919 р. н. // Домашній архів Є. Луцьо.

Наше припущення про те, що наведені зразки можуть бути першоваріантом чи принаймні найбільшою мірою до нього наближатися, спирається на низку спостережень. Найперше, у них досить широко й детально змальовано картину трагічної загибелі Провідника. Маємо звичайне повідомлення — новину, оперту на реальну подію, що характерно для традиційних співанок-хронік, а певні абстрактні узагальнення тут дуже короткі, подані у формі також традиційної кінцівки. Розлогіші узагальнені міркування, що вводили би подію в контекст тогочасних суспільно-політичних обставин, ще не оформилися, адже вся увага народного творця співанок-хронік зосереджується на точному відтворенні самої події.

Згодом, у процесі активного побутування, у пісні все більше виявляється осмислення події — у вигляді міркувань на суспільно-політичну тематику. Але одночасно поступово звужується опис самої події, згортаються конкретні деталі. Як приклад наведемо ще один текст, який записала О. Харчишин:

Розійшлася сумна вістка по Україні-мамі,
Що убили Коновальця в місті Роттердамі. (2)
Коновалець Україні хтів волю здобути,
Поскидати з українців кайдани і кнути. (2)
А вороги України підкупили ката,
Котрий убив Коновальця, мов рідного брата. (2)
Україно, Україно, чо-с така нещасна,
Згинув в тебе Коновалець і героїв маса. (2)⁶

Як бачимо, у цьому зразку вже тільки половина тексту відведена для змалювання самої події, а друга половина — для її осмислення. Цікаво, що з першим умовним першоваріантом цей варіант має лише один спільний куплет, у якому мовиться про наміри Провідника здобути українцям волю, поскидати кайдани і кнути. Перший куплет уже дещо перефразований, та все ж таки досить виразно зберігає подібність із початковим текстом. Саме окреслені спільність і подібність дають нам певні підстави вважати останній текст таким, що розвинувся з першого.

Надалі мотив щораз більше віддаляється від першооснови. І знову ж у закономірний для фольклорного процесу спосіб — звуження

⁶ Записала О. Харчишин 28.05.1995 р. в с. Гаї Пустомитівського р-ну Львівської обл. від Денисової Софії, 1926 р. н. // Домашній архів О. Харчишин.

пов'язаної з подією конкретики супроводжується розширенням різного роду міркувань.

В окремих варіантах подія, що лежить в основі пісні, зводиться до мінімуму. Лише в одній-двох перших строфах просто повідомляється про загибель Провідника, і зовсім не згадується про перебіг події. Це добре видно у зразку, зафіксованому на Тернопільщині:

Там далеко в Роттердамі сталася новина,
Вбили наші вороженьки найкращого сина.
Пішов від нас рідний Батько в глибоку могилу,
Заплакала Україна, за ним затужила.
Не тіштеся, вороженьки, що ви Батька вбили,
Ані Москва, ані ляхи не вб'ють нашу силу!
В Україні нові сили вибухнуть вулканом,
Тоді наша Україна самостійна стане.
Як проженем з України ворогів поганих,
Тоді впадуть із Отчизни навіки кайдани.
Запанує в Україні наша сила рідна,
Залопоче прапор волі навіки побідно⁷.

Цікава деталь, що у наведеному тексті навіть відсутнє прізвище «Коновалець». Про подію, її суть, час і місце свідчить лише назва міста — «Роттердам». Власне вона вказує, що новина про вбивство ворогами «найкращого сина» стосується саме Є. Коновальця. Окрім перших двох строф, решта пісні — це філософсько-світоглядне осмислення події. Таким чином твір ставить перед собою мету, важливішу від звичайного поінформування — передати в широкі народні маси певні імперативи, спонукати людей до політично чіткого чину, аби прогнати з України наших ворогів.

Той етап розвитку мотиву, на якому увагу до самої події зведено до мінімуму, ілюструє ще один зразок:

В голландському краї, в місті Роттердамі,
Там вождя убили прокляті кати.
На вістку здригнулись серцець мільйони,
Україну покрила скрізь чорна пільма.
Пролилась геройська кров вождя народу
В борбі за ідею віддав своє життя⁸.

⁷ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1996. — Т. 25: Пісні УПА / Збір. і впор. Зеновій Лавришин. — С. 98.

⁸ Записала О. Харчишин 13.10.1994 р. в с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. від Мелети Марії, 1928 р. н. // Домашній архів О. Харчишин.

Найвірогідніше, початково цей текст був повнішим. І якщо це так, то, на нашу думку, скорочення зазнали строфи, в яких осмислювалося подію. Адже ті початкові рядки, в яких повідомляється про вбивство Провідника, є самодостатніми. Стислість тут цілком доречна в художньо-поетичному плані. Вона мотивована тим, що через суспільно-політичну резонансність подія вже добре відома широкому загалу і тому у творі вона виразно присутня, так би мовити, за кадром.

Два останні зразки настільки відмінні від умовно визначеного першоваріанта, що, сприймаючи їх у синхронній площині, маємо цілком поважні підстави говорити про два окремі твори. Та все ж, з огляду на простежену генезу цього мотиву, вважаємо їх максимально відмінними варіантами.

Дещо вияснили б питання генези мотиву відомості про те, хто автор першооснови пісні і де саме вона виникла. Сьогодні, на жаль, нам це невідомо. Водночас, у ході дальших пошуків науковці, цілком імовірно, зможуть з'ясувати деяку конкретну інформацію.

Численних і різноманітних змін зазнав також і мотив *сумні свята з приводу загибелі Є. Коновальця*. Внаслідок цього, як і у випадку з попереднім мотивом, тут теж тяжко визначити першоваріант. На підставі аналізу відомих текстів припускаємо, що первинну форму найбільшою мірою міг зберегти зразок, який автор цих рядків записав на Яворівщині:

Того року сумні свята,
Коновальця кров пролята.
Пішла вістка по Україні,
Вбили вождя на чужині.
Прийшла вістка з Роттердаму
Вивісити чорну фану.
Він з народом не прощався,
Бо на смерть не готувався.
Ой ти, земле, ой ти, чорна,
Прийми вождя, не будь горда.
Прийми його біле тіло,
Щоб від сонця не чорніло.
Біле тіло, карі очі,
Що не спали вдень і вночі.
Карі очі, чорні брови
Не діждалися любови⁹.

⁹ Записав Є. Луцьо 28.02.1996 р. в с. Наконечне Друге Яворівського р-ну Львівської обл. від Меньок Марії, 1927 р. н., Козут Стефанії, 1927 р. н., Климус Михайлини, 1936 р. н.,

Можна вважати, що значною мірою зберіг ознаки першоваріанта і близький до яворівського текст із Бойківщини¹⁰. Правда, у ньому вже дещо розрослася, звісно, внаслідок пізнішого активного побутування, кінцівка мотиву про захоронення вождя.

Набуваючи все більшої популярності в народному середовищі, мотив розгортається. У деяких випадках це відбувається через органічне поєднання з іншим мотивом, передовсім із відомим у пісні про Закарпатську Україну: *заклик до хлопців братися за зброю, а до дівчат — вишивати Тризуб*. Також знаходимо випадки, коли сюди вплітається мотив *заклику до інших визначних постатей національної історії стати і подивитися на народні біди*.

Незважаючи на такі контамінації, пісня при цьому має досить природні, цілісні зміст і форму. Це добре видно на прикладі зразка, що його записав у Львові Г. Дем'ян:

Цього року сумне свято,*
Коновальця кров пролято.
Прийшла вістка з Роттердаму,
Що убитий командир наш.
Пішла вістка по Україні,
Вбили вождя на чужині.
Ой ти, вождю Коновальцю,
Чи ти того сподівався,
Що з народом українським
Передчасно розпрощався.
Ой ти, земле, ой ти чорна,
Прийми вождя, не будь горда.
Прийми вождя, його тіло,
Щоб від вітру не чорніло,
Прийми його білі ноги,
Що сходили всі дороги.
Прийми його карі очі,
Що не спали вдень і вночі.
Встань, Петлюро, встань, Богдане,
Повставайте, всі гетьмани.
Встань, Тарасе, пробудися,
На свій нарід подивися.

Дмитрів Ольги, 1936 р. н.; Меньок Ольги, 1938 р. н.; Лучки Катерини, 1934 р. н.; Гули Катерини, 1919 р. н. // *Домашній архів Є. Луцька*.

¹⁰ Фольклорні матеріали з отчого краю / Зібрали В. Сокіл та Г. Сокіл. У ноти завела Л. Лукашенко. — Львів, 1998. — С. 431–432.

* Кожен рядок співається двічі.

Як він бідний тут бідує,
В ріднім краю голодує.
Гей ви, хлопці молодії,
Куйте кулі сталевії.
Куйте кулі, викувайте,
Україні волю дайте.
Дайте волю, ще й свободу
Українському народу.
Ви, дівчата, ви хороші,
Вишивайте хлопцям носі.
Вишивайте ще й тризуби,
Україна вільна буде.
Вже сміється лютий ворог,
Що загинемо ми скоро.
Україна не загине,
Поки в світі небо синє¹¹.

Такі довершені зміст і форма могли виникнути лише в процесі інтенсивного шліфування в народному середовищі.

Знову ж таки, надзвичайна популярність особи Є. Коновальця, масове виконання пісень про нього спричинилися до ще одного цікавого для фольклористики явища — органічного зрощення в одне ціле двох мотивів про ту саму особу, що одночасно побутують і окремо. Йдеться про два уже названі мотиви: *повідомлення про обставини загибелі у Роттердамі* і *сумні свята*... Досить виразно таке зрощення присутнє у наступному тексті:

Прийшла вістка Україні, (2)
Вбили вожда на чужині.
На вулиці Роттердама (2)
Гине, гине Коновалець.
В Україні сумні свята, (2)
З Коновальця кров пролята.
Він з людьми не попрощався, (2)
Бо на смерть не сподівався.
То був муж, герой завзятий (2)
І про него слід нам знати.
В кожній хаті, всій родині, (2)
По всій славній Україні¹².

¹¹ Записав Г. Дем'ян 28.02.2002 р. у м. Львові від Чопик-Дрозд Віри, 1929 р. н., осв. 7 кл. // Домашній архів Г. Дем'яна.

¹² Записала О. Харчишин 8.06.2001 р. у Львові від Фурти Теодора, 1910 р. н. // Домашній архів О. Харчишин.

Другий мотив дуже оригінально виявив себе у побутуванні. У багатьох місцевостях пісню «Цього року сумні свята...» виконували як колядку. Зокрема, автор цих рядків зафіксував її з такою функцією на Яворівщині, Мостищині, Жовківщині, О. Харчишин — на Пустомитівщині, Р. Крамар — на Тернопільщині.

Водночас, Оріся Фружинська на Тернопільщині записала на цей мотив гаївку:

Того року сумні свята (3)
 Коновальця кров пролята.
 Чи ви чули, добрі люди,
 Як дзвони дзвонили,
 Як у місті Австрадамі
 Коновальця вбили?
 Як у місті Ростердамі
 Коновальця вбили.
 А ви, люди, не сумуйте, (3)
 Ідіть вперед і працюйте.
 Вже наш Тризуб золотіє (2) \ (2)
 Україна вся радіє. /
 Ой повстаньте, всі гетьмани, (2)
 Хай Україна повстане.
 Ой повстаньте, всі гетьмани, (2)
 Хай Україна повстане¹³.

Інші науковці, зокрема Г. Дем'ян, Василь Сокіл, Володимир Мороз записали пісню як позаобрядову.

Зрозуміло, що цей мотив потрапив у розряд обрядового, причому зимового і весняного, фольклору через згадку у тексті про свято. Саме це наштовхувало народних співаків виконувати її і серед колядок, і серед гаївок.

Усе ж таки, вважаємо, ця пісня виникла як позаобрядова, і найперше була приурочена саме до Зелених свят, про що прямо сказано у тексті одного з варіантів:

Так, Зелені сумні свята:
 Коновальця кров пролята.
 Прийшла вістка на Вкраїну:
 Коновалець-вождь загинув.

¹³ Записала О. Фружинська 29.08.1998 р. в м. Козіві Тернопільської обл. від Стецької Софії Іванівни, 1930 р. н., осв. середня, родом із с. Криве Козівського р-ну, пасічниця. // Домашній архів О. Фружинської.

Прийшла вістка з Роттердаму
Повісити чорну фану.
А, ви, хлопці, не дармуйте,
Україну здобуйте!
Йдіть за неї воювати,
Україна — наша мати¹⁴.

Саме під час церковного празника Зішестя Святого Духа, що його в народі називають Зеленими святами, у Західній Україні вшановували культ стрілецьких героїв через відвідування їхніх могил. Зазвичай, ці свята припадають на першу половину червня — на час невдовзі після дня загибелі Провідника. Тому з великою імовірністю можемо припускати, що пісня на цей мотив виникла відразу, буквально за кілька днів після смерті Є. Коновальця і вже на Зелені свята виконувалася як пісня-реквієм біля стрілецьких могил.

Водночас, на цій пісні, на її популярності позначилося силове поле обрядового побутування з його причетністю до сакрального, до релігійної святковості. Цей настрій переходить і на сам образ Є. Коновальця, збагачуючи його художню структуру пафосом сакральності, що своєю чергою акцентує образ Є. Коновальця як мученика за націю і державу.

У народнопісенній творчості постать Є. Коновальця введена передовсім в образі національного вождя. В цьому полягає новаторство даного циклу творів. У них уперше не лише запроваджено, а й широко спопуляризовано саме слово «вождь».

Образ Є. Коновальця як загальнонародного вождя і провідника певним чином перегукується з образом Богдана Хмельницького в пісні «Чи не той то Хміль...» Але якщо гетьман отримує загальнонародне визнання і шану як військовий ватажок — за свої бойові перемоги, то Є. Коновалець — це вождь ідейний, політичний.

Особу Є. Коновальця народ у піснях також виводить у образі героя — борця за народну справу. Причому, подібно як Василь Білас і Дмитро Данилишин, він є героєм сучасним. У такій іпостасі Є. Коновалець стає для народу зручним об'єктом для наслідування і формування власних ідеалів.

У сприйнятті реципієнтів, цебто осіб, що слухають художній твір, Є. Коновалець — постать героїчна, і розуміння цієї героїчності

¹⁴ Записав В. Мороз 25.07.1995 р. в с. Жвірка Сокальського р-ну Львівської обл. від Стефана Костюченко, 1930 р. н., та Шостак Єви, 1930 р. н. // Домашній архів В. Мороза.

є багатоплановим. З одного боку, вона представлена інформативно-комунікативним способом. У тексті в одних випадках повідомляється просто, що «то був муж, герой завзятий», «найкращий син» — у значенні «герой». В інших випадках його героїзм розкривається у конкретних учинках:

Коновалець Україні хтів волю здобути,
Поскидати з українців кайдани і кнути
(«Чи ви чули, українці, сумную новину...»).

З іншого боку, героїзм вождя виражається через суспільно значущу функцію, через акт, яким є загибель. У філософському сенсі ця смерть є героїчною тому, що вона жертвна, що вона, хоча це, на перший погляд, звучатиме парадоксально, є свідомо й добровільна. Свідома й добровільна не в тому розумінні, що Провідник сам дав себе в руки ворогам на знищення, а в тому, що він посвятив своє життя діяльності, добре знаючи про пов'язану з нею смертельну небезпеку.

Отже, образ Є. Коновалеця-героя розкодовується як сильна духом, мужня, відважна особистість, світоглядно сформована, вольова, рішуча й непохитна у невпинному й послідовному прямуванні до своєї життєвої мети, а мета ця — з розряду найвищих гуманістичних і благородних цінностей: процвітання рідної землі, благо своєї кровної й духовної спільноти — нації. Усі ці конкретні вияви героїчності роблять Провідника прекрасним.

Своєю чергою прекрасне як основна естетична категорія має властивість найсильніше впливати всіма своїми поліфункціональними властивостями на реципієнта. Саме завдяки красі образу Є. Коновальця народ сприймає його як ідеал для наслідування. Йдеться про усвідомлення вказаних духовних і фізичних якостей Провідника-героя, котрі, відповідно до принципу «подібне породжує подібне», здатні поширюватися на інших.

У структурі героїзму образу Є. Коновальця виразно бачимо ту його важливу особливість, що він не ґрунтується на надприродних властивостях, гіперболізованих можливостях, як це притаманно казковим персонажам. Навпаки, геройство вождя впливає з природних якостей людини й виявляється у реальних діях. Усе це не тільки полегшує, а навіть спонукає широкі маси до наслідування, до «успадкування» геройства Провідника й до подальшого втілення в життя його суспільно-історичної місії.

Категорія героїчного у цьому пісенному циклі — це не статичне абстрактне явище, а динамічний енергійно-вольовий процес; це перманентність чину. Слід мати на увазі, що тут не йдеться про геройство лише однієї особи. Конкретна особа, Є. Коновалець, — тільки яскравий приклад здійснення цього чину. Насправді ж народний митець майстерно представляє нам героїзм як неодмінну, питому рису українського національного характеру, яка прикрашає численні сторінки національно-визвольної боротьби. У текстах героїзм пов'язаний з типовими народнопоетичними образами попередніх епох: оборонця рідної землі, калини-крові, чорної землі як поля бою, могил, дзвонів та ін.

Також це героїзм сучасний, що виявляється в конкретній історичній епосі — 1920—1930 рр. — і реалізується у націєтворчій діяльності ОУН та її Провідника Є. Коновальця. Надалі бачимо його в хоча й не конкретизованому, але недалекому майбутньому, коли нація звільниться від чужоземних поневолювачів і розбудовуватиме власну державу. В аналізованих творах героїзм виявляється в заклику до борні:

А ви, хлопці, не дармуйте,
Україну здобуйте!
(«Так, Зелені сумні свята...»);

у карі ворогам:

Не тіштеся, воріженьки, що ви єго вбили,
Бо за него ви підете усі до могили
(«Чи ви чули, українці, сумную новину...»);

безпосередньо в боротьбі:

Як проженем з України ворогів поганих,
Тоді впадуть із Отчизни навіки кайдани
(«Там далеко в Роттердамі сталася новина...»);

у розбудові держави та її процвітанні, у впевненості в світлій історичній перспективі України:

Запанує в Україні наша сила рідна,
Залопоче прапор волі навіки побідно
(«Там далеко в Роттердамі сталася новина...»),

Україна не загине,
Поки в світі небо синє
(«Цього року сумне свято...»).

Говорячи про героїзацію в народнопісенному циклі, також слід відзначити її національну своєрідність. У інших націй героїзації нерідко підлягають передовсім представники вищих суспільних станів, обрані одинаки, їхній героїзм може мати бунтарський, завойовницький, розбійницький, загалом — марнославний характер. А в українців це якість простого народу, він демократичний, а отже й масовий. У нас героїзм передовсім морального й гуманного змісту, бо закономірно впливає з історичних обставин суспільного буття української нації, її доміантної ціхи — визвольних і державотворчих поривань.

У поетизації й героїзації постаті Є. Коновальця в аналізованих народних піснях особливу роль відіграє естетична категорія трагічного. Тут досить яскраво використано її художній потенціал, причому він виявляється у всіх своїх функціональних фазах. Імпульс для розгортання цієї категорії в текстах цілком вмотивований і закономірний — підступне вбивство Провідника.

Спочатку трагічне супроводжує саме повідомлення про загибель визначної особистості, розкриває непоправність цієї втрати, викликає жаль і смуток з цього приводу. Проте народний митець не зупиняється на фактографії, а поглиблює трагічні переживання, розгортаючи низку психоемоційних асоціацій.

Чільне місце серед асоціативних образів трагічного плану посідає образ сумних свят. Рядок «Того року сумні свята», як уже було сказано, є доміантним стержнем у формуванні мотиву. Найперше слід відзначити, що образ цей органічний, вмотивований, бо ж впливає з реальної події — вбивство відбулося незадовго до Зелених свят.

Основним і єдиним художнім засобом творення цього образу є контраст. У вербальній формулі «сумні свята» поєднуються поняття, які, згідно з найдавнішою традицією і за логікою, несумісні. З одного боку, тут — позитивні почуття найвищого регістру, а з іншого — гнітючий сум. Звідси та колізія протилежних емоцій, яка розкриває трагізм у всій його повноті. Контраст — сум і плач замість радості й веселості — підкреслює гіркоту втрати Провідника. Якою ж вона має бути болючою, щоб затьмарити найбільші релігійні свята, якими для українців є Різдво, Великдень і Зелені свята.

Прикметно, що образ сумних свят у піснях про загибель Є. Коновальця не новий. У народній пісенності національно-визвольної боротьби ХХ ст. він, можна твердити, є постійним. Уперше знаходимо його, правда у дещо іншому словесному вираженні, в одній з пісень про В. Біласа й Д. Данилишина, котрих поляки повісили у переддень католицького Різдва. У ній співається, що «було це в день Різдвяних свят, на саму вілію, усюди кров, червона кров, зросила рідний край». Пізніше, вже у роки збройної боротьби, неодноразово з'являвся цей образ у повстанських піснях. Особливо яскраво виведено його у колядці «Сумний Святий Вечір».

Повторення образу сумних свят в аналізованих текстах лише на перший погляд може видатися механічним. Насправді ж воно виконує певну функцію, а саме акцентує на приниженні релігійних почуттів як неминучому наслідку неволі; наголошує, що такий стан в Україні триватиме доти, доки нація не виборє свободи.

Наступним потужним каталізатором трагічного пафосу слугує твердження, що Є. Коновалець «з народом не прощався». Слід застерегтися від поверхового сприйняття цієї художньої деталі. Насправді вона провадить нас до образу, що перебуває «за кадром» — народного ритуалу передсмертного прощання. У народній світоглядній системі це — філософсько-етичний акт правильного завершення земного шляху. У християнстві цей ритуал має форму останнього відпущення гріхів і Причастя. І ось ворог підступним вбивством не дав Провідникові повністю осягнути основної мети свого життя, нагло перервавши його на півдорозі. У народній системі цінностей трагізм такої ситуації незворотній і особливо болючий.

Немаловажну роль у розгортанні почуттів суму і жалю з приводу загибелі вождя відіграють художні деталі — оповісники лиха: чорна фана як символ жалоби, чорна, в значенні жалібна, земля, чорна п'ятьма.

На наступному рівні категорія трагічного виявляється в осмисленні й оцінці суспільно найвартісніших якостей загиблої особи. У текстах це виражено конструкціями: «То був муж, герой завзятий», «вождь», «командир наш», «найкращий син», «рідний батько», «рідний брат», «важна особа», «Україні хтів волю здобути, покидати з українців кайдани і кнути». При цьому трагічне через загострення психоемоційного стану й активізацію логіко-мисленневих властивостей спонукає до філософського осмислення тогочасного

суспільного становища. І характерно, що це здійснюється крізь призму ідейних і духовних цінностей Є. Коновальця, які проєктуються на особистість кожного реципієнта, а узагальнено — на всю націю.

І нарешті, смерть Провідника як трагічна подія у філософсько-мистецькому розумінні стає імперативом — тією абстрактно-духовною інстанцією, що окреслює подальші суспільно-політичні перспективи нації та спонукає її діяти. У текстах — це заклики:

Гей ви хлопці молодії,
Куйте кулі сталевії,
Куйте кулі, викувайте,
Україні волю дайте.
Дайте волю, ще й свободу
Українському народу
(«Цього року сумне свято...»).

В іншій пісні співається:

Як задзвонять усі дзвони,
Загремуть гармати,
І підемо, українці,
Київ здобувати
(«Чи ви чули, українці...»).

При цьому сумні почуття переходять у радісні. Фінал цієї трагедії оптимістичний, бо в концептуально-подієвому сенсі фізична смерть Провідника перейшла в ідейне безсмертя. Зауважмо, що ці ідеї походять не з поля утопічного мрійництва, а мають конкретний суспільно-політичний зміст — звільнення від поневолювачів і розбудова української держави. Увінчує їх у текстах пісень візія України, представленої як самодостатня, могутня, вічна. Влада у ній належить народові, всі громадяни рівні, бо всі боролися і відвоювали свободу. Образ-візія України — це не просто солодка мрія, не сподівання на чудо, а поетичне моделювання на основі тогочасного національного розуміння суті й функцій держави. Хоча тут можна простежити й сліди самостійницьких ідеалів з минулих віків, візія ця передовсім опирається на державотворчі аспірації ОУН та її вождя Є. Коновальця. В їхній основі лежить постулат, що Україна збудується, тільки покладаючись на власні сили і в результаті духовної та збройної боротьби.

Є. Коновалець у народних піснях, зокрема на основі мотиву *сумні свята з приводу загибелі Провідника*, значною мірою наближається до традиційного для українського фольклору образу козака.

Спорідненість обох образів відчувається через низку дуже майстерно встановлених асоціативних зв'язків. Народний митець влучно підмітив певний паралелізм в обставинах загибелі Є. Коновальця та традиційного пісенного персонажа-козака. Найвиразнішими є три подібні риси. Перша — смерть відбувається на чужині: Є. Коновалець гине у далекій Голландії, у Роттердамі, козак — на чужині, на Савур-могілі, просто на могилі, у степу. По-друге, в обох випадках це смерть героїчна, бо пов'язана з боротьбою за національно-державницькі інтереси. По-третє, тіло загиблого розчленовується на окремі частини. Убитого в степу козака часто звірі і птиці розривають на частини. Тіло Є. Коновальця у прямому розумінні розшматувала вибухівка.

Типологічна подібність обставин смерті традиційного героя-козака і Провідника Є. Коновальця дала творцеві народної пісні можливість міцно опертися на усну поетичну традицію. Зазначмо, що це не механічне впровадження якоїсь частини давньої козацької пісні у текст новочасного твору, а мистецьке тематично вмотивоване використання традиційної художньої образності. Аби переконатись у цьому, варто вдатися до наочного зіставлення.

У народній думі «Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі» про смерть на Савур-могілі козака-втікача співається:

То ж не хмари наступали,
Не дрібні дощі накрапали,
Як душа козацька молодецька
Із тілом розлучилась.
Що тоді то його вовки-сіроманці доходжали,
Біле тіло жваковали,
Орли-чорнокрильці налітали,
У головках сідали,
На чорні кудрі наступали,
З-під лоба карі очі висикали;
А ще зозулі налітали,
У головах сідали,
Як рідні сестри, кукували;
А ще дрібна птиця налітала,
Коло жовтої кості тіло оббирала;
Вовки-сіроманці находжали,
Жовту кість по балках розношали,

Попід зеленими яворами ховали,
Комишами укривали, жалібненько квили-проквильяли:
То ж вони темний похорон одправляли¹⁵.

Тим часом у пісні про Є. Коновальця народ просить:

Ой ти, земле, ой ти, чорна,
Прийми вождя, не будь горда!
Прийми його біле тіло,
Щоб від вітру не змарніло.
Прийми його білі руки,
Що терпіли страшні муки.
Прийми його білі ноги,
Що аж пухли від негоди.
Прийми його карі очі,
Що не спали вдень і вночі¹⁶.

Як бачимо, спільним у двох описах, крім використання постійних епітетів на позначення частин тіла, є те, що ці частини хоронять немовби окремо.

Таке уподібнення двох образів є дуже вдалим і надзвичайно плідним у художньому плані. Адже саме героїчна загибель у боротьбі за національні ідеали є найціннішою у шкалі світоглядно-філософських вартостей козацького, а у широкому розумінні — українського національного буття.

Зближення образу Є. Коновальця з образом козака додає першому дуже багато позитивів. Насамперед, цей художній прийом не лише увиразнює історизм особи вождя, але й розширює часові рамки цього історизму, виводячи їхне коріння з козацьких часів. Водночас, це традиціоналізує особу Є. Коновальця, таким чином викликаючи у народній свідомості думку, а точніше — формуючи ідеологему, що постаті, подібні до Є. Коновальця, були постійно присутні в національній історії, а також з'являтимуться і в майбутньому.

У поетичному осмисленні загибелі Є. Коновальця особливу роль відіграє художній образ крові. Він виступає тут у двох планах. Перший план — реальний, основна його функція — інформативна. Мовиться, що «Коновальця кров пролята» — тобто повідомляється про його смерть. Словосполучення «кров пролята» у пісні означає

¹⁵ Народні думи, пісні, балади / Вступ. ст., упоряд. та прим. В. Яременка. — Київ, 1970. — С. 63–64.

¹⁶ Фольклорні матеріали з отчого краю. — С. 431–432.

насилство, вбивство. І щоби підсилити трагізм смерті Є. Коновальця, ця смерть подається поряд із поетичною антитезою — з образом свята, точніше — оксиморонним образом сумного свята.

Другий план поетичного образу крові — символічний. Досить виразно цей образ-символ сформувався в народнопоетичній системі козацької доби. У ній він широко використовувався для поетизації боротьби, героїзму, безсмертя.

В ідейно-тематичному аспекті образ-символ крові збагатився через поетичне зіставлення з калиною. Очевидно, що спонукою до цього порівняння був червоний колір — найбільш виразна видима їхня спільна ознака. Проте у поетиці калина і кров мають значно більше спільного, ніж лише колір. Не можна не брати до уваги й форму. Саме через образ калини образ крові конкретизувався у вигляді крапель. Адже, як відомо із законів естетики, саме форма є тою видимою реальністю, за посередництвом якої сприймається зміст. Отже, калина найперше полегшила поетичне сприйняття, а відтак і поетичне осмислення крові. Калина, і як кожна окрема правильної круглої форми ягода, і як цілий досконало сформований кетяг, — красива. За законом подібності ця довершена краса калини передається образу крові.

Крім форми, калина надає образу крові й інших поетичних ознак і якостей. Передовсім, калина набула у народній поетиці символічного значення незнищенності, відроджуваності. Із ягоди калини, що впала у землю, виростає новий куць — зі старого твориться нове; з малого — велике. Аналогічне значення з'являється і у крові. Жертовно, у боротьбі пролита на землю крапля крові не пропадає даремно, не втрачається безслідно — з неї «виростає» нове життя і свобода. В одній з народних пісень про Закарпатську Україну про це сказано прямо:

З тої крові виросте
Покоління молоде,
Буде готове до бою¹⁷.

¹⁷ Записав Є. Луцько 28.02.1996 р. в с. Наконечне Друге Яворівського р-ну Львівської обл. від Меньок Марії, 1927 р. н.; Козут Стефанії, 1927 р. н.; Климус Михайлини, 1936 р. н.; Дмитрів Ольги, 1936 р. н.; Меньок Ольги, 1938 р. н.; Лучки Катерини, 1934 р. н.; Гули Катерини, 1919 р. н. // Домашній архів Є. Луцька.

Істину, яку народ виразив поетичним образом, пізніше висловив Симон Петлюра: «Я не знаю більш тривкого цементу, що зв'язує розпорошені сили нації, як кров, пролита нею для своєї національної ідеї. Я не знаю нічого сильнішого, нічого більш творчого для постановня легенди і традиції — цих ірраціональних елементів будування держави — як знову ж таки кров, але кров пролита свідомо...»¹⁸.

У художній системі досліджуваних пісень виразно виділяється ще один глибоко традиційний народнопоетичний образ — образ рідної землі. Попри епізодичність на текстуальному рівні, у плані ідейному він наскрізний і багатогранний.

Словесне вираження цього образу — «чорна земля». Тут особливо містке художнє навантаження несе постійний епітет «чорна». Через свою зорову природу він активно й глибоко проникає в психоемоційну сферу реципієнта і розгортається передовсім символічно.

У нашому конкретному випадку ця символіка розкодовується у двох площинах. З одного боку, чорний колір землі, разом з образами-деталлями «чорна фана», «чорна п'ятьма», покликаний підсилити почуття смутку й жалю з приводу загибелі Провідника. Тут земля — ніби рідна мати, почорніла від жалоби й скорботи за своїм зародованим сином.

Водночас, чорна, в розумінні родюча, земля сприймається як основне національне багатство, що, своєю чергою, символізує достаток і добробут, яким наділив українців Бог і який зажерливі сусіди намагаються відібрати. Слово «земля» ще від давніх княжих часів було синонімом слова «державна». У знаменитому творі «Слово о полку Ігоревім» вої князя Ігоря вирушали в похід «на землю Половецькую за землю Руськую». Власне, заради цієї чорної землі пожертвував життям Є. Коновалець. Звідси впливає сприйняття землі як поля бою — саме цю чорну землю у геройському бою поливають червоною кров'ю. Імпульсом до такого наповнення образу є реальний факт загибелі Провідника.

У мотиві *сумні свята з приводу загибелі Є. Коновальця* з двох окремих образів чорної землі й червоної крові через їхнє асоціативне поєднання формується новий образ-символ червоної крові на чорній землі. Зазначмо, що цей образ притаманний українському

¹⁸ Цит. за: Нагаєвський І. *Історія Української держави двадцятого століття*. — Київ, 1993. — С. 410.

героїчному ліро-епосу козацьких часів. Так, у давній пісні «Чорна рілля ізорана» ця рілля «білим тілом зволочена і кровію сполочена». Згодом образ перемандрував у жовнірські пісні, далі — у стрілецькі, і ось тепер опинився у націоналістичній пісні про загибель Є. Коновальця. І тут він поглиблює й увиразнює свою символіку новітнім ідейно-політичним наповненням через генетичну спорідненість із символікою кольорів революційного прапора ОУН.

Та все ж таки, в аналізованому мотиві чорна земля передовсім сприймається як місце останнього спочинку вождя, як його могила. Це також глибоко традиційний образ. Могила — основний атрибут культу предків, особливо — героїв, свідчення колишньої бойової слави. Це й ота міфічна земля-матір, яка всіх породжує і в лоно якої неодмінно слід знову повернутися, щоб наново відродитися з поповненими й примноженими силами. З огляду на це розуміємо, чому народові так важливо похоронити Провідника — йдеться про відродження й помноження його духу й сили. Характерно, що хоча вождь загинув на чужині й там був похований, народ просить рідну чорну землю, щоб прийняла його останки, бо саме рідна земля спроможна зродити дух та ідеї Є. Коновальця і наділити ними свою націю. Зауважмо, що народ надав землі здатність розуміти мову. За допомогою цього художнього прийому підкреслено, з одного боку, шанобливе ставлення народу до землі, а з іншого — засвідчено значимість для нього відродження за чудодійним посередництвом землі духу Провідника ОУН.

Є. Коновалець, хоча й у дещо меншій мірі, у народному сприйнятті є військовим діячем, командиром Січових стрільців. Це виражено словами «командир», «полковник», які повинні були поширювати в українському суспільстві культ військової сили, військового вишколу, дисципліни. Народ усвідомлював, що в сучасному йому світі вагомі політичні події творяться за допомогою військових методів. Тому нація має бути готовою до майбутніх воєнних випробувань.

Слід сказати, що з контексту пісень випливає, що Є. Коновалець у піснях трактується не лише як колишній командир, але і як теперішній та майбутній — у випадку, якщо виникне потреба формувати нову українську армію.

Про роль і значення для народу постаті Є. Коновальця свідчить використання назв спорідненості «батько», «брат», «син».

У системі світоглядних цінностей народу родинні зв'язки займають чільне місце. Їхнє художнє осмислення виводиться від праісторичного культу роду, родини, що в обрядовому фольклорі мають сакральний зміст. Окрім прямого значення, назви спорідненості набули й переносного, поетичного.

У народній шкалі моральних цінностей слово «батько» в переносному значенні акумулює визнання, авторитет, пошану і любов. Це, по суті, те саме, що «вождь», «керівник», але з вираженим поетично відтінком довіри й любові. Не так уже й багато осіб упродовж національної історії сподобилися такого високого титулу як «батько». За козацьких часів — це батько Хмель — Богдан Хмельницький. У ХІХ ст. — батько Тарас — Тарас Шевченко. У ХХ ст. народ називає «рідним Батьком» Є. Коновальця. Правда, слід зазначити, що стосовно Є. Коновальця почесний титул не набув настільки масового й стійкого вжитку. Можливо, це тому, що Є. Коновалець надто рано відійшов із життя й у звершенні розпочатих ним справ його місце зайняв Степан Бандера.

Є. Коновалець виступає батьком для всіх українців. Якщо титул «батько» покликаний засвідчити пошану, авторитет і визнання Провідника, то слово «брат» має дещо іншу семантику. Воно виражає близькість, рівність і доступність, а також любов, готовність допомогти Провідникові й заступитися за нього.

Третій означник — «син». Якщо у перших двох випадках — як батько і як брат — Є. Коновалець виступає стосовно людей, то сином він є для своєї Батьківщини. Цей почесний титул означає, що він дотримується синівського обов'язку перед рідним краєм, вірно йому служить, віддає всі помисли й енергію, а врешті-решт — і своє життя.

Сила цих окреслень у тому, що, маючи потужне поетичне значення, вони також активно впливають на підсвідоме сприйняття.

Підсумовуючи, хочемо констатувати, що у фольклорі постать Є. Коновальця є поважним об'єктом змалювання й осмислення. При цьому народ, з одного боку, вдається до широкого використання традиційних художньо-поетичних засобів, а з іншого — виробляє нові оригінальні поетичні прийоми. Своєрідністю відзначаються також способи та форми побутування й функціонування пісень про народного Провідника. При цьому ключовими рисами є масовість та інтенсивність.

У народних піснях Є. Коновалець зображений у різних іпоста-сях. Це — організатор і Провідник ОУН, вождь української нації, державний будівник, визначний військовий діяч, мученик за право народу на власне буття. У народному сприйнятті він також батько, брат, син.

І нарешті, Є. Коновалець — це символ-дороговказ; у його діяннях міститься велика філософсько-світоглядна цінність для сучасних і майбутніх поколінь.

Через активний і плідний творчий акт поетизації й героїзації Провідника ОУН Є. Коновальця народ сягнув високого рівня художньої самореалізації, а з іншого боку — виразної ідейно-політичної ідентифікації. Кожний окремий індивід, активний учасник фольклорного процесу, усвідомив себе незамінною частинкою цілої нації, яка бореться за власне національно-державницьке буття.

Юрій Щур

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НА ТЕРИТОРІЇ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вивчення історії Запорізької області в період німецької окупації триває вже близько 60 років. Від 1991 р. можемо говорити про більш ґрунтовне і багатогранне її вивчення. Це пояснюється тим, що після проголошення незалежності України зникла компартійна монополія на історичну істину, а крім того, було відкрито раніше за-секречені архівні документи. Щоправда, це майже не вплинуло на дослідження діяльності некомуністичного руху опору на Запоріжжі, зокрема — Організації Українських Націоналістів.

Ситуація частково змінилася після 1997 р., коли була надрукована стаття Валерія Мороко «ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни»¹, де автор, на основі доступних на той час матеріалів, подав історію діяльності націоналістичного підпілля на території нашого краю, зокрема і на Мелітопольщині.

Наступні дослідження з'явилися протягом 2000—2001 рр. Це, зокрема, малоінформативна публікація Олексія Алексєєва у часописі «Шлях перемоги»² та цикл публікацій Василя Марковича у газеті «Суббота плюс», матеріал яких 2001 р. було видано окремою брошурою³. Останній у своїй роботі, хоч і спирався на матеріали Державного архіву Запорізької області (ДАЗО) та Державного архіву Служби безпеки України в Запорізькій області, припустився численних помилок і вніс велику плутанину у факти, пов'язані з діяльністю Організації Українських Націоналістів на території

¹ Мороко В. *ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни* // *Наукові праці історичного факультету*. — Дніпропетровськ, 1997. — Вип. 2: 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971-1996. — С. 152–164.

² Алексєєв О. *ОУН на Запоріжжі* // *Шлях перемоги*. — 2000. — 05 трав.

³ Маркович В. *Підпілля ОУН у Запорізькій області*. — Запоріжжя, 2001.

області. З огляду на це, вважаємо, що до відомостей, викладених у брошурі, треба ставитися дуже обережно.

Знову тема була піднята в науковій літературі вже 2005 р. тоді вийшли друком збірки документів, де міститься інформація про ОУН на Запоріжжі. Так, деякі матеріали з історії мелітопольського націоналістичного підпілля було опубліковано у збірках «Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області»⁴ та «Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941-1955» Володимира Сергійчука⁵. Того ж року була опублікована наша стаття «Організаційна структура націоналістичного підпілля (ОУН) на території Запорізької області під час німецької окупації (1941—1943 рр.)», де проаналізовано процес створення підпільних осередків і частково висвітлено діяльність ОУН(р) у Запорізькій області⁶.

Частково питання діяльності запорізького націоналістичного підпілля було висвітлено в українській діаспорній історіографії. Тут варто відзначити праці Євгена Стахова⁷, Зиновія Матли⁸ та Лева Шанковського⁹. Проте маємо зауважити, що лише Є. Стахів та Л. Шанковський подали інформацію про мелітопольське підпілля.

Окремо згадаємо спогади Івана Молодія, члена ОУН, який протягом 1941—1943 рр. активно діяв у Мелітопольській окрузі. Незважаючи на деякі хронологічні неточності, матеріал містить цінну інформацію про створення і функціонування націоналістичного підпілля не лише у Запоріжжі та Мелітополі, а й в інших регіонах Південної України¹⁰.

Отож, на сьогодні існує певний пласт опублікованих матеріалів та архівних документів про запорізьке націоналістичне підпілля, але немає комплексних досліджень і про обласне підпілля в цілому,

⁴ *Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд.: В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова. — Запоріжжя, 2005.*

⁵ *Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянщина. 1941—1955. — Київ, 2005.*

⁶ *Щур Ю. Організаційна структура націоналістичного підпілля (ОУН) на території Запорізької області під час німецької окупації (1941-1943 рр.) // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2005. — Вип. 5.*

⁷ *Стахів Є. ОУН у боротьбі з німецькими нацистами на Наддніпрянщині (програмові зміни в ОУН) // Матеріали до позицій визвольної боротьби. — Мюнхен, 1993.*

⁸ *Матла З. Південна похідна група. — Мюнхен, 1952.*

⁹ *Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941—1943 рр. — Мюнхен, 1958.*

¹⁰ *Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе // Закерзоння. Спомини вояків УПА / Підготував Б. Гук. — Варшава, 1997. — Т. 3. — С. 7—247.*

і про низові організації, зокрема про окружні проводи ОУН. Тому вважаємо, що висвітлення діяльності українських націоналістів на Мелітопольщині є актуальним завданням, що заповнює одну з «білих плям» в історії Запорізького краю періоду німецької окупації.

Говорячи про націоналістичне підпілля на Мелітопольщині, маємо на увазі передовсім мережу ОУН(р), — її популярна назва — «бандерівці», від прізвища Голови Проводу ОУН(р) Степана Бандери. Основу для цієї мережі заклали учасники похідних груп ОУН, які після початку німецько-радянської війни обійшли всю територію України, в тому числі й Крим та українські етнічні землі, які входили до складу Білорусії та Росії¹¹.

На території Запорізької області перші члени ОУН з'явилися у вересні 1941 р.¹² Це була частина Південної похідної групи, яку очолював З. Матла — «Святослав Вовк». Група з 15 осіб на чолі з Іваном Климом — «Митарем» мала завдання організувати обласний та районні адміністративні органи, а також народну міліцію. Крім того вона повинна була створити обласний провід ОУН. Це завдання не вдалося виконати, але спроби закласти певні підпільні клітини все ж були¹³.

Мелітополь як адміністративний центр Генерального комісаріату Криму і Таврії мав особливе, стратегічне значення¹⁴. Тому не дивно, що група І. Кліма, окрім Запоріжжя, водночас намагалася закріпитися на Мелітопольщині. Так, відомо, що відразу ж після окупації Мелітополя німецькими військами 6 жовтня 1941 р.¹⁵ на стінах будинків, перехрестях вулиць й інших видних місцях, поруч з офіційними німецькими відозвами, з'явилися листівки та звернення до українського народу з інформацією про відновлення у Львові Української Держави і створення Державного Правління (уряду) на чолі з Ярославом Стецьком (документ, у якому згадано про цей факт, стверджує, що в листівках головою уряду було названо С. Бандеру; очевидно, йшлося про те, що ініціатором проголошення державності була бандерівська ОУН) та закликком розбудовувати незалежну та самостійну Українську Державу¹⁶.

¹¹ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН...* — С. 30.

¹² Мороко В. *ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни.* — С. 153.

¹³ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН...* — С. 160.

¹⁴ Мороко В. *ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни.* — С. 155–156.

¹⁵ *История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область.* — Київ, 1981. — С. 425.

¹⁶ *Архів Мелітопольського краєзнавчого музею (далі — Архів МКМ).* — Спр. 527. — «Іларіон Курило-Кримчак». — Арк. 22.

Фактично, цим обмежується інформація про діяльність групи І. Кліма на Мелітопольщині. За даними Л. Шанковського, у жовтні ж 1941 р., після прибуття німецької цивільної адміністрації, членів групи було заарештовано й відправлено до Львова¹⁷.

Завдання зі створення сітки ОУН та її керівних органів на території Запоріжжя й області було виконано вже після приходу наступної групи оунівців рою «Л» підгрупи «Г» Південної похідної групи наприкінці жовтня — на початку листопада 1941 р. Провідником підгрупи був Василь Пастушенко, рою — М. Федисів¹⁸.

Одразу по прибутті згаданих членів ОУН до Запоріжжя було створено обласний провід, до якого ввійшли:

1. В. Пастушенко — «Василь Ясенко» («Дмитро»), уродженець Західно-Українських Земель (ЗУЗ), 1910 р. н. Голова проводу.

2. Іван Клим — «Митар», уродженець ЗУЗ, 1902 р. н., інженер за фахом. Перший заступник В. Пастушенка.

3. «Степан», 1911 р. н.

4. Богдан Мовчан — «Степан Лисавка», уродженець Львівської або Тернопільської області, 1918 р. н., студент педагогічного інституту. Куратор Мелітопольського окружного та міського проводів.

5. Борис Крицан — «Борис», уродженець ЗУЗ, 1914 р. н. Допомігав у роботі Б. Мовчану, разом із ним їздив по області.

6. «Ілля» («Гіля»), родом із ЗУЗ, 1912 р. н., вчитель за фахом. Відповідав за роботу серед шкільних учителів¹⁹.

Варто відразу з'ясувати питання участі І. Кліма в обласному проводі. Як ми зазначили вище, його групу було вислано до Львова. Але вже у січні 1942 р. він повернувся до Запоріжжя та продовжив організаційну роботу. Саме звідси його відрядили на Донбас на допомогу місцевому підпіллю²⁰.

Після створення обласного проводу було вирішено сформува-ти два окружні — в Мелітополі та Бердянську. Згідно з організаційними вимогами, до кожної такої структури повинні були ввійти щонайменше три районні організації, до районової — дві підрайонові, які, своєю чергою, мали охопити шість сіл (2—3 сільські ланки). Проте, як зауважував один із активних підпільників І. Молодій,

¹⁷ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН...* — С. 160.

¹⁸ Молодій І. *Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе.* — С. 42.

¹⁹ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 157—158.

²⁰ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН...* — С. 160—161.

Запорізька обласна ОУН цього принципу не дотримувалася через брак кадрів²¹.

Наприкінці жовтня — на початку листопада 1941 р. на Мелітопольщину прибула група оунівців на чолі з М. Вінтоновим — «Михасем». До групи входили Микола Сливка — «Буревій», І. Молодій — «Сошенко» та Володимир Шалько — «Володимир». Маючи рекомендації від голови Михайлівської районної ОУН Івана Гребенюка, М. Вінтонів та І. Молодій виїхали з Мелітополя до с. Вознесенки на зустріч із Іларіоном Курило-Кримчаком²². Унаслідок цієї зустрічі підпільники легалізувалися, влаштувавшись на роботу до різних адміністративних установ²³.

По прибутті до Мелітополя обов'язки серед підпільників було розподілено так: М. Вінтонів — провідник, М. Сливка — робота серед інтелігенції та робітництва, В. Шалько — охорона, І. Молодій — харчове забезпечення. Зауважмо, що В. Шалько виконувати свої обов'язки не зміг з огляду на вимогу німецького командування протягом 24 годин покинути Мелітополь²⁴.

Протягом осені 1941 — літа 1942 рр. було створено мережу ОУН. Зокрема, в квітні 1942 р. на нараді, на якій був присутній Голова обласного проводу «Ясенко», було створено Мелітопольський міський провід на чолі з М. Вінтоновим, що до того часу керував усім підпільним націоналістичним рухом краю. До Проводу ввійшли: М. Сливка, І. Курило-Кримчак та Афанасій Ніколаєнко²⁵.

Мелітопольський окружний провід очолював М. Сливка, замінений за рекомендацією «Степана Лисавки»²⁶ інженером Леонідом Фоменком — «Кривоносом», що працював на Мелітопольському горілчаному заводі. До проводу ввійшли і члени керівництва міського підпілля М. Вінтонів, І. Курило-Кримчак та М. Сливка²⁷. Така ситуація підтверджує тезу І. Молодія про брак кадрів, принаймні керівних. Тут також варто зазначити, що керівництво місцевого комуністичного підпілля вважало головою окружного проводу І. Курило-Кримчака²⁸.

²¹ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 158.

²² Там само. — Арк. 153.

²³ Архів МКМ. — Спр. 527. — «Іларіон Курило-Кримчак». — Арк. 24.

²⁴ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе. — С. 51–52.

²⁵ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 165–166.

²⁶ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе. — С. 79.

²⁷ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 159.

²⁸ Там само. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 20.

Можемо стверджувати, що оунівцям вдалося створити підрайоновий провід у с. Новомиколаївка на чолі з І. Молодієм — «Сошенком». До складу цього підрайону входило два сільські осередки: у с. Константиївка (на чолі з агрономом Олександром Шевченком) та у с. Новомиколаївка (на чолі з І. Ротанчуком)²⁹. Оунівські осередки існували також у с. Семенівка (вчитель Сергій Гармаш) та с. Велика Іванівка (агроном Романенко)³⁰.

Проаналізувавши діяльність мелітопольського оунівського підпілля, можемо виокремити такі основні напрями його роботи: культурницько-пропагандивний, політично-організаційний, мобілізаційний та терористично-бойовий.

1. КУЛЬТУРНИЦЬКО-ПРОПАГАНДИВНИЙ НАПРЯМ

Від перших днів перебування на Мелітопольщині члени ОУН розгорнули активну просвітницьку діяльність. Зокрема, у листопаді 1941 р. І. Курило-Кримчак організував зустріч учнів 10 класу середньої школи в с. Вознесенка з М. Вінтоновим, під час якої обговорювали питання організованої боротьби за незалежність України³¹.

У кінці грудня того ж року з ініціативи І. Курило-Кримчака у Вознесенківській школі було проведено семінар для вчителів Мелітопольщини. Основним питанням на таких заходах (а загалом їх проведено три) була реорганізація роботи шкіл, переведення їх на національну базу³². Також семінари намагалися використати для залучення нових кадрів до організації³³.

Зазначмо, що робота з учителями давала свої плоди. Так, директор школи з передмістя Мелітополя — Кизияру — Семикін активно допомагав створювати сітку ОУН, зокрема, забезпечив знайомство з жителями с. Юр'ївка, Кизияру та Мелітополя³⁴.

Паралельно з проведенням семінарів у с. Вознесенка було створено хоровий гурток, до чийого репертуару входили українські народні та патріотичні пісні, а також національний гімн «Ще не вмерла Україна». У 1942 р. відбулися два виступи цього гуртка у с. Возне-

²⁹ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 160.

³⁰ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе. — С. 53, 68.

³¹ Архів МКМ. — Спр. 527. — «Іларіон Курило-Кримчак». — Арк. 26.

³² ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 66–67.

³³ Архів МКМ. — Спр. 527. — «Іларіон Курило-Кримчак». — Арк. 29.

³⁴ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе. — С. 54.

сенка в приміщенні школи (100—150 глядачів). Наприкінці того ж року хоровий гурток було реформовано, після чого він увійшов до церковного хору³⁵.

Після одного з семінарів для вчителів було засновано драматичний гурток під керівництвом С. Гармаша у с. Семенівка. Гурток ставив п'єси за творами українських класиків, зокрема Тараса Шевченка, Марка Кропивницького, Бориса Грінченка та Григорія Квітки-Основ'яненка³⁶.

Однією з форм діяльності культурницько-пропагандивного напрямку було поширення літератури. Зокрема, відомо, що на Мелітопольщині оунівці поширювали такі книжки: «Наші традиції» Дмитра Донцова³⁷, «Славні побратими», «Хто ворог українського народу», «Малий Робінзон»³⁸, «Христос Воскрес» та «Пролом»³⁹.

2. ПОЛІТИЧНО-ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ НАПРЯМ

Оскільки мелітопольське підпілля ОУН не розгорнуло своєї діяльності до бажаних меж, цей напрям не був реалізований повністю.

Одна з перших оунівських акцій у Мелітополі висвітлена вище. Відомостей про масові заходи під егідою організації на сьогодні не виявлено.

Є дані про нелегальне поширення 1942 р. листівок двох видів, імовірно, надрукованих проводом ОУН Центрально-Українських Земель (ЦУЗ), з інформацією про загибель у Києві провідника ЦУЗ Дмитра Мирона — «Орлика» та закликом до боротьби на два фронти: з німецьким націонал-соціалізмом та російським більшовизмом⁴⁰.

Більш предметною була акція проти примусового вивезення молоді до Німеччини. В її рамках поширювали залик до українського народу всіма можливими засобами не допустити до вивозу. Інше звернення було адресовано працівникам поліції, яких закликали допомагати молоді залишитися в Україні⁴¹.

³⁵ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 200—201.

³⁶ Там само. — Арк. 71, 81.

³⁷ Архів МКМ. — Спр. 527. — «Іларіон Курило-Кримчак». — Арк. 25.

³⁸ Там само. — Арк. 176.

³⁹ Там само. — Арк. 31.

⁴⁰ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 78.

⁴¹ Там само. — Спр. 8729. — Арк. 31—32.

Найбільшого успіху у виконанні постанов ОУН щодо створення органів самоуправління мелітопольські підпільники досягли в с. Вознесенка та м. Мелітополі. Так, старостою Вознесенки від 6 жовтня 1941 р. до 15 березня 1943 р. був член окружного і міського проводу І. Курило-Кримчак, який згодом, від 15 березня до 13 серпня 1943 р., був бургомістром (міським головою) Мелітополя⁴².

У поліції Мелітополя перекладачем працював Володимир Хабарик — «Володимир», член ОУН(м), який приєднався до підпілля ОУН(р) у Мелітополі. Інші учасники похідної групи влаштувалися на роботу в такі установи: М. Сливка був директором міського театру⁴³, І. Молодій — начальником поліції с. Новомиколаївка⁴⁴, М. Вінтонів — перекладачем мелітопольського лісництва «Бердянська лісодача»⁴⁵. Керівник окружного проводу Л. Фоменко працював директором горілчаного заводу м. Мелітополя⁴⁶.

Бачимо, що деякі члени мелітопольської ОУН займали значні посади в адміністративних та господарських установах краю, і це сприяло їм у залученні людей до організації.

Варто також простежити, як відбувався зв'язок мелітопольського підпілля з іншими структурами ОУН. Вище ми вже згадували, що куратором Мелітопольського окружного проводу від Запорізького обласного проводу був Б. Мовчан. Маємо інформацію, що він відвідував Мелітополь, де проводив інспекційну перевірку роботи підпілля⁴⁷. У січні 1942 р. з подібним завданням у с. Вознесенка приїжджав помічник Б. Мовчана Б. Крицан⁴⁸.

З боку мелітопольського підпілля зв'язок з обласним проводом забезпечував І. Молодій. Він же, за дорученням В. Пастушенка, здійснював зв'язок з підпільними ланками в Криму⁴⁹.

Загалом же, у Запорізькій області діяло дві підпільні зв'язкові лінії, які створив І. Клим: «Запоріжжя—Донецьк» та «Запоріжжя—Маріуполь»⁵⁰.

⁴² Архів МКМ. — Спр. 527. — «Іларіон Курило-Кримчак». — Арк. 17–18.

⁴³ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 8729. — Арк. 61.

⁴⁴ Там само. — Спр. 107. — Арк. 160.

⁴⁵ Архів МКМ. — Спр. 527. — «Іларіон Курило-Кримчак». — Арк. 25.

⁴⁶ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 159.

⁴⁷ Там само. — Спр. 8729. — Арк. 62.

⁴⁸ Архів МКМ. — Спр. 527. — «Іларіон Курило-Кримчак». — Арк. 37.

⁴⁹ Молодій І. Писковичі, Писковичі ... моя любов, моє горе. — С. 62; Гук Б. Молода старість ОУН Івана Молодія // Вісник Закарпаття. — 2002. — № 7–8–9. — С. 174.

⁵⁰ Шанковський Л. Похідні групи ОУН... — С. 161.

Вважаємо, що зв'язок із мелітопольським підпіллям здійснювався через другу. Що стосується зв'язку з іншими обласними організаціями, то відомо про прибуття до Мелітополя кур'єрів із Полтави та Рівного⁵¹.

3. МОБІЛІЗАЦІЙНИЙ НАПРЯМ

Залучення (мобілізація) кадрів до ОУН на теренах Наддніпрянщини — тема загалом цікава й актуальна. Попередні наші дослідження⁵² вказують, що у кожному регіоні цей процес відбувався по-різному, з огляду на регіональну специфіку. Наразі спробуємо окреслити ситуацію на Мелітопольщині.

Аналіз наявного матеріалу вказує, що ключовою фігурою в питанні мобілізації став І. Курило-Кримчак. Староста сільуправи у Вознесенці, він був одним з організаторів семінарів для вчителів, які [семінари] серед іншого мали на меті залучити інтелігенцію до ОУН⁵³.

За розбудову підпілля на захід і південь від Мелітополя відповідав І. Молодій. Під його юрисдикцію підпадали такі населені пункти: Веселе, Іванівка, Якимівка, Новотроїцьке (сучасна Запорізька обл.), Сирогози, Генічеськ, Сиваши (сучасна Херсонська обл.). Виконуючи поставлене перед ним завдання, «Сошенко» влітку 1942 р. здійснив інспекційну поїздку за маршрутом: Мелітополь—Якимівка—Новотроїцьке—Чаплинка—Перекоп—Новоіванівка—Веселе—Мелітополь, охопивши таким чином Запорізьку, Херсонську області й Крим⁵⁴.

Вище ми згадували, що члени ОУН займали відповідальні посади в адміністративних і господарських установах. Цю обставину вони активно використовували для залучення нових членів. При цьому застосовувався поширений в ОУН принцип «тріюк», коли із трьох оунівців лише один знав свого безпосереднього керівника вищого рівня⁵⁵. Як вказує аналіз карних справ на членів мелітопольської ОУН, завдяки цьому принципу націоналістичне підпілля не було повністю викрито органами НКВД після закінчення війни.

Окремо стояло питання залучення до організації молоді. В Мелітополі задля цього було створено молодіжний культурницько-

⁵¹ Мороко В. ОУН на Запоріжжі в роки радянсько-німецької війни. — С. 156.

⁵² Щур Ю. Діяльність ОУН на Східноукраїнських землях / Дипломна робота спеціаліста / Історичний факультет ЗДУ// Машинопис. Копія. Архів автора. — С. 55–58.

⁵³ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 107. — Арк. 157.

⁵⁴ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе. — С. 66, 71.

⁵⁵ ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 8729. — Арк. 62.

просвітницький гурток «Козаки», який видавав рукописний журнал «Український колос», за редакцією Григорія Передерія — «Ф. Лютого» («Кобзи»)»⁵⁶.

Загалом, спираючись на наявний матеріал, можемо говорити, що мобілізаційна робота мелітопольських підпільників не була цілком успішною. Незважаючи на доволі розгалужене середовище ОУН (хоровий та драматичний гуртки, гурток «Козаки» тощо), створити потужну підпільну організацію зі значною кількістю членів їм не вдалося.

4. ТЕРОРИСТИЧНО-БОЙОВИЙ НАПРЯМ

Одним із пріоритетних напрямів діяльності ОУН була збройна боротьба з окупантами. У Західній та Центральній Україні наприкінці 1942 р. відбувся перехід від індивідуального терору до створення регулярної Української Повстанської Армії. На Мелітопольщині, краї степовому, діяльність великими озброєними відділами була неможлива.

При Проводі ОУН Південно-Українських Земель функціонував терористично-бойовий загін Івана Білика — «Костя». До функцій загону входив індивідуальний терор проти представників окупаційної адміністрації, каральних органів та провокаторів. Діяльність цього загону поширилась і на Мелітопольщину. Так, відомо, що 1943 р. бойовики І. Білика звільнили в'язнів з концтабору в Мелітополі⁵⁷, серед яких були місцеві підпільники та ті, хто ухилився від виїзду до Німеччини⁵⁸.

І. Курило-Кримчак на нараді Березнеговатського проводу на Миколаївщині у грудні 1943 р. зазначив, що протягом 1941—1943 рр. у Мелітополі функціонувала власна терористично-бойова група на чолі з Володимиром Хабаликом⁵⁹. Підтвердження чи спростування цієї інформації дотепер не знайдено.

Зазначмо, що «Степан» висував ідею створити партизанський загін чисельністю до 50 осіб. Однак його ідея, з огляду на швидкий наступ Червоної армії та відсутність бази, не знайшла підтримки серед членів місцевого проводу⁶⁰.

⁵⁶ Архів МКМ. — Спр. 527. — «Ларіон Курило-Кримчак». — Арк. 37.

⁵⁷ Слободянюк М., Шахрайчук І. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945): Навчальний посібник. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 6.

⁵⁸ Архів МКМ. — Спр. 527. — «Ларіон Курило-Кримчак». — Арк. 32.

⁵⁹ Там само. — Арк. 35—36.

⁶⁰ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе. — С. 84—85.

Діяльність мелітопольського націоналістичного підпілля не залишилась непомітною для німецької окупаційної влади. У травні 1942 р. під Мелітополем було розстріляно близько десяти українських самостійників⁶¹. На початку квітня 1943 р. в перестрілці з мелітопольським СД загинули підпільники, які були присутні на нараді у с. Констянтинівка: «Степан», «Борис», О. Шевченко, його син та донька. Л. Фоменко й М. Сливка були заарештовані по дорозі на нараду⁶². Під постійним наглядом німецьких каральних органів перебував І. Курило-Кримчак⁶³.

Проте на повну силу ліквідацією мелітопольської ОУН зайнялися вже органи НКВД після «звільнення» краю 1943 р. Початковий матеріал про діяльність націоналістичного підпілля радянським каральним органам надали керівники більшовицького підпілля⁶⁴. Внаслідок оперативної роботи протягом 1943—1948 рр. було заарештовано майже всіх керівників місцевої ОУН, зокрема Л. Фоменка, І. Молодія, А. Ніколаєнка та І. Курило-Кримчака. Також було розкрито усі гуртки, які діяли під патронатом ОУН, зокрема і «Козаків». Точно вирахувати кількість заарештованих підпільників на сьогодні неможливо, оскільки ще не всі кримінальні справи розсекречені.

Отож, резюмуючи, можемо зробити висновок, що під час німецької окупації на території Мелітопольщини діяло підпілля Організації Українських Націоналістів, яке не набуло бажаного розмаху, але стало доволі помітним суб'єктом антинацистського руху опору. Варто зауважити, що помилки в організаційній діяльності, зокрема щодо створення підпільної мережі, які спостерігаємо на Мелітопольщині, були характерні загалом для південно-східних ланок ОУН.

⁶¹ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН.* — С. 160.

⁶² Молодій І. *Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе.* — С. 91–92.

⁶³ *Архів МКМ.* — Спр. 527. — «Іларіон Курило-Кримчак». — Арк. 26.

⁶⁴ ДАЗО. — П. 3. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 21.

КОРОТКИЙ НАРИС ДІЯЛЬНОСТІ УПА ТА ЇЇ ЗАПІЛЛЯ НА ПЗУЗ І В ПРИЛЕГЛИХ РЕГІОНАХ У 1943—1946 РР.

З відродженням Української держави значно поживалися дослідження, вивчення та висвітлення колись заборонених тем української історії. Однією з них є діяльність у часи Другої світової війни та після її закінчення «організацій українського визвольного руху 20—50-х років ХХ ст.»¹, а зокрема його основної збройної сили — Української Повстанської Армії (УПА).

Потреба розкрити цю тему впливає з державницького спрямування визвольного руху, а також із комплексу суперечностей, пов'язаних з ним. Актуальною проблемою є відображення всього розмаїття складових частин УПА та обставин її діяльності в окремих регіонах, що істотно впливали на загальний характер збройної боротьби.

Наша робота висвітлює військову, організаційну, адміністративну діяльність УПА та її запілля (підпільних, політичних структур ОУН і НВРО²) на Волині, Поліссі (ПЗУЗ³) і в прилеглих регіонах (ПСУЗ⁴ тощо). Період, який пропонуємо розглянути, охоплює чотири (воєнні та повоєнні) роки, починаючи від 1943 р. — часу створення УПА — і закінчуючи 1946 р. — роком завершення організованої збройної боротьби і переходу до нових форм збройно-підпільного опору.

¹ Назву подано згідно з Указом Президента України від 14.10.2006 р. за № 879 «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення» (<http://www.president.gov.ua/documents/5098.html>).

² Організація Українських Націоналістів (ОУН); Народно-визвольна революційна організація (НВРО).

³ Північно-Західні Українські Землі; за організаційним (крайовим) поділом українських етнічних земель — територія Волинської, Рівненської, Житомирської і західної частини Київської областей України та південні райони Берестейської і Поліської областей Білорусі.

⁴ Південно-Східні Українські Землі у 1943 р. включали охоплену діяльністю проводу ОУН територію центральних, південних та східних регіонів України. Основним тереном діяльності УПА на ПСУЗ були Кам'янець-Подільська, Вінницька та південна частина Київської області.

Історіографія окресленої теми дає певне уявлення про перебіг і обставини подій. Проте офіційна радянська історіографія розглядала діяльність УПА та запілля на окресленій території лише у працях, присвячених викриттю «злочинної діяльності українсько-німецьких націоналістів» під час Другої світової війни⁵. Крім того, майже не розглядався післявоєнний період.

Водночас, українська історіографія (головно дослідники, які проживали за межами України) розглядала діяльність УПА та запілля в цьому регіоні фрагментарно — в контексті загальнонаціональної визвольної боротьби. Тривалий час основу української історіографії складала праця Миколи Лебеда, Петра Мірчука, Лева Шанковського, Ю. Тиса-Крохмалюка, які за власною участю у визвольному русі та на основі документальних і мемуарних свідчень найширше висвітлювали діяльність повстанської армії та ОУН в Україні⁶.

Новаторською працею став бібліографічний огляд М. Бойка⁷, де один із найбільших розділів представляє діяльність збройних формацій, зокрема УПА, на Волині у 1941—1945 рр. Автор, не претендуючи на історично-наукову монографію, розробив методичну схему для майбутніх дослідників збройної боротьби.

У 1973 р. почало працювати видавництво «Літопис УПА». На основі збережених архівів та підготовлюваних мемуарів до початку 1990-х рр. вийшло два десятки томів «Літопису Української Повстанської Армії». Декілька з них безпосередньо стосувалися діяльності УПА на ПЗУЗ⁸.

Від початку 90-х рр. ХХ ст., коли з'явилася можливість ознайомитися з комплексом документів українського визвольного руху та радянських партійно-адміністративних і спеціальних органів, котрі

⁵ Беляев В., Рудницький М. *Під чужими прапорами*. — Київ, 1956; Даниленко С. Т. *Дорогою ганьби і зради*. — Київ, 1972; Дмитрук К. *Безбатченки*. — Львів, 1974; Чередииченко В. П. *Анатомія зради*. — Київ, 1978; Лихолат А. В. *Націоналізм — враг трудящихся*. — Москва, 1986; Давиденко В. А. *«Українська Повстанча Армія»: шлях ганьби і злочинів*. — Київ, 1989.

⁶ Лебедь М. *УПА*. — Мюнхен, 1946; Мірчук П. *Українська Повстанська Армія, 1942-1952*. — Мюнхен, 1953; Шанковський Л. *Українська Повстанча Армія*. — Вінніпег, 1953; Тус-Крохмаліук Ю. *UPA warfare in Ukraine*. — New York, 1972.

⁷ Бойко М. *Бібліографічний огляд збройної боротьби Волині*. — Торонто, 1976.

⁸ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто, 1976. — Т. 1: *Волинь і Полісся: німецька окупація*. — Кн. 1: *Початки УПА: Документи і матеріали; Там само*. — Торонто, 1977. — Т. 2: *Волинь і Полісся: німецька окупація*. — Кн. 2: *Там само*. — Торонто, 1984. — Т. 5: *Волинь і Полісся: німецька окупація*. — Кн. 3: *Спомини учасників*.

ще донедавна були заховані у спецфондах державних і відомчих архівів, науковці в Україні та в інших країнах змогли розпочати глибше дослідження повстанської боротьби й пов'язаних із нею подій та процесів в Україні у 1940—1950-х рр. Публікації документів і матеріалів з цієї тематики прислужилися І. Білас, В. Сергійчук, Ю. Шаповал та інші фахівці⁹.

Вагомий внесок у наукове опрацювання проблеми зробили члени групи з дослідження депортацій українського населення, на чолі з Ю. Сливкою (Львів)¹⁰, та члени робочої групи при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА під орудою проф. С. Кульчицького (Київ)¹¹. На окрему увагу заслуговує підсумкова публікація другої групи, де здійснено спробу всебічно розглянути ключові питання щодо діяльності визвольного руху, які викликають найгостріші дискусії в українському суспільстві¹².

За роки незалежності в Україні вийшло друком більше двадцяти томів «Літопису Української Повстанської Армії» старої та нової серій. Частина з них стосується розглядуваної тематики, а другий і восьмий томи нової серії стали базовими для нашого нарису¹³.

⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. — Київ, 1994. — Т. 2; Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — Київ, 1996; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944—1953 рр. Нові документи і матеріали. — Київ, 1998; Сергійчук В. УПА та радянські партизани. — Київ, 2001; Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955. — Київ, 2005; Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939-1955. — Київ, 2005; Сергійчук В. Український здвиг: Наддніпрянина. 1939-1955. — Київ, 2005; Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944—1947). — Київ, 2000; Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1993. — Т. 1; Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1997. — Т. 2.

¹⁰ Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1996. — Т. 1 (1939-1945); Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. — Львів, 1998. — Т. 2 (1946-1947).

¹¹ Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945—1998 рр.). — Київ, 1999; Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Анотований показчик фондів УПА (1942—1946). — Київ, 1999. — Вип. 1; Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України (1941-1957). Анотований показчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбилася боротьба з УПА. — Київ, 2000. — Вип. 2; Кокін С. А. Анотований показчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. — Київ, 2000; Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка. — Київ, 2000.

¹² Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. — Київ, 2005.

¹³ Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто—Львів, 1992. — Т. 23: Медична опіка в УПА; Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто—Львів, 1997.

Після того як науковці одержали доступ до значного масиву архівних документів, активізувалася підготовка монографічних робіт¹⁴. Їхні автори ставлять багато нових запитань, зокрема: як вплинуло на ліквідацію визвольного руху використання радянськими спецорганами псевдопідрозділів ОУН і УПА¹⁵, як діяла розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА¹⁶. Окремі праці розглядають тактику повстанської армії¹⁷, конфлікти в ОУН¹⁸, фінансову діяльність націоналістичного підпілля¹⁹ та подають довідкову інформацію про український визвольний рух²⁰.

Українські історики, спираючись на архівні джерела, наводять також важливі статистичні дані про репресії щодо цивільного населення, зокрема родин учасників визвольного руху. У деяких роботах

— Т. 27: Роман Петренко («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю (Спогади); Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто—Львів, 1995. — Т. 28: Марія Савчин («Марічка»). Тисяча доріг (Спогади); Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто—Львів, 2001. — Т. 32: Медична опіка в УПА. — Кн. 2; Літопис УПА. Нова серія. — Київ—Торонто, 1995. — Т. 1: Видання Головного Командування УПА; Літопис УПА. Нова серія. — Київ—Торонто, 1999. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля, 1943—1944; Літопис УПА. Нова серія. — Київ—Торонто, 2001. — Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України, 1943—1959; Літопис УПА. Нова серія. — Київ—Торонто, 2002. — Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформативні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ, 1943—1959. — Кн. 1: 1943—1945; Літопис УПА. Нова серія. — Київ—Торонто, 2002. — Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформативні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ, 1943—1959. — Кн. 2: 1946—1947; Літопис УПА. Нова серія. — Київ—Торонто, 2006. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля, 1944—1946.

¹⁴ Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938—1945. — Київ—Париж—Нью-Йорк—Торонто, 1992; Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1944—1945 рр. — Київ, 1999; Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1946—1953 рр. — Київ, 1999; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50 років ХХ століття. — Львів, 2000; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. — Київ, 2002; Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941—1943 рр.). — Тернопіль, 2002; Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 — поч. 1946 років). — Тернопіль, 2006.

¹⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953. — Київ, 1994. — Т. 1.

¹⁶ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920—1945). — Київ, 2006.

¹⁷ Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. — Минск—Москва, 2000.

¹⁸ Дзюбак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941—1944 рр.). — Київ, 2005.

¹⁹ Клименко О. О. Прошові документи ОУН (бофони) 1939—1952 років. — Тернопіль, 1999.

²⁰ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник. — Нью-Йорк, 1994; Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник другий. — Нью-Йорк, 1995.

аналізують події в окремих регіонах та на основі конкретних відомостей досліджують їхні обставини. Вчені торкнулися важких питань українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, зокрема протистояння УПА та Армії крайової (АК) на Волині²¹. Цій же проблематиці було присвячено декілька міжнародних семінарів²² і один із томів спільного польсько-українського видання, яке вводить у науковий обіг комплекс невідомих документів з архівів спеціальних служб²³.

Заслуговує на увагу поява останніми роками праць неукраїнських істориків, які розкривають маловідомі широкому загалу сторінки історії Радянського Союзу, Польщі та України ХХ ст. крізь призму діяльності організацій українського визвольного руху²⁴.

Отже, науковці вже напрацювали певний історіографічний доробок з окресленої тематики. І ми сподіваємося, що запропонований нарис сприятиме подальшому накопиченню інформації про діяльність УПА та допоможе неупереджено осмислити складні й драматичні події минулого.

* * *

Беручись до висвітлення початків УПА, необхідно розставити деякі орієнтири та дати відповідну інтерпретацію подіям.

Отже, йдеться передовсім про створення Організацією Українських Націоналістів Самостійників-Державників (ОУНСД)* повстанської армії. Цей факт, вважаємо, продовжує попередню діяльність

²¹ Льюшин І. І. *ОУН—УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів)*. — Київ, 2000; Льюшин І. І. *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*. — Київ, 2001; Сергійчук В. *Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації*. — Київ, 2003; *Волинь і Холмищина 1938—1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*. — Львів, 2003.

²² *Україна—Польща: важкі питання*. — Варшава, 1998. — Т. 1—2; *Україна—Польща: важкі питання*. — Варшава, 1998. — Т. 3; *Україна—Польща: важкі питання*. — Варшава, 1999. — Т. 4; *Україна—Польща: важкі питання*. — Варшава, 2000. — Т. 5.

²³ *Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. Частина перша*. — Варшава—Київ, 2005. — Т. 4.

²⁴ Богун А. *Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы*. — Санкт-Петербург, 2004; Motyka Grzegorz. *Ukraińska partyzantka 1942—1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstanczej Armii*. — Warszawa, 2006.

* Таку назву організація ОУН під проводом Степана Бандери прийняла на III Конференції Проводу ОУН у лютому 1943 р. На III Надзвичайному великому зборі ОУН у серпні 1943 р. було повернуто стару назву.

ОУН на військовій ниві. Період до весни 1943 р., на нашу думку, був генезовим етапом, етапом зародження УПА в лоні політичної формации ОУН. Однак її поява як окремої військової структури під проводом ОУНСД на терені Волині й Полісся припадає на ранню весну 1943 р. З цього приводу у вступі до постанов III Надзвичайного великого збору (III НВЗ) ОУН від серпня 1943 р. зазначалося: «Провід ОУН на III-й Конференції в лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини і ствердив, що настали сприятливі обставини для військової дії. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанської Армії (УПА). З того часу оборону українського населення Полісся і Волині взяла на себе українська військова сила. УПА, крім завдань самооборони, прийняла зразу також завдання кадрової організації майбутньої Української Народної Армії»²⁵.

Навесні 1943 р. вже існували «збройні відділи ОУН Бандери», які, перерісши масштаби організаційних боївок, після військово-політичних рішень Проводу ОУНСД почали оформлюватись у структурні військові підрозділи*. До них слід зарахувати відділи під командуванням Сергія Качинського — «Остапа», Івана Литвинчука — «Дубового», Григорія Перегіняка — «Коробки»**, Никона Семеняка — «Яреми», Івана Климишина — «Крука», Олексія Бриця — «Аркаса», Ярослава Ждана — «Острого», Петра Кухарчука — «Дороша» та ін.

Під час німецько-нацистської окупації України територія Волині й Полісся опинилася на крайньому північному заході створеного окупантами Райхскомісаріату Україна. За організаційним поділом території України ОУНСД, ці регіони складали ПЗУЗ. Географічне розташування та природний ландшафт терену сприяли веденню партизанської війни.

²⁵ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929–1955. Бібліотека українського підпільника. — Б. м., 1955. — Ч. 1. — С. 97.

* Організування на Поліссі в жовтні 1942 р. військовим референтом Рівненського обласного проводу ОУН «Остапом» збройних груп постановою Української головної визвольної ради (УГВР) від 30 травня та Святочний наказ Головного командира УПА Романа Шухевича — «Тараса Чупринки» від 14 жовтня 1947 р. визнали «початком нових форм визвольно-революційного руху» — УПА. Днем постанови УПА визначено 14 жовтня 1942 р.

** Збройний відділ під командуванням «Коробки» у виданні політичного відділу УПА — часописі «До зброї» за липень 1943 р. названо першою сотнею УПА.

Навесні 1943 р. на ПЗУЗ законспіровано діяв крайовий провід ОУНСД, до якого входили: провідник Дмитро Клячківський — «Охрім»; політичний референт Яків Бусел — «Галина»; референт Служби безпеки (СБ) Василь Макар — «Безрідний». При проводі у форматі військової референтури діяв заснований ще 1942 р. крайовий військовий штаб на чолі з військовим референтом поручником Василем Іваховим — «Сомом» («Сонарем»).

Частину території ПЗУЗ своєю діяльністю охоплювала підпільна організаційна мережа (сітка) ОУНСД, що підлягала крайовому прововоду й ділилася на прив'язані до відповідних адміністративно-територіальних утворень, рівні: області, округи (повіти), надрайони, райони, підрайони, кущі. Найнижчою ланкою підпілля була станиця* ОУНСД, до якої входило до кількох десятків членів і кандидатів організації та членів жіноцтва і юнацтва ОУН. Станиця звичайно діяла в одному селі або закладі в місті.

На всіх рівнях сітки підпільною діяльністю керували місцеві проводи ОУНСД. До їхнього складу, крім керівника-провідника, входили референтури: суспільно-пропагандистська, організаційна, СБ, військова, жіноцтва, юнацтва, зв'язку, господарська. Очоловані референтами місцевих проводів референтури мали свої підреферентури. Спершу в організаціях, через брак кадрів, члени проводів нерідко очолювали кілька референтур одночасно. Чисельність ОУНСД на початку 1943 р. на ПЗУЗ складала декілька тисяч осіб. Згодом кількість її членів та, особливо, прихильників (симпатиків) значно збільшилася.

Події Другої світової війни відчутно вплинули на економічну, соціально-політичну та військову ситуацію на Волині й Поліссі. Поразки нацистської Німеччини на фронтах призвели до збільшення збору харчових контингентів та насильного вивезення молоді на роботи до Райху. Пасивний спротив місцевого населення поряд з підпільною і, подекуди, партизанською діяльністю радянського, польського та українського рухів викликали жорстокі каральні дії окупаційної адміністрації, яка залучала для цього місцеву українську допоміжну поліцію**. Проте поліція стала відмовлятися від

* Залежно від кількості членів, станиця могла додатково ділитися на осередки по 3–5 осіб.

** Тут назву вжито як загальну щодо всіх військово-поліційних підрозділів, у яких більшість складала українці.

участі в акціях проти цивільного українського населення, через що чимало поліцистів зазнали репресій.

До значного загострення військово-політичної ситуації на ПЗУЗ призвів ініційований ОУНСД «вихід в ліс» української допоміжної поліції у березні—квітні 1943 р., який спровокували німецькі репресії та радянські розвідувально-диверсійні заходи. Загальна чисельність поліцистів, які покинули службу, складала 3—5 тис. осіб. Багатьох утікачів було з часом залучено до новоствореної повстанської армії. «Це були, — за словами старшини штабу УПА полковника М. Омелюсіка, — основні кадри сяк-так вишколених людей для розгортання більших відділів УПА»²⁶. Окупаційна німецька адміністрація у відповідь на відхід українських поліцистів набрала на службу поляків, котрих відразу почала використовувати для жорстокої пацифікації українських сіл. Ця обставина стала передумовою майбутнього польсько-українського конфлікту.

По виході «в ліс» на основі досить розгалуженої підпільної організаційної мережі розгорнулося творення військово-партизанських структур ОУНСД. У різних місцевостях Волині й Полісся утворилися боївки, ватаги, групи, сотні та загони. Цей процес вимагав від організації усіх її сил та енергії. Будували й обладнували лісові табори, організовували господарські структури. Розпочався справжній військовий вишкіл.

У квітні—травні 1943 р. збройні відділи ОУНСД стали офіційно вживати назву Українська Повстанська Армія. На основі крайового військового штабу на ПЗУЗ формується Головна команда (ГК) УПА. Першим Головним командиром УПА став поручник Василь Івахів — «Сом» («Сонар»), начальником штабу УПА — поручник Юліан Ковальський — «Гарпун», ад'ютантом штабу — хорунжий Семен Снядецький — «Сірко». На жаль, 13 травня 1943 р. «Сом», «Гарпун» і «Сірко» загинули в сутичці з німецьким військовим підрозділом біля с. Черниш Колківського району. Обов'язки Головного командира УПА перебрав провідник ПЗУЗ Дмитро Клячківський — «Клим Савур» («Охрім»)²⁷.

²⁶ Літопис УПА. — Т. 1. — С. 26.

²⁷ Формально це зафіксовано 15 травня 1943 р. Див.: Вовк О. Василь Івахів — перший Командир Української Повстанської Армії // *Визвольний шлях*. — Лютий 2003. — Кн. 2 (659). — С. 10—16.

На основі військових штабів, які діяли при обласних та окружних проводах ОУНСД, організуються територіальні штаби УПА. Впроваджується військовий суд УПА. У травні 1943 р., про що свідчить підпис під текстом відозви «Українці!», фіксується формальне політичне відокремлення Головної команди УПА від крайового проводу ОУНСД на ПЗУЗ. Головна теза відозви: «Український народ висилає на боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) [...] Українську Повстанчу Армію (УПА)»²⁸. У відозві також виражено безкомпромісне ставлення до інших українських самостійницьких рухів.

Існує потреба визначити характер діяльності УПА на ПЗУЗ та в інших регіонах: була вона партизанською чи повстанською? Відповідно до класифікації збройної боротьби («партизанки») ²⁹, яку запропонувало керівництво ОУН і УПА: «Партизанка у поневоленого народу є з правила початковою стадією, або частиною “великої війни” народного повстання, коли той узброєний нарід творить правильну армію»³⁰. За іншим визначенням, партизанська діяльність («партизанка») може існувати як частина діючої армії в тилу ворога або як діяльність повстанців «на рідній землі». «Парт[изани] мусять мати за собою населення, або армію»³¹. Отож, діяльність УПА, вочевидь, слід кваліфікувати як повстанську, або іншими словами, — як певну стадію та специфічну форму партизанських дій, оскільки вона обмежувалась етнічними українськими землями, мала за собою автохтонне населення, а не регулярну армію, та сама намагалася перетворитися в регулярну військову структуру.

Від травня 1943 р. відомо про діяльність перших, доволі великих, більших від 500 осіб, повстанських формувань. Серед них: Перша група УПА під командуванням Івана Литвинчука — «Дубового», Українська повстанча група «Озеро» під командуванням Юрія Стельмашука — «Рудого» і загін «Котловина» під командуванням Степана Коваля — «Юрія Рубашенка». Усі вони діяли на

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 3–4.

²⁹ Підходи керівництва ОУН і УПА до класифікації збройної боротьби викладені в інструкціях: Партизанка. Що це є партизанка? // Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 11–16; Партизанка (історія, назва, слово) // Там само. — Арк. 8–10.

³⁰ Там само. — Арк. 11.

³¹ Там само. — Арк. 9.

Поліссі — на Костопільщині, Ковельщині та Колківщині відповідно. Менші за чисельністю формування поставали також на Волині. На Володимир-Волинщині—Горохівщині організовується загін «Січ» під командуванням Порфирія Антонюка — «Сосенка». На півдні Рівненської області і на Кременеччині створюються загони під командуванням Дмитра Казвана — «Черника», Євгена Басюка — «Чорноморця», Івана Клімишина — «Крука» та інших командирів. Названі формування стали основою організованих у другій половині літа груп УПА та Воєнних округ (ВО) запілля.

Від самого створення збройні відділи УПА розпочали активну військову діяльність. Здійснювали напади на економічні, транспортні, адміністративні та військові об'єкти. На короткий час захоплювали цілі містечка (головно поліські районні центри): Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровицю, Людвипіль, Деражне, Олику, Цумань, Горохів. Звільнене загоном «Котловина» від німецької адміністрації містечко Колки перебувало під контролем УПА та запілля до листопада 1943 р. В одній із засідок, організованих 2 травня 1943 р. на шляху Ковель—Брест відділом із сотні під командуванням Тихона Зінчука — «Кубіка», загинув шеф СА (Sturmabteilung³²) генерал Віктор Лютце. Навесні значно почастишали збройні сутички з радянськими та польськими партизанськими формуваннями.

Організацією збройних відділів ОУНСД зайнялися військові референти, провідники різних щаблів теренової сітки, а також колишні командири української допоміжної поліції. Проте брак старшинських кадрів спонукав залучати до роботи старшин армії УНР та Червоної армії (ЧА), які перебували на Волині й Поліссі, навіть якщо останні не були українцями. Для підготовки власних військових кадрів наприкінці весни 1943 р. при більшості груп та загонів УПА були організовані вишколи — підстаршинські школи. 27 квітня такий вишкіл було розпочато при Першій групі УПА. 30 травня підстаршинська школа ім. Головного отамана Симона Петлюри* почала діяти при загоні «Січ» на Володимир-Волинщині. По закінченні таких кількатижневих вишколів повстанська армія отримала перші власні підстаршинські кадри. Їх відразу направили

³² Нім. — «штурмові загони».

* У липні 1943 р. отримала криптонім «Світлана».

до діючих і щойно створюваних відділів у ролі військових інструкторів (вишкільників) чи командирів підвідділів.

Улітку 1943 р. військово-адміністративна діяльність ОУНСД та УПА охоплювала все більші регіони Волині й Полісся. Німці, «замурувавшись» у містах і більших селищах, з'являлися в сільській місцевості лише вдень і в супроводі сильних відділів жандармерії та допоміжної польської поліції*. Однак на заваді поширенню діяльності УПА й ОУНСД, крім німців, стали, переважно на Поліссі, великі радянські та менші польські партизанські формування, налаштовані вороже до українських самостійницьких ідей. Серед радянських формувань були Рівненське партизанське з'єднання (командир — Володимир Бегма), Чернігівське з'єднання (командир — Олексій Федоров), Сумське з'єднання (командир — Сидір Ковпак), Житомирське з'єднання (командир — Олександр Сабуров). Серед польських формувань — підрозділи АК та національні відділи, що долучилися до з'єднань радянських партизанів. Для УПА розпочалася виснажлива «трифронтна боротьба» з німецькими, радянськими та польськими збройними силами.

Окремо зупиняючись на протипольській боротьбі УПА, слід зазначити, що ОУН була рішуче налаштована вигнати поляків (багато з яких були поселенцями-осадниками міжвоєнного періоду) з терену повстанських дій. Своєю чергою польський еміграційний уряд, підлегла йому наступниця Війська польського АК та інші організації не менш рішуче прагнули зберегти контроль над землями, що раніше входили до складу польської держави. Для цього за допомогою католицьких священників вони залучали польське населення. Німецькі та радянські чинники активно впливали на українсько-польське протистояння. Часто його закладниками ставало українське та польське населення. На жаль, війна розбудила серед українців і поляків давні почуття ворожнечі та помсти і спонукала сусідні народи до взаємного фізичного винищення.

Серед більших військових акцій, проведених УПА влітку 1943 р., крім постійних сутичок з німецькими поліційними підрозділами, можна виділити такі:

* Тут назву вжито як загальну щодо всіх військово-поліційних підрозділів, у яких більшість склали поляки.

— кількомісячний рейд відділів під командуванням Федора Воробця — «Верещаки» в Житомирську й Київську області та проведення там декількох боїв з радянськими партизанськими й німецькими поліційними підрозділами;

— наступ у липні відділів загону «Озеро» на бази Чернігівського з'єднання радянських партизанів у Маневицькому, Любешівському та Ратнівському районах;

— декілька великих боїв відділів загону «Озеро» з радянськими партизанськими підрозділами в Головненському і Вербському районах у другій половині липня;

— акція 17—19 липня Першої групи УПА у польських колоніях, де перебували відділи АК та радянських партизанів;

— успішний напад на табір радянських партизанів під командуванням Антона Одуха на Сумщині, який 24—25 липня здійснили Дубнівський і Кременецький курені групи «Енея»;

— захоплення в ніч з 19 на 20 серпня підрозділами загону «Озеро» поліського районного центру — містечка Камінь-Каширський;

— рейд і бої з радянськими партизанами в серпні на Сарненщині та Пінщині відділів бойової групи командира Дмитра Корінця — «Бористена».

Сутички УПА й теренових сільських боївків з німецькими поліційними підрозділами особливо загострилися тоді, коли німці забирали від населення хліб нового врожаю. В серпні 1943 р. німецькі поліційні війська під командуванням генерала Е. фон дем Бах-Залевського провели на Волині великомасштабні військові акції проти УПА. Це призвело до значних втрат з обох сторін та численних жертв серед цивільного населення. Окремим відділам УПА, наприклад із групи «Енея», довелося на деякий час залишити територію свого базування на півдні Волині та вирушити в інші місцевості. Деякі відділи загону ім. І. Богуна («Січ») було тимчасово розпущено.

У липні 1943 р., виконуючи настанови керівництва ОУНСД, підрозділи УПА роззброїли відділи ОУН під проводом полковника Андрія Мельника, що діяли на Кременеччині та Володимир-Волинщині. В серпні—вересні аналогічні заходи було застосовано щодо відділів Української народної революційної армії (УНРА)* Тараса

* У липні 1943 р. УПА «Поліська Січ» була перейменована на Українську народну революційну армію.

Бульби — «Боровця». Більшість вояків роззброєних формувань долучилися до відділів УПА.

У другій половині літа 1943 р. закінчився організаційний період творення УПА. Армія в процесі росту набула певних сталих форм — сотні, курені, загони, групи. Розпочався новий — державотворчий — період діяльності УПА, який можна зіставити з військово-адміністративною діяльністю Війська Запорозького часів національно-визвольної війни середини XVII ст. в Україні (полковий адміністративний устрій тощо).

Наприкінці літа на території ПЗУЗ діяльність ОУНСД і УПА після часткової розконспірації перейшла у воєнний стан. УПА розгорнула фронт, а функції запілля виконувала ОУНСД. Керувала фронтом і запіллям на території ПЗУЗ військова влада — ГК УПА на чолі з Головним командиром УПА Дмитром Клячківським — «Климом Савуром». До складу ГК УПА, крім головнокомандувача, входили: начальник — шеф військового штабу (ШВШ) полковник Леонід Ступницький — «Гончаренко» (одночасно був заступником Головного командира з військових справ); керівник політичного відділу — шеф політичного штабу (ШПШ) Яків Бусел — «Роман Галина»; комендант запілля — Ростислав Волошин — «Горбенко» (був заступником з адміністративно-організаційної роботи). Начальнику штабу УПА підлягав військовий штаб, який складався з відділів: організаційно-оперативного, розвідувального, зв'язку, постачання, вишкільного, санітарного та ін. Керівникові політичного відділу (штабу), крім самого відділу, підлягали виховно-політичні відділи груп УПА та, безпосередньо, — суспільно-політичні референтури запілля. Коменданту запілля підлягали референтури: організаційно-мобілізаційна, суспільно-політична, СБ, господарча, зв'язку, Українського червоного хреста (УЧХ) та цивільна адміністрація.

Вся територія ПЗУЗ ділилася на чотири оперативно-територіальні угруповання — ВО, в яких базувалися відповідні групи УПА на чолі з оперативно-територіальними командуваннями. ВО поділялися на нижчі ланки — воєнні надрайони (ВН), воєнні райони, воєнні підрайони, кущі та станиці. Ці військово-адміністративні одиниці, створені на основі організаційної мережі ОУН, стали основою запілля УПА.

Про військово-адміністративний устрій вищих ланок запілля УПА на ПЗУЗ восени—взимку 1943 р. є такі відомості:

ВО (група) УПА «Заграва», № 01 охоплювала північну половину Рівненської області і південні райони Поліської області Білорусі. До складу округи входили ВН: Костопільський — «Долина», Сарненський — «Лісова Пісня», Столинський — «Гало», Пінський — «Болото»;

ВО (група) УПА «Богун»*, № 02, 002 охоплювала південну половину Рівненської області і Кременеччину. ВН: Корецький — «2/2» («Коліно»), Рівненський — «3/3» («Озеро»), Здолбунівський — «4/4» («Луг»), Дубнівський — «6/6» («Дуб»), Кременецький — «7/7» («Змія»);

ВО (група) УПА «Турів», № 03 охоплювала Волинську область і південні райони Брестської області Білорусі. ВН**: Луцький — «Хортиця», Володимир-Волинський — «Степ», Ковельський — «Кодак», Берестейський.

ВО (група) УПА «Тютюнник»***, № 04 охоплювала Житомирську область і західні райони Київської області. ВН (округи): Житомирський, Бердичівський, Андрушівський, Новоград-Волинський, Овруцький, Фастівський та ін.

В оперативно-територіальних командуваннях керування ВО і групою УПА належало командирів групи. Йому підпорядковувався штаб групи на чолі з начальником та адміністрація запілля на чолі з комендантом. Обов'язком начальника штабу групи була організація побуту та діяльності війська, розроблення планів військових операцій, підготовка до їхнього втілення. В штабі групи діяв політичний відділ (штаб) на чолі з політичним виховником (ШПШ). В його функції входила пропагандистська робота й політичне виховання особового складу відділів групи. Комендант запілля керував усією організаційною роботою підпілля ОУН, налагодженням, нормуванням та контролем за роботою цивільної адміністрації, мобілізацією до УПА, господарчими структурами, УЧХ й іншим на території ВО. Політичною роботою в адміністрованому терені ВО керував референт політичного відділу (також міг називатися ШПШ).

* Певний час у внутрішньоорганізаційних документах уживали назву групи (ВО) від псевдоніма її командира «Енея».

** Оскільки реформування підпілля й організація військової та цивільної адміністрації у ВН, яким територіально відповідали колишні округи ОУН, відбувалися поступово, надалі діяли надрайони ОУН.

*** У пропагандистських матеріалах називалася УПА-«Схід».

В оперативно-територіальних командуваннях груп (ВО) УПА серед перших командирів та комендантів заплілля відомі:

«Заграва»: командир — Іван Литвинчук — «Дубовий», комендант — Юрій Рибак — «Юрко»;

«Богун»: командир — Петро Олійник — «Еней», комендант — Сильвестр Затоканюк — «Пташка»;

«Турів»: командир Микола Колтонюк (Якимчук) — «Олег»*, комендант — «Ярослав Кармелюк»**;

«Тютюнник»: командир — Федір Воробець — «Верещака».

Оперативно-територіальні командування груп (ВО) УПА, за винятком ВО «Тютюнник», охоплювали своїм політичним впливом і військово-адміністративною діяльністю більшість населених пунктів на території Волині й Полісся. Проте керовані ними відділи УПА та місцеві територіальні формування (боївки, сільські самооборони) подекуди значно поступалися (чисельністю, боєздатністю) своїм супротивникам і не могли убезпечити заплілля. Недоторканим у другій половині 1943 р. заплілля могло залишатися тільки тимчасово і головно в лісистих місцевостях: Кременеччина (Антоновецька республіка), Кореччина (північна частина), Володимир-Волинщина («Січ»), Ковельщина (Скулинські ліси), Колківщина (Колківська республіка), Степанщина—Деражненщина. З цієї причини оперативно-територіальні командування, а зокрема штаби УПА, були мобільними, частково розосередженими і законспірованими. Командування груп перебувало здебільшого по хуторах і селах.

Політично-пропагандивну роботу на охоплених повстанським і підпільним рухом територіях провадили, зокрема, з допомогою періодичних і неперіодичних видань, які друкували у підпільних друкарнях крайового проводу та ВО. Керували процесом суспільно-політичні референти заплілля за участю виховників УПА. Для роботи над серійними виданнями було зорганізовано сталі осередки пропаганди, прив'язані організаційно до підпільних друкарень (технічні відділи).

Військова преса УПА на ПЗУЗ у 1943 р. представлена декількома періодичними виданнями: журнал «До зброї» ГК УПА (друку-

* Від середини вересня 1943 р. групою «Турів» командував Юрій Стельмащук — «Рудий».

** Приблизно від листопада 1943 р. комендантом заплілля ВО «Турів» був Панас Матвійчук «Криlach».

вався на території ВО «Заграва»), гумористичний журнал «Український перець» (територія Здолбунівського ВН у ВО «Богун»), газета «Наш фронт» (територія Ковельського ВН у ВО «Турів»), газета «Інформатор» (територія Володимир-Волинського ВН у ВО «Турів»).

Провідною ідеєю цих видань було здобуття Української Самостійної Соборної Держави в боротьбі з «імперіалістичними режимами» нацистської Німеччини та Радянського Союзу. Поряд з політично-пропагандистськими матеріалами, які висловлювали цю ідею, спираючись на історію національно-визвольної боротьби українського народу, у пресі УПА вміщували статті військово-технічного, політично-інформаційного характеру, а також ліричні та гумористичні твори.

Великого значення в діяльності запілля УПА набула господарська референтура. Перебування на повному забезпеченні понад 10 тис. людей вимагало потужного господарського апарату для заготівлі та постачання. Такі автономні господарські структури були створені у всіх ВО, крім «Тютюнник». Ця округа через нерозвиненість господарського апарату запілля УПА в Житомирській і Київській областях користувалася інфраструктурою ВО «Заграва» та «Богун».

Керівництво названих груп УПА майже тотожно повторювало склад Головної команди УПА. Та, на відміну від керівництва груп, невелика ГК УПА (декілька десятків осіб з усім персоналом) виконувала роль партизанського центру на ПЗУЗ. Вона надавала фахову допомогу в організації «партизанки», здійснювала загальне керування, планувала більші військові операції. Господарський відділ ГК УПА координував потреби УПА й запілля, знаходив і розробляв економічні можливості військових округ та здійснював обмін продукції між ними. Тож, оперативно-територіальні командування груп і ВО несли на собі майже весь тягар воєнної, адміністративної й господарської діяльності УПА та запілля на Волині й Поліссі.

Групи УПА, що діяли на території ВО, поділялися на сотні, курені та загони. Сотня* чисельністю 100—150 осіб була найнижчою військово-оперативною одиницею. 2—3 сотні об'єднувалися в курінь або загін. У групі «Турів» загони були значно більші і склалися

* Сотня поділялася на менші військово-тактичні одиниці — рої та чоти. Три рої складали чоту, три чоти і рій мінометів або важких кулеметів — сотню.

з 2—3 куренів. Сотні, курені та загони були прив'язані територіально до місцевостей своєї появи чи базування. Винятком була група «Тютюнник», яка складалася переважно з переданих від інших груп відділів та мала свої бази на територіях ВО «Заграва» і «Богун».

На початку осені структура і командний склад груп УПА та їхніх підрозділів на ПЗУЗ були такими:

Група № 01, «Заграва»: ШВШ — поручник Микола Левицький — «Славути» («Макаренко»)*; ШППШ — Василь Худенко — «Остап»; політвиховник — Степан Костецький — «Зимний».

Загони групи:

ім. Богуна (командир — Никон Семенюк — «Ярема»);

ім. Остапа (командир — Адам Рудик — «Шавула»);

ім. Колодзінського (командир — Микита Скуба — «Лайдака»);

ім. Коновальця (командир — Макар Мельник — «Кора»);

ім. Хмельницького (командир — Василь Брилевський — «Боровий»);

ім. Дорошенка (командир — Василь Левкович — «Вороний»).

Група № 02, «Богун»: ШВШ — Дмитро Казван — «Черник»; політвиховник — «Нестор».

Курені групи**:

Дубенський (командир — Юрій Чуйковський — «Юрко»);

Кременецький (командир — Іван Климишин — «Крук»).

Більшість відділів групи діяли окремими сотнями*** під керівництвом командирів Максима Скорупського — «Макса», Сергія Олеськова — «Негуса», Остапа Качана — «Саблюка», Гордія Вротновського — «Гордієнка», «Орла», «Тополі» та ін.

Група № 03, «Турів»: ШВШ — Борис Бедрик — «Клим»; політвиховник — «Хмурий».

Загони групи:

№ 01, «Котловина» (командир Степан Коваль — «Юрій Рубашенко», ШВШ — сотник «Яр», політвиховник — «Хома»);

* Від середини вересня 1943 р. обов'язки ШВШ групи «Заграва» виконував Дмитро Корінець — «Бористен».

** У листопаді 1943 р. розпочалося формування Острозького (Здолбунівського) куреня під командуванням Миколи Свистуна — «Ярбея» («Ясена»).

*** Для виконання деяких завдань та проведення рейдів окремі сотні групи «Богун» тимчасово об'єднувалися в курені.

№ 02, «Озеро» (командир — Юрій Стельмащук — «Рудий», ШВШ — Олексій Шум — «Вовчак»*, політвиховник — «Тур»);

№ 03, 003, ім. І. Богуна («Січ») (командир — «Лівар», ШВШ — Порфирій Антонюк — «Кліщ», політвиховник — Віктор Шибиста — «Брова»).

Група № 04, «Тютюнник» (ШВШ — Петро Гудзоватий — «Очеретенко», ШПШ — Єфрем Мовчан — «Орел» / «Бистрий»/). До групи було тимчасово приділено декілька сотень з інших груп**.

Від 15 серпня 1943 р. Головна команда УПА, проголошуючи себе «найвищою й одиноко-суверенною владою» на звільнених від радянських і німецьких органів та польських колоністів теренах України, запровадила приватну власність українських селян на землю. Для проведення поділу землі та наділення нею селян було обрано земельні комісії. Розподіл вільних земель у власність розпочався вже у вересні***. На територіях, опанованих УПА, для урегулювання громадського життя окремим розпорядженням від 1 вересня встановлювалося адміністративну владу. Її складали виборні, від села до області, органи — ради та управи. Запроваджувалося загальне навчання шкільної молоді, школи мали відкритися до 30 вересня 1943 р. Для оборони цивільного населення перед ворожими, грабінницькими нападами ГК УПА ініціювала створення самооборони сіл. З цією метою вся придатна до того молодь проходила військові та інші вишколи.

З перетворенням повстанських відділів в один військовий організм упорядковувалися організаційні процеси в армії. Зокрема, наказом № 8 від 27 серпня 1943 р. вводили військові ступені УПА, причому всі вояки, за традицією, мали називатися козаками.

У вересні 1943 р. у відділах УПА запровадили Військову польову жандармерію (ВПЖ). Для вирішення кримінальних справ у запілля організували станиці поліції. Щоби збирати й виготовляти географічні мапи, у кожній групі закладали «картографічні відділи».

На початку осені 1943 р. в підрозділах УПА було створено окремі відділи (в масштабах роїв, чот, сотень) кінноти. Зокрема, при групі

* Приблизно від другої половини вересня 1943 р. здійснював командування загону «Озеро». ШВШ загону став «Леонід Яворенко» (Микола Павлович).

** Зокрема, передана з групи «Турів» сотня «Лева» здійснювала в серпні—жовтні 1943 р. рейд по Житомирській обл.

*** За наявними в ДАРО документами, можна впевнено твердити про надання декільком тисячам селянських сімей у Рівненській обл. землі у власність.

«Енея» («Богун») у вересні почала діяти сотня кавалерії під командуванням полковника Олександра Даниленка — «Данька». Деяку увагу в УПА приділяли організації радіозв'язку, яким користувалися відділи на Поліссі.

Зі зростанням чисельності УПА постала гостра потреба в підготовці власних старшинських кадрів. З цією метою влітку та восени 1943 р. організовано формальні старшинські школи. В липні у масштабах вишкільної сотні під керівництвом поручника Лева Криська — «Гориня» постала старшинська (юнацька) школа «Дружинники». Вона діяла при Головному штабі УПА, виконуючи одночасно функції внутрішнього кільця його охорони. Зовнішнє кільце охорони по чергово творили загони групи «Заграва». Школа разом зі штабом базувалася на лісових хуторах Степаньського району, тимчасово передислоковуючись, коли з'являлася загроза з німецького боку. Старшини штабу разом з викладачами навчали у школі різних дисциплін. По проведенні чотиримісячного курсу старшинського вишколу та іспитах у грудні 1943 р. школа завершила свою роботу.

Паралельно з першою школою в жовтні започатковано під орудою поручника Федора Польового — «Поля» другу старшинську (юнацьку) школу «Лісові чорти». По проведенні скороченого курсу та дострокових іспитів школа закінчила свою роботу в січні 1944 р. Майно школи, частину викладачів та курсантів (юнаків) було переведено в Карпати, де організовано третю старшинську школу «Олені ч. 1».

Тільки та частина випускників, яка мала попередній командирський досвід чи дістала дуже високу оцінку на іспитах, закінчивши старшинські школи, отримала перший старшинський ступінь хорунжого. Більшість випускників отримала підстаршинські звання. По завершенні навчання випускники поверталися до своїх військових груп.

Через брак кваліфікованих підстаршинських кадрів у другій половині 1943 р. при всіх групах УПА (крім групи «Тютюнник») діяли від однієї до трьох підстаршинських шкіл. Зокрема, восени дві школи під назвами «Хорти» і «Везувій» функціонували при групі «Заграва». Відомо про діяльність у групі «Богун» школи «Північ». У групі «Турів» школи діяли при всіх трьох загонах.

Крім названих шкіл при групах та ВО діяла низка саперних, шоферських, санітарних, радіотехнічних, телефонічних, господарчих

та ін. вишкোলів, курсів і шкіл, які забезпечували кадрами відповідні служби УПА й запілля.

Серед акцій УПА восени—взимку 1943 р. можна назвати такі:

— переможні бої з'єднання з дев'яти сотень групи «Турів» під тактичним командуванням командира Олексія Шума — «Вовчака» з німецькими поліційними підрозділами, що відбулися 7—9 вересня біля с. Радовичі Турійського району;

— героїчна оборона 11 вересня 1943 р. чоти командира Андрія Мартинюка — «Берези», оточеної в Загорівському монастирі (Горохівський р-н), перед атаками значно потужніших сил німецької мотопіхоти, артилерії та авіації;

— рейд і бої двох куренів групи «Тютюнник» з німецькими та радянськими партизанськими підрозділами в жовтні 1943 р. на заході Житомирщини;

— наступ у жовтні загонів груп «Турів» і «Заграва» на бази з'єднань радянських партизанів у Любешівському та Морочанському районах Полісся;

— невдалий наступ у перших днях листопада з'єднання шести сотень під тактичним командуванням командира «Шавули» на бази підрозділів АК та радянських партизанів на сході Людвипільського району (на с. Мочулянка);

— рейди в листопаді—грудні на «схід», у Кам'янець-Подільщину і Вінниччину, відділів новозорганізованої в рамках групи «Богун» групи «Кодак».

Ще в серпні 1943 р. в Галичині на III НВЗ ОУН було ухвалено важливі військово-політичні рішення щодо ідеології та подальшої збройної боротьби з окупантами. Восени рішення збору впроваджували в життя на ПЗУЗ. Відповідно до рішень III НВЗ ОУН 20—21 листопада на Здолбунівщині відбулася Конференція поневолених народів. Згідно з її постановами, до національно-визвольної боротьби УПА і ОУН мали долучитися інші народи СРСР.

Наприкінці 1943 р. Провід ОУН на чолі з головою бюро Проводу Романом Шухевичем — «Туром» ухвалив рішення реформувати та розширити діяльність структур визвольного руху, зокрема повстанської армії. Наявні в УПА на ПЗУЗ та у військових референтурах у інших регіонах України збройні відділи реорганізовано в три крайові командування: УПА-«Захід», УПА-«Північ», УПА-«Південь».

Військовий штаб військової референтури Проводу ОУН стає Головним військовим штабом (ГВШ) УПА.

У процесі реформування військової діяльності ОУН відділи Української національної самооборони, які від липня 1943 р. діяли в Галичині на чолі з крайовим військовим штабом ОУН на Західно-Українських Землях (ЗУЗ), отримали назву УПА-«Захід» (УПАЗ). Підрозділи УПА, які діяли на ПЗУЗ, дістали назву УПА-«Північ». На основі виокремленої зі складу групи «Богун» групи «Кодак», що діяла на Хмельниччині й Вінниччині, та крайового проводу ОУН ПСУЗ організовано командування УПА-«Південь». Групу «Тютюнник» у поширюваній на теренах Житомирщини та Київщини пропагандистській літературі ідентифікували як УПА-«Схід», однак вона не мала свого крайового командування.

Підсумовуючи діяльність ОУН і УПА в 1943 р. на ПЗУЗ, слід відзначити помітне зростання чисельності обох організацій порівняно з початком року. Кількість членів ОУН, не враховуючи юнацтва ОУН* і симпатиків**, за попередніми підрахунками, сягла 10—15 тис. членів. Щодо оцінки чисельності УПА на території ПЗУЗ, то вона наприкінці 1943 р. становила близько 8—10 тис. осіб. Зокрема, група «Турів» після часткової демобілізації та переведення до групи «Заграва» загону «Котловина»*** налічувала на 1 січня 1944 р. 3048 осіб. З урахуванням демобілізованих та членів різних теренових збройних формацій запілля, чисельність УПА становила приблизно 15—20 тис. осіб³³. Серед чинників, які суттєво гальмували кількісне збільшення УПА, були нестача зброї, боєприпасів та вишколених командирів.

Щоби покращити ситуацію зі зброєю та амуніцією в УПА і запіллі, було організовано невеликі майстерні з ремонту, переобладнання та виготовлення зброї й боєприпасів. Робота таких майстерень з легким стрілецьким озброєнням стала набувати систематичного, конвеєрного характеру. Так, зокрема, в одній з майстерень на південній

* Чисельність юнацтва в багатьох випадках перевищувала кількість членів ОУН місцевих організацій.

** Чисельність симпатиків ОУН значно перевищувала кількість організованих членів.

*** Загін «Котловина» та територію його базування – Луцький ВН «Хортиця» — приблизно в листопаді 1943 р. було передано до складу групи (ВО) «Заграва». На початку 1944 р. загін отримав назву «Хвастівський загін».

³³ Содолю П. Українська Повстанча Армія. 1943-1949. – С. 47.

Рівненщині було налагоджено виготовлення запалювальних гранат системи «Комар».

Командування УПА намагалось організувати в повстанській армії частини, забезпечені захопленням у супротивників важким озброєнням. Так, при групах, загонах і куренях організувались окремі відділи артилерії. Окрема батарея артилерії під командуванням «Берези» діяла в складі групи «Богун». За деякими відомостями, в УПА використовували танки, скажімо, в загонах ім. І. Богуна («Січ») та ім. Є. Коновальця. Під час переходу територією ПЗУЗ німецько-радянського фронту різномірна стрілецька зброя, амуніція, а подекуди і важке озброєння потрапляли до УПА значно частіше.

З наближенням до ПЗУЗ німецько-радянського фронту запілля й УПА розпочали активну підготовку до приходу окупаційної радянської влади з її карально-репресивною системою (органи НКВД-НКГБ), налаштовуючись на тривалу повстанську боротьбу. Заготовляли і заховували (магазинували) в земляних сховищах значні запаси харчів, обмундирування та зброї. Активно будували криївки, бункери для запілля та УПА. Готували різного роду диверсійні групи. Вели посилену антирадянську пропаганду.

Зміни воєнно-політичної ситуації, і на території ПЗУЗ, і в цілому світі (військові поразки Німеччини, вихід Італії з війни тощо), призвели до контактів УПА та запілля з представниками різних формацій у складі німецької армії, адміністрації й поліції. Найбільш широкими і результативними стали переговори з командуванням угорських військових частин, що діяли на Волині й Поліссі. Зокрема, було укладено угоду про ненапад і відмову угорської сторони провадити насильницькі реквізиції серед цивільного населення. У переговорах з німцями УПА й запілля найбільше акцентували на недоторканності мирного населення, вимагали звільнити з ув'язнення керівників українського визвольного руху та надати зброю і боєприпаси. Значних масштабів набув перехід на бік УПА різнонаціональних відділів (узбеків, татар, азербайджанців, грузинів тощо) зі складу німецьких військово-поліційних підрозділів. Згодом командування УПА заборонило вступати в контакти з німецькими керівниками.

У січні—лютому 1944 р., після радянського наступу, більшу частину території Волині й Полісся було зайнято радянськими військами. 11 і 27 січня вони вступили в міста Сарни та Острог,

2 лютого — в обласні центри Рівне і Луцьк. Навесні німецько-радянський фронт зупинився на лінії Тернопіль—Кременець—Локачі—Ковель—Камінь-Каширський. Більшість відділів УПА-«Північ», як і новозорганізованої УПА-«Південь», перейшли або опинилися на підрадянській території. Почався новий, підрадянський період їхньої діяльності.

* * *

Під час просування лінії німецько-радянського фронту територією Правобережної України для організації визвольного руху, що опинилися на радянському боці, завершився розпочатий у кінці 1943 р. процес реформування. Організаційно їх охоплювали Генеральні округи (ГО) УПА, які також називалися Генеральними воєнними округами (ГВО). Одна ГВО ще від 1943 р. діяла на ПЗУЗ, а інша, за активної участі структур із ПЗУЗ, творилася на ПСУЗ. Загальне керування повстанським рухом у межах ГВО здійснювали крайові командування: на ПЗУЗ — УПА-«Північ», на ПСУЗ — УПА-«Південь».

На чолі кожної ГВО та відповідного крайового командування стояв командир, який керував УПА і запіллям (підпіллям ОУН). Керування УПА та службами забезпечення здійснювали за допомогою військового і політичного штабів. До першого входили оперативний, розвідувальний*, господарчий, військово-вишкільний, політично-виховний відділи. До політичного штабу входили внутрішньополітичний і зовнішньополітичний відділи. Командуванню ГВО підлягали також відділи (референтури) зв'язку й УЧХ.

Запіллям УПА ГВО (підпілля ОУН) керував підлеглий командир ГВО комендант. Апарат запілля поділявся на представлені у всіх ланках від ГВО до станиці (підпілля в селі) підрозділи (референтури) — організаційно-мобілізаційну, СБ, господарчу, організаційно-політичну та допоміжні підреферентури зв'язку і УЧХ.

Організаційно-територіальна структура запілля УПА (підпілля ОУН) на ПЗУЗ, порівняно з 1943 р., залишилася незмінною за деякими незначними винятками. Низовою клітиною організації була станиця, декілька станиць (2—5) об'єднувалися в куцї**. Декілька

* Був підвідділом Військової служби безпеки, яка, відповідно, була частиною референтури СБ.

** Якщо організація охоплювала не всі населені пункти, куцї ланки не було і станиці підлягали підрайону.

кущів (2—5) об'єднувалися в підрайон, декілька підрайонів складали район, декілька районів (3—6) — ВН, декілька надрайонів — ВО, декілька округ — ГВО, або край (землю) (ПЗУЗ, ПСУЗ).

На початку 1944 р. територія ГВО на ПЗУЗ розподілялася на чотири ВО: «Заграва»*, «Богун» («Січ»)**, «Турів»***, «Тютюнник»****. Підпільні структури ОУН на ПСУЗ будувалися за загальними організаційними зразками і поділялися на округи та надрайони. Нижчі клітини, через недостатнє охоплення регіону, були розвинуті фрагментарно.

Орієнтовна чисельність активних учасників запілля (членів і кандидатів ОУН, юнацтва ОУН) на ПЗУЗ і ПСУЗ складала до 20 тис. осіб, а число симпатиків руху обраховувалося десятками тисяч.

Організаційна будова УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ від 1943 р. була такою: найнижча бойова ланка — рій (у середньому 10 осіб, еквівалент відділення регулярної армії), 3—4 рої складали чоту (підвідділ; взвод); 2—3 чоти — сотню (відділ; рота); 2—5 сотень — курінь (батальйон); 2—3 курені — загін (полк); 1—5 загонів — групу (дивізія). У 1944 р. сталою залишалася структура від рою до сотні, а вищі ланки, пристосовуючись до обставин боротьби, постійно реорганізовувались і мали індивідуальні особливості та назви. Зокрема, 1944—1945 рр. великі об'єднання чисельно різних підрозділів УПА тут називалися загонами, бригадами і з'єднаннями*****. Найвищими структурними формаціями УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ були, відповідно, УПА-«Північ» та УПА-«Південь».

У першій половині 1944 р. вищі підрозділи УПА мали таку структуру і командний склад:

УПА-«Північ»: командир — Дмитро Клячківський — «Панас Мосур» («Омелян Кримський», «Охрім»)*****; ШВШ — Михайло

* Включала Луччину, Костопільщину, Сарненщину в Україні та Столинщину, Пінщину в Білорусі.

** Включала Рівненщину, Здолбунівщину, Дубнівщину, Кременеччину.

*** Включала Володимир-Волинщину, Горохівщину, Ковельщину в Україні, Берестейщину, Кобринщину в Білорусі та Холмищину, Підляшшя в Польщі.

**** Включала Коречщину, Гоцанищину, Житомирську обл., західну частину Київської обл. в Україні та південні райони Поліської обл. в Білорусі.

***** З'єднання «Базар» (група «Тютюнник», УПА-«Північ») і «Холодний Яр» (УПА-«Південь») нараховували у квітні 1944 р., відповідно, 148 і, приблизно, 2 тис. осіб.

***** Від лютого до серпня 1944 р. Д. Клячківський перебував по німецькому боці німецько-радянського фронту, а обов'язки командира УПА-«Північ» тимчасово виконував Я. Бусел.

Медвідь — «Карпович» («Микола Крем'янецький»), Борис Бедрик — «Клим» («Див»); політвиховник (пвх.) — Яків Бусел «Заславський» («Галина»).

Група «Заграва»: командири — Іван Литвинчук — «Дубовий» («Максим»), Степан Янишевський — «Далекий» («Юрій»); ШВШ — Дмитро Корінець — «Д. Дмитречко» («Гриць», «Бористен»), Володимир Рудаков — «Святославич»; пвх. — Степан Костецький — «Зимний».

Загони групи:

Батуринський (командири — Адам Рудик — «Шакал» / «Шаула» /, «Лебедин»);

Корсунський (командири — Микита Скуба — «Лайдака», Дмитро Калинюк — «Ярок»);

Прилуцький* (командири — Ярослав Ждан — «Острий», Анатолій Монь — «Гамалія»);

Стародубський (командир — Макар Мельник — «Кузьма» / «Кора» /);

Хвастівський (командири — Степан Коваль — «Юрій Рубашенко», «В. Чорнота»).

Група «Богун»: командир — Петро Олійник — «Роман» («Еней»); ШВШ — Дмитро Казван — «Гриць» («Черник»)**; пвх. — «Середа». Курені (з'єднання) групи під командуванням: «Балабана», Андрія Трачука — «Бувалого», Семена Котика — «Кожуха» («Вира», «Докса»), Івана Золотнюка — «Довбенка», Степана Трохимчука — «Кирея» («Недолі»)***, Олександра Кайдаша — «Лиха» («Дика»), Івана Сала — «Мамая», «Непитайла», Олександра Степчука — «Рова» («Сторчана»), Олександра Калиновського — «Хмари», Юрія Чуйковського — «Юрка», Миколи Свистуна — «Ясена» («Ярбея») та ін.****. Частина формувань групи діяла окремими підрозділами.

* У березні 1944 р. загін було передано до складу групи «Тютюнник».

** Після поранення у травні 1944 р. Д. Казвана обов'язки ШВШ, певно, виконував «Гармаш» (імовірно — Гордій Загоруйко).

*** У квітні 1944 р. курінь передано до складу групи «Тютюнник».

**** Певно, у квітні 1944 р. курені (з'єднання) групи «Богун» було зведено у з'єднання «Донбас» і «Холодний Яр». Перше під командуванням «Балабана» у складі куренів (з'єднань) «Довбенка» і «Бувалого» після боїв під Гурбами брало участь у рейді за р. Случ. З'єднання «Холодний Яр» під командуванням М. Свистуна — «Ясена» 23 квітня 1944 р. передано до складу УПА-«Південь».

Група «Турів»: командир — Юрій Стельмащук — «Кайдаш» («Рудий»); ШВШ — Олексій Шум — «Вовчак»; пвх. — «Хмурий».

Загони групи:

ім. І. Богуна («Богун») (командири — Порфирій Антонюк — «Сосенко» / «Кліщ»/, Олексій Громадюк — «Острижський» / «Голобенко»/); «Пилявці» (командир — Іван Климчак — «Лисий» / «Павлюк»/);

Полтавський (командир — Климук — «Назар Крига»; частина формувань групи діяла окремими підрозділами).

Група «Тютюнник»: командир — Федір Воробець — «Олекса Глід» («Верещака»); ШВШ — Петро Гудзоватий — «Василь Вечера»; пвх. — Єфрем Мовчан — «Петро Степанченко» («Орел»).

З'єднання групи:

«Базар» (командир — Микола Мельник — «Онищенко» / «Павло»/);

«Крути» (командир — «Чорненко» / «Жук»/);

«Хмельницький» (командир — Яків Яковлів — «Квартиренко» / «Юрко»/. У східних регіонах ВО діяли окремі підрозділи групи)*.

На початку 1944 р. територію ПСУЗ трансформовано у ГВО, підрозділи групи «Кодак»** та інші мілітарні формування, що діяли на ній, реорганізовано в УПА-«Південь»³⁴. До керівництва УПА-«Південь» входили: командир Василь Кук — «Леміш» («Ле»); ШВШ — Олександр Даниленко — «Полтавченко» («Данько», «Павчук»), Василь Процюк — «Микола» («Кропива»), Леонід Ступницький — «Гончаренко»; пвх. — Михайло Степаняк — «Сергій» («Богдан»).

Складалась УПА-«Південь» з куренів під командою Остапа Качана — «Саблюка», Івана Климичина — «Крука», Ярослава Білинського — «Бистрого», Степана Савчука — «Наливайка», Максима Скорупського — «Макса», а також окремих груп і підвідділів. У квітні 1944 р. до неї перейшло з групи «Богун» з'єднання «Холодний Яр» у складі куренів під командуванням «Рова» («Сторчана»), «Кожуха» («Вира») і «Мамає».

* Зокрема, у південних районах Житомирської обл. діяв загін (до 50 осіб) у складі 7 груп під командуванням члена проводу ВО «Тютюнник» Петра Кухарчука — «Дороша».

** Була сформована восени 1943 р. з підрозділів групи «Богун» для діяльності на території ОСУЗ і Трансїстрії.

³⁴ Розподільник наказу ч. 2/44 ГВШ УПА від 26 січня 1944 р. включає УПА-«Південь» як окремого адресата (Літопис УПА. — Т. 1. — С. 163).

Загальна чисельність УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ на початку 1944 р. складала 5—7 тис. осіб, а з урахуванням місцевих мілітарних структур (боївок, сільських самооборон) — 15—20 тис., при великому мобілізаційному потенціалі. Навесні 1944 р., після проведення мобілізації, чисельність УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ сягнула 10 тис. осіб. Проте вже у травні — на початку червня, внаслідок масштабних операцій з боку внутрішніх військ (ВВ) НКВД та підрозділів ЧА відділи УПА почали швидко зменшуватися.

Наближення наприкінці 1943 р. німецько-радянського фронту до охоплених повстанським рухом регіонів Правобережної України супроводжувалося посиленою підготовкою до боротьби з радянською владою.

Організаційна підготовка полягала у перегрупованні сил, децентралізації та конспірації, зокрема відділів УПА, побутово-господарському забезпеченні (облаштування криївок, бункерів, господарських складів — магазинів) тощо. Суспільно-політична підготовка здійснювалася за допомогою інструкцій, виховно-підготовчих курсів (відправ), зборів населення, роз'яснювальної роботи тощо.

Водночас, було підготовлено кадри до пропагандивної акції серед бійців ЧА. Виготовлено велику кількість звернень-листівок, у населених пунктах на стінах писали національно-визвольні, антирадянські та антинімецькі кличі й гасла.

З радянського ж боку, для руйнування німецького тилу та ліквідації українського визвольного («націоналістично-бандитського») руху на початку 1944 р. на території ПЗУЗ були задіяні великі з'єднання червоних партизанів загальною чисельністю до 10 тис. осіб. Швидко рухаючись, ведучи активну розвідку і бої з невеликими німецькими частинами, партизани, передовсім у лісистих районах, заходили майже в кожне село, де вступали в бої з виявленими підрозділами УПА, ліквідовували учасників визвольного руху, викривали господарські склади (магазини), знищували пропагандистські написи-гасла.

Невеликі сутички і великі бої між УПА та червоними партизанами відбувалися зі змінним успіхом у більшості районів ПЗУЗ. Серед найзначніших — бої куреня «Кори» з підрозділами Рівненського з'єднання № 1 (командир Василь Бегма), куренів «Криги» і «Лисого» з підрозділами Чернігівського з'єднання (командир Олексій

Федоров), загону ім. І. Богуна (командир «Сосенко») з 1-ю Українською партизанською дивізією ім. С. А. Ковпака (командир Петро Вершигора). Наслідком останнього бою була втрата наприкінці січня 1944 р. повстанської бази загону ім. І. Богуна — «Січі» у свинарських лісах на Володимир-Волинщині.

У січні 1944 р. підрозділи ЧА ввійшли на опановані УПА та її запіллям терени ПЗУЗ, тим часом уся територія ПСУЗ уже була захоплена радянськими військами. Взимку — на початку весни 1944 р. лінія німецько-радянського фронту стабілізувалась і на німецькому боці залишилася тільки західна частина Волинської області. Загалом, на ПЗУЗ і ПСУЗ перебувало понад 500 тис. вояків різноманітних ворожих УПА військових з'єднань. Для українського визвольного руху розпочався новий період боротьби проти радянського тоталітарного режиму.

З незначними втратами фронт перейшли більшість підрозділів УПА. Переходили, маршуючи у лісовій місцевості, здебільшого окремими невеликими відділами — чотами, рідше сотнями. В інших випадках, у безлісних місцевостях, відділи розчленовувались, і вояки залишалися в селах під виглядом селян або переховувались у завчасно підготовлених криївках та бункерах. Нерідко практикували перехід через лінію фронту під виглядом червоних партизанів. Найгірші наслідки при доланні фронту мала тимчасова демобілізація підрозділів. Крім того, в цей час з УПА на радянський бік перейшли більшість іншонаціональних відділів.

У перші дні після встановлення радянської адміністрації найбільших втрат зазнав господарський сектор УПА. Недостатня конспірація та активна діяльність агентури органів держбезпеки призвели до ліквідації близько 75% організаційно-військових складів (підземних сховищ, магазинів).

Виконуючи оперативні інструкції командування, підрозділи УПА намагалися не вступати в бої з ЧА. Однак частини ЧА та ВВ НКВД, поінформовані про антибільшовицький визвольний рух, одразу ж узялися до його ліквідації³⁵. За радянською звітністю, одні

³⁵ Про поінформованість радянських військ щодо «ворожої антирадянської діяльності українсько-німецьких націоналістів» свідчить доповідна начальника політуправління 1-го Українського фронту генерал-майора С. Шатілова секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову: *Центральный государственный архив гражданских объединений* (далі — ЦГАГО). — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 930. — Л. 11–12.

з перших більших боїв між УПА і ЧА відбулися на Сарненщині 12 і 18 січня 1944 р. Тоді підрозділи загонів «Лайдаки» і «Яреми», зазнавши невеликих втрат, відступили³⁶. Проте за повстанською звітністю, 18 січня 1944 р. сотня з загону «Яреми» під командуванням Василя Борозенка — «Ворона» мала в броненському лісі на Сарненщині переможний бій з радянським військовим підрозділом³⁷.

По німецькому боці фронту Вермахт і поліція, намагаючись очистити своє заплілля від партизанів і повстанців, вступали в переговори з підрозділами УПА, робили спроби нейтралізувати їх або залучити на свій бік. Згадуючи про німецько-українські контакти, слід зауважити, що загалом вони були заборонені з боку керівництва УПА і ОУН. Однак, попри заборону, в швидкозмінних бойових умовах такі контакти все ж відбувалися. Залежно від статусу учасників, їхні наслідки були різними і зводилися головню до тактичних угод щодо переміщення, обміну інформацією, полоненими, надання німецькою стороною зброї.

Намагання німців силою підпорядкувати собі повстанські підрозділи не мали успіху. Зокрема, на Володимир-Волинщині командуванню УПА вдалося вивести з оточення загін ім. І. Богуна (1200 осіб), а колишнього його командира Порфирія Антонока — «Сосенка» «за зговорення з німецьким окупантом» було розстріляно. В інших регіонах узимку—навесні 1944 р. в боях з німецькими військами зазнали поразок курені Івана Климшишина — «Крука», Григорія Кузьми — «Мороза» та інші, менші підрозділи. У сутичках з німецькими частинами загинули ШВШ групи «Турів» сотник Олексій Шум — «Вовчак» та комендант ВО «Богун» хорунжий Сильвестр Затовканюк — «Пташка».

З початком 1944 р. загострилися на ПЗУЗ українсько-польські взаємини. Значною мірою це було пов'язано зі створенням і діяльністю на Володимир-Волинщині, Ковельщині, а також Холмщині та Грубешівщині (Польща) польських військово-партизанських підрозділів. Їхньою основою стали відновлена 27-ма Волинська дивізія АК та «Батальйони хлопські» (БХ). Намагання 27-ї дивізії здобути на Волині «оперативний простір» наштовхнулося на збройний спротив УПА та заплілля. На Грубешівщині навесні—влітку 1944 р. бої

³⁶ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 930. — Л. 16.

³⁷ Там же. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Д. 234. — Л. 19.

між УПА та польськими підрозділами набули фронтового характеру*. Після відходу із ПЗУЗ радянсько-німецького фронту українсько-польське збройне протистояння на Волині стало швидко згасати. Натомість аналогічний конфлікт розгорівся на українських етнічних територіях Холмщини та Грубешівщини в Польщі**.

З приходом на територію ПЗУЗ Ча там розпочалася організація радянських адміністративно-партійних і репресивних органів (НКВД, НКГБ). Військова контррозвідка «Смерш» і ВВ НКВД в заплілі 1-го Українського та 1-го Білоруського фронтів активно зайнялися «очищенням» регіону від «ворожих елементів».

У деяких районах прифронтової смуги практично відразу розпочалася спонтанна мобілізація чоловічого населення до Ча³⁸. Планова ж мобілізація розгорнулася навесні, зокрема 1 березня 1944 р. — у Рівненській області. Загалом у перші місяці року в Рівненській і Волинській областях було мобілізовано понад 100 тис. осіб. Мобілізація супроводжувалася неявкою на збірні пункти частини новобранців, тому, щоб забезпечити цей захід, залучали підрозділи ВВ НКВД і Ча, які проводили облави³⁹. Насильницька мобілізація та певний спротив населення у березні—квітні 1944 р. стали однією з причин значного зростання чисельності відділів УПА.

Тим часом посилювалися заходи радянських органів, спрямовані на ліквідацію УПА. Зокрема, з проекту звіту секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну випливає, що до Рівненської і Волинської областей було направлено дві бригади ВВ НКВД та оперативні групи НКВД і НКГБ, а місцеві органи НКВД й НКГБ організовували «агентурну сітку з наших людей, а також з учасників “УПА” і “УНРА”», яких засиляли у «банди для розкладової роботи»⁴⁰.

Планували також інші заходи: створення у кожному районі з радянських партизанів загонів НКВД (на 13 березня 1944 р. було

* З українського боку в боях брав участь, зокрема, загін ім. І. Богуна групи «Турів».

** Навесні 1945 р. тамтешня Холмська округа була передана до складу Закерзонського краю (ЗУЗ).

³⁸ На середину лютого 1944 р. у Рівненській обл. було мобілізовано 10676 осіб українського населення (ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 930. — Л. 38–41).

³⁹ На 15 квітня 1944 р. у Рівненській області з 57677 мобілізованих 10500 осіб, тобто кожного п'ятого, було мобілізовано «у примусовому порядку» (Там же. — Д. 890. — Л. 41).

⁴⁰ Там же. — Д. 703. — Л. 13.

створено 19 загонів загальною чисельністю 1581 особа), прибуття 5 бригад ВВ НКВД, озброєння обласних та районних активів радянської адміністрації, виселення сімей повстанців у віддалені місцевості СРСР тощо⁴¹.

Визвольний рух, зі свого боку, в багатьох місцевостях намагався активно протидіяти встановленню радянської адміністрації та мобілізації до ЧА: здійснювали напади на райцентри і населені пункти⁴²; ліквідували будівлі різних установ; у сільрадах знищували дані перепису населення і списки військовозобов'язаних; проводили активну антипризовну агітаційну кампанію та напади з відбиванням колон новобранців на дорогах до збірних пунктів.

Керівництво руху, передбачаючи, що чоловічий резерв невдовзі може вичерпатися, на початку березня 1944 р. розпочало контрмобілізацію до УПА. Наприклад, на Мізоччині (Рівненська обл.) мобілізація почалася в ніч на 3 березня. Однією з причин призову до УПА також були оперативні плани щодо широкого розгортання повстанської діяльності у центральних, південних та східних регіонах України. Внаслідок мобілізації повстанські підрозділи швидко зросли. Співвідношення досвідчених учасників УПА до новобранців нерідко складало 1 до 5. Слабка військова підготовленість та недостатнє матеріально-технічне забезпечення таких підрозділів стали причиною великих людських втрат.

Під час переходу через лінію фронту повстанці, виконуючи інструкції керівництва, намагалися різним чином дістати якомога більшу кількість озброєння та всілякого іншого військового спорядження. За різними свідченнями, повстанці захопили чимало легкої та важкої стрілецької зброї, засоби пересування та зв'язку, гармати, танки і навіть реактивну мінометну систему «Катюша» та літак У-2.

Акції зі здобуття озброєння й матеріалів часто набували характеру збройних сутичок. Зокрема, у Рівненській області у січні—лютому 1944 р. радянські джерела зафіксували 154 такі сутички («нальоти»), в яких загинуло 439 військовослужбовців ЧА⁴³. Під час

⁴¹ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 930. — Л. 17—19.

⁴² У січні—лютому 1944 р. в Рівненській обл. радянські органи зафіксували 7 нападів на райцентри і 67 нападів на інші населені пункти, під час яких загинуло, відповідно, 112 і 553 особи (ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 930. — Л. 68).

⁴³ Там же.

однієї з них, 29 лютого 1944 р., було смертельно поранено командувача 1-го Українського фронту генерала армії Миколу Ватутіна⁴⁴.

Зростання чисельності та бойової активності УПА в тилу ЧА спричинило декілька великих оперативно-військових операцій ВВ НКВД із застосуванням усіх видів зброї. Так, 21—27 квітня 1944 р. проведено операцію з оточення і прочісування великого масиву кременецьких лісів⁴⁵. До проведення операції було залучено «найбільшу кількість військових сил і оперативних працівників», зокрема, чотири стрілецькі бригади*, кавалерійський полк, танковий підрозділ (15 легких танків), легку авіацію; загальна чисельність використаних військ склала понад 15 тис. осіб**. В оточенні опинилися з'єднання УПА-«Північ» та УПА-«Південь» чисельністю близько 4 тис. вояків, серед них і новобранців, а також понад 1 тис. осіб цивільного населення, яке з різних причин залишило свої домівки і переховувалось у лісах.

Під час операції повстанські підрозділи були змушені вести важкі фронтальні оборонні бої, що проходили зі змінним успіхом⁴⁶. Кульмінацією стали бої 24 квітня в районі с. Гурби (Горби). ВВ, незважаючи на застосування кавалерії, танків і артилерії, не вдалося вибити повстанців із їхніх позицій і видавити з лісу на відкритий простір, у тили фронтових військ ЧА в районі м. Кременця. Вранці 25 квітня 1944 р. підрозділи УПА, покинувши обози та шпиталі, провівши один великий бій у с. Буца, змогли трьома колонами вийти з оточення. Основну частину загиблих у Кременецькій операції з боку УПА склали новобранці, поранені та цивільне населення⁴⁷.

⁴⁴ Як це не парадоксально, але під час поховання М. Ватутіна у Києві в почесній варті, за свідченням учасника, серед інших стояли й мобілізовані до ЧА з Рівненської обл. колишні вояки УПА. Див.: Мосійчук Ф. «55 років тому... Як повстанці УПА хоронили... радянського генерала, командуючого 1-им Українським фронтом Миколу Ватутіна» // Поліський маяк. — 3 квіт. — 1999. — № 10 (6859).

⁴⁵ Внутренние войска в Великой Отечественной войне, 1941—1945. — Москва, 1975. — С. 627.

* Дві бригади перед тим прибули з Північного Кавказу, де брали участь у виселенні місцевих народів, звинувачених у співпраці з німецько-нацистськими окупантами.

** За повстанськими звітами, в операції також брали участь підрозділи ЧА другої фронтової лінії, а загалом війська налічували 30—35 тис. осіб.

⁴⁶ За звітами ВВ НКВД, відбулося 26 зіткнень (боїв), причому деякі з них тривали по 8—11 годин. Див.: Внутренние войска в Великой Отечественной войне, 1941—1945. — С. 628.

⁴⁷ За радянськими даними, з боку повстанців було вбито 2018 осіб, заарештовано — 1570. Серед трофеїв були: 1 літак (У-2), 7 гармат, 15 мінометів, 42 ручні кулемети, 31 автомат, 298 гвинтівок, 120 возів, 129 коней тощо (Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 9401. — Д. 65. — Л. 8.).

Під час інших операцій ВВ НКВД за участю частин ЧА навесні—влітку 1944 р. були повністю або частково розбиті курені та сотні Ярослава Білинського — «Бистрого», Анатолія Костецького — «Богуна», Петра Базелицького — «Буревія», Степана Трохимчука — «Кирея», Олександра Поліщука — «Лиха», Івана Кобиця — «Мазепи», поручника Ярослава Ждана — «Острого», Олександра Калиновського — «Хмари», «Чорноти», Адама Рудика — «Шакала», хорунжого Юрія Чуйковського — «Юрка» та ін. Великих втрат зазнали підрозділи групи «Тютюнник» (з'єднання «Базар») та з'єднання «Холодний Яр» (курені «Ви́ра», «Міші»), що рейдували на схід.

Усе це змусило командування УПА провести часткову демобілізацію та реорганізацію великих підрозділів, пристосовавши їх до нових умов боротьби на території ПЗУЗ і ПСУЗ. Це стосувалось і запілля (ОУН), яке фактично перетворилось на протирадянське підпілля. Що ж до невеликих підрозділів УПА, то вони, дотримуючись засад конспірації, постійно маневрували і, уникаючи нав'язаних противником фронтальних боїв, завдавали ударів по місцевих радянських адміністративних органах, силових структурах, транспортному сполученню і зв'язку.

До невеликих підрозділів УПА місцевого значення організаційно також належали проміжні між військом і запіллям структури — відділи особливого призначення (ВОПи). У кожному підпільному районі зазвичай мав діяти один ВОП у форматі чоти (20—40 осіб). В оперативному плані ВОПи підлягали військовій референтурі та СБ, однак, на відміну від боївок СБ (10—20 осіб), вони не виконували слідчо-каральних функцій, а здійснювали диверсійно-бойові акції. Місцеві підрозділи мали слабшу підготовку і через це були «не в силі вив'язатися» з покладених на них командуванням УПА завдань. Під час бойових сутичок з ВВ НКВД ВОПи й боївки не витримували першого ж удару противника і відступали.

Нова зустріч визвольного руху на початку 1944 р. з радянською («східною») дійсністю спонукала частину його активу на ПЗУЗ і ПСУЗ переосмислити завдання і засоби визвольної боротьби в Україні та СРСР, внести зміни в ідейно-політичні засади, організаційні форми і тактику. Тож, на I Установчому з'їзді, що пройшов 17—18 липня 1944 р. в районі с. Дермань Мізоцького району Рівненської області, було створено Народно-визвольну революційну

організацію (НВРО). Учасники з'їзду* обрали Центральне Керівництво («революційний актив») НВРО у складі: Василь Кук — «Леміш» (керівник), Яків Бусел — «Заславський» та Михайло Степаняк — «Сергій»**. У серпні 1944 р. до керівництва також був включений Дмитро Клячківський — «Охрім» («Клим Савур»)†⁴⁸.

На з'їзді були ухвалені керівні документи — резолюції і статут НВРО. Текст резолюцій тимчасово заступав програму організації, яка мала бути ухвалена на майбутньому конгресі. При публікації резолюцій НВРО (неповний текст) з конспіративних причин не були подані розділи про ставлення до ОУН, Проводу ОУН та «організаційної справи». У неопублікованій частині резолюцій НВРО (повний текст) було вказано, що керівним органом НВРО є Провід ОУН.

Згідно з керівними документами, зміни в ідейно-політичних засадах полягали у декларуванні боротьби за соціальне — поряд з національним — визволення, за новий соціальний та економічний лад, демократизацію всього державного і суспільного життя в СРСР. Зміни у тактиці боротьби виявилися в тому, що НВРО брала на себе обов'язки керівної політичної структури для всіх антиімперіалістичних сил в Україні. Метою її діяльності було визначено боротьбу «проти диктатури Сталіна і його партійно-більшовицької кліки» за повалення «сталінсько-більшовицького режиму в СРСР і встановлення народно-революційної влади через утворення народно-революційних урядів».

В масштабах України НВРО боролась за новий тип народної держави, а на загальносоюзному рівні — за побудову незалежних національних держав, для чого необхідно було підняти на боротьбу трудящі маси усіх народів, залучити протимперіалістичні елементи. Боротьба мала відбуватися «шляхом революції» — загального збройного повстання.

* Достеменно відомо про участь у роботі з'їзду В. Кука — «Лемеша», М. Степаняка — «Богдана» («Дем'яна Нестеровича», «Сергія»), Я. Бусла — «Заславського» («Галини»), Я. Дудара — «Вереса» («Чавуна»), П. Олійника — «Романа», Є. Басюка — «Коломійця» («Середі»). Імовірно є також участь Л. Ступницького — «Гончаренка», І. Литвинчука — «Максима», Ф. Воробця — «Олексі Глода», М. Свистуна — «Ясена», П. Матвійчука — «Крилача».

** 30 липня 1944 р. був поранений та заарештований органами НКВД.

†⁴⁸ За свідченнями Олександра Луцького, провідником НВРО був «Леміш», політичним референтом — «Сергій», референтом пропаганди — «Галина», військовим референтом — «Клим Савур». Див.: Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. — Київ, 2000; Проблема ОУН–УПА. Попередня історична довідка. — Київ, 2000. — С. 98.

До змін також належить запровадження нової назви для визвольного руху, — з огляду на нові форми й тактику, передусім для дій «на Сході». Військово-повстанського формату УПА було недостатньо для політичної роботи, а подальшому використанню ОУН перешкождали закиди щодо «співпраці оунівців з нацистами», — про це ненастанно голосила радянська пропаганда.

Практичне впровадження НВРО на ПЗУЗ і ПСУЗ розпочалося у вересні 1944 р. Керівники ГО та відповідні нижчі ланки були поінформовані про «створення нової організації, як об'єднання революційних сил» та отримали до опрацювання і виконання керівні документи. Відбувалася незначна трансформація наявних структур ОУН (зміна назви тощо). В організаційній діяльності цей процес виявився, зокрема, у переході до «внутрішньо-організаційної демократії», при цьому відкидалися «нездорові засади особистої диктатури». Саме така обставина, поряд із потужною провокативно-агентурною діяльністю радянських спецорганів, спричинила внутрішньоорганізаційне протистояння, через що згодом з'явилися підстави називати НВРО опозицією⁴⁹.

Оскільки організаційні перетворення на ПЗУЗ і ПСУЗ частина керівництва визвольного руху започаткувала автономно, перебуваючи по радянській бік німецько-радянського фронту, остаточне рішення стосовно НВРО мало бути ухвалене за участі Проводу ОУН і ГК УПА.

Згодом виявилось, що створення з ініціативи Проводу ОУН і ГК УПА на I Великому зборі (відбувся 11—15 липня 1944 р. на Самбірщині в Карпатах — фактично водночас з I Установчим з'їздом НВРО на Рівненщині) «загально-національного керівного центру визвольної боротьби» — Української Головної Визвольної Ради (УГВР) призвело до формальної ліквідації НВРО наприкінці 1944 р.*. Загалом, процес ліквідації НВРО на ПЗУЗ і ПСУЗ тривав понад півроку.

⁴⁹ Див.: Киричук Ю. Історія УПА. — Тернопіль, 1991. — С. 21; Дужий П. Чи була опозиція в УПА? // За вільну Україну. — 2 лип. — 1992; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. — С. 110.

* Рішення про ліквідацію НВРО було ухвалено на засіданні Проводу ОУН, що відбулося в листопаді 1944 р. на Рогатинщині (сучасна Івано-Франківська обл.) за участі Р. Шухевича — «Тура», Д. Маївського — «Зруба», Д. Грицяя — «Перебийноса» та прибулих з ПЗУЗ В. Кука — «Лемеша», Я. Бусла — «Галина» і Д. Клячківського — «Охріма».

Значної реорганізації з приходом на ПЗУЗ радянської влади зазнав зв'язок в УПА і запілля. На початках ще діяв налагоджений і розвинутий в період німецької окупації кур'єрський зв'язок за системою естафети («штафети») зі стаціонарними пунктами пересилання й отримання пошти. При тому лінії зв'язку УПА і запілля не перетинались і діяли окремо. Невідповідність усталеної системи зв'язку радянській дійсності, значні людські втрати й великі розриви у сполученні викликали потребу істотно її скоротити та реорганізувати. З цією метою в підпіллі було запроваджено принцип заздалегідь обумовлених дат і місць, де залишали пошту («мертві пункти зв'язку»), а також зустрічей підлеглих з керівниками. В УПА для зв'язку використовували кур'єрські групи (2—5 осіб). У 1945—1946 рр., після реорганізації повстанських підрозділів у збройне підпілля, кур'єрський зв'язок застосовували для передачі кореспонденції на великі відстані.

У липні 1944 р. ЧА розпочала загальний наступ і, швидко руйнуючи фронт, досягла рубежу р. Вісла у Польщі. Вся територія ПЗУЗ і прилеглі українські етнічні землі Холмщини та Підляшшя (Польща) опинилися під радянським контролем. Цей наступ призвів до виходу з ПЗУЗ, окрім німецьких військ, більшості фронтових і тилових частин ЧА, прикордонних і внутрішніх військ НКВД, що дало можливість керівництву визвольного руху налагодити, а в деяких районах — реанімувати діяльність підпілля й УПА.

У липні—серпні 1944 р. структура визвольного руху на ПЗУЗ і ПСУЗ була реорганізована. Чотири ВО, що діяли від 1943 р., було переформовано і на їхній основі в рамках НВРО утворили три⁵⁰ ГО: північно-західну* (провідник — Іван Литвинчук — «Максим Дубовий»), північно-східну** (провідник — Федір Воробець — «Шигуніч Денис»), південно-східну (провідник — Петро Олійник — «Роман»). Межею між двома першими стала р. Горинь. Територія південної Рівненщини (лівобережжя р. Горинь), Кременеччина (волинські райони Тернопільської обл.), Кам'янець-Подільська (Хмельницька) і

⁵⁰ Загалом планувалося створити п'ять ГО у складі НВРО (ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 23. — Л. 20). Назви і територіальні межі двох ГО не встановлені.

* Включала територію Волинської і північно-західну частину Рівненської обл. в Україні, Берестейщину і Пінщину в Білорусі, Холмщину і Підляшшя у Польщі.

** Включала всю правобережну, по р. Горинь, частину Рівненської обл., Житомирську і західну частину Київської обл. в Україні та деякі прилеглі південні райони Білорусі.

Вінницька області та південна частина Київської області були закріплені за південно-східною ГО («22»). Кожна ГО поділялася на три ВО.

У другій половині 1944 р. зазнали реорганізації також підрозділи УПА, що діяли на ПЗУЗ і ПСУЗ. Групи «Заграва», «Турів» і «Тютюнник» переформовано у з'єднання груп (ЗГ) «33» («Завихост») і «44» («ЗГ», «444»), які діяли, відповідно, на території північно-західної та північно-східної ГО. На території південно-східної ГО надалі діяла УПА-«Південь» разом із включеною до її складу групою «Богун» (певно, під назвою «Донбас»).

Структура і командний склад вищих ланок УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ були такими: командир УПА-«Північ» — Дмитро Клячківський — «Охрім»*; ШВШ — Борис Бедрик — «Клим» («Див»); пвх. — Яків Бусел — «Заславський» і «Вадим» («Золотаренко»).

До складу ЗГ «33» («Завихост») входило 6 бригад та інші підрозділи чисельністю до 1500 осіб. На чолі з'єднання стояли: командири Іван Литвинчук — «Максим Дубовий», Юрій Стельмащук — «Кайдаш»; ШВШ Олексій Громадюк — «Остріжський»; пвх. «Погідний».

Бригади:

«Жовті Води» (ім. Острога, «0150») (командир — Григорій Решетин — «Галайда»);

«Пам'ять Крут» (ім. Лайдаки, «050») (командир — Дмитро Калинин — «Ярок»);

«Пилявці» (ім. Байди, «0450») (командири — Іван Климчак — «Лисий», Іван Кисіль — «Ігор»);

«Помста Базару» (ім. Назара, «0550») (командир — Григорій Троцюк — «Верховинець»);

«Соборна Україна» (ім. Вовчака, «0350») (командир — Тихін Зінчук — «Ромб» / «Голуб» /);

Холмська (ім. Мазепи, «0250») (командири — «Буря», Дмитро Кореїчук — «Ткач»).

Усі бригади базувались у північній, лісистій частині ГО. Окремі підрозділи організовувалися також у південних районах, зокрема курені під командуванням Василя Левочка — «Юрченка» («Довбуша») та Олексія Мельника — «Чорноморця». Однак відкрита (безліса) місцевість та оперативно-агентурна діяльність НКВД призвели до їх швидкої ліквідації.

* У серпні 1944 р. повернувся до виконання своїх обов'язків.

До складу ЗГ «44» («ЗГ», «444») входили три загони та інші підрозділи чисельністю до 1 тис. осіб. На чолі з'єднання стояли: командир Федір Воробець — «Шигуніч Денис»; ШВШ Петро Гудзоватий — «Василь Вечера»; пвх. Єфрем Мовчан — «Петро Степанченко», Володимир Рудаков — «Святославич».

Загони:

«Дорош» (командир — Никон Семенюк — «Стальний»);

Прилуцький (командир — Анатолій Монь — «Дяченко» /«Гамалія»/);

Стародубський (командир — Макар Мельник — «Кузьма»).

Частина підрозділів ЗГ «44» діяла невеликими групами (5—20 осіб) у східних районах ГО (Житомирщина, Київщина).

Структура і командний склад УПА-«Південь» були такими: командири — Василь Кук — «Леміш», Петро Олійник — «Роман» («Старий»); ШВШ — Леонід Ступницький — «Гончаренко», Микола Свистун — «Ясен»; пвх. — Сочинський — «Козуб». З'єднання: «Донбас» (командир — Матвій Токар — «Босота» /«Юда»/); «Холодний Яр» (командири — Микола Свистун — «Ясен», Семен Котик — «Вир»).

До складу з'єднань входили курені (бригади) під командуванням Ярослава Білинського — «Бистрого», «Вира», Івана Золотнюка — «Довбенка», Михайла Кондраса — «Міші» («Великана»), Миколи Мельника — «Коваленка», Остапа Качана — «Шаркана» («Саблюка»), «Шума», «Чернець», «Байди». Сотні діяли під командуванням «Андрія», «Голоти», «Ваньки», «Вітра», «Володимира», «Ворона», «Вертуна», «Веремії», «Крука», «Криги», Івана Мегери — «Кума», «Меча», «Мухи», «Наливайка», «Панька», Потапчука — «Партизана», Анатолія Шморгуна — «Підхмарного», «Пограничного», «Смілого», «Сокола», «Сома», «Тернини», «Тополі», Григорія Кравчука — «Хмари», «Чорногори», «Шепила», «Шпали», «Щуки», «Щупака», «Ярошенка» та ін.

Частина підрозділів УПА-«Південь» діяла невеликими групами (20—50 осіб) у південно-східних районах ГО (Кам'янець-Подільська, Вінницька, Київська обл.) та за її межами (Тернопільська, Львівська обл.). Чисельність УПА-«Південь» на початок осені 1944 р. становила до 1500 осіб. Загальна чисельність підрозділів УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ у другій половині 1944 р. складала близько 4 тис. вояків, що разом з мережею підпілля давало до 8 тис. учасників

визвольного руху. Восени 1944 р. у Волинській і Рівненській областях та на Кременеччині (Тернопільська обл.) їм протистояли 9-та стрілецька дивізія, 16-та, 20-та, 21-ша і 22-га стрілецькі бригади ВВ НКВД чисельністю понад 15 тис. осіб. Крім того, у сільській місцевості діяли групи охорони громадського порядку, загони «совпарт-активу» та сільські винищувальні батальйони («стрибки»). Зокрема, у Волинській та Рівненській областях таких формувань було понад 800 (10—15 тис. осіб), із них винищувальних батальйонів при районних відділах НКВД — понад 60 (1,5—2 тис. осіб).

У разі потреби до проведення протиповстанських операцій залучали частини дислокованих на ПЗУЗ прикордонних військ НКВД (понад 5 тис.) та ЧА. Загальна чисельність радянських мілітарних структур на ПЗУЗ і ПСУЗ з урахуванням тих, що діяли у прилеглих до Волинської і Рівненської областей регіонах України і Білорусі, перевищувала 50 тис. осіб.

Наприкінці 1944 р. організаційно-військова діяльність УПА позвалилася після літнього спаду. Повстанський рух охоплював усю Волинську і Рівненську області, частини Житомирської, Тернопільської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Київської областей і прилеглі регіони Білорусі та Польщі. У західних (волинських) областях боротьба мала більші масштаби, в інших регіонах вона значною мірою залежні від повстанських рейдів. Серед значніших вдалих для УПА акцій слід згадати засідку 11 грудня 1944 р. на Рокитнівщині підрозділів ЗГ «44» (командири — «Стальний», «Сівач» та ін.) проти відділу ВВ НКВД, в результаті якої той втратив 117 осіб убитими.

Одним із найпоширеніших видів повстанської діяльності на ПЗУЗ і ПСУЗ були рейди. За своїм спрямуванням вони поділялися на бойові та пропагандистські. Метою перших було спровокувати напругу в середовищі ворога, завдати йому відчутних втрат та завдати провести концентрований наступ. Пропагандистські рейди були спрямовані на популяризацію визвольного руху, поширення антирадянських настроїв серед населення, створення сприятливих умов для активної повстанської діяльності.

На відміну від бойових, пропагандистські рейди проводили головною у слабо опанованих і неопанованих визвольним рухом регіонах України та за її межами (Білорусь). За способом проведення рейди поділялися на піші та кінні. Піші здійснювали переважно більшими

підрозділами та з'єднаннями 1944 р. й меншими повстанськими групами (5—30 осіб) у 1945—1946 рр. Кінні рейди невеликими підрозділами (10—60 осіб) практикували протягом усього розглядуваного періоду.

Одним із найдовших піших рейдів з використанням кінного транспорту був марш на початку 1944 р. територіями Вінницької, Кам'янець-Подільської, Тернопільської, Станіславівської (Івано-Франківської) та Львівської областей групи командира О. Качана — «Саблюка».

До найдовших кінних рейдів належить рейд територією п'яти областей України і Білорусі зведеної кінної групи (56 осіб) ЗГ «44» під керівництвом Ф. Воробця — «Шигунича Дениса» (23 січня — 15 лютого 1945 р.; 985 км).

До найбільших за чисельністю рейдів можна зарахувати вихід з оточення під Гурбами на Полісся з'єднань «Холодний Яр» та «Донбас» (25—27 квітня 1944 р.; 1,5—2 тис. учасників).

Особливим видом повстанської діяльності в регіоні були військово-диверсійні акції на Ковельській, Львівській і Вінницькій залізницях, що розпочалися з приходом основної маси військ ЧА та НКВД й почастішали з їхнім подальшим просуванням на захід у серпні 1944 р. Так, у Рівненській області (Ковельська залізниця) радянські органи тоді зафіксували підрив ешелону з боєприпасами, напади на бронепотяг та станцію Томашгород⁵¹. Подібні акції проводили і на інших залізницях. 10 жовтня 1944 р. на перегоні Кривин—Могиляни (Вінницька залізниця) внаслідок підриву залізничної колії зійшов з рейок поїзд № 1901⁵². 17 жовтня 1944 р. на відтинку залізниці Красносільці—Ланівці—Ляпясівка (Львівська і Вінницька залізниця) спалено 6 залізничних мостів та станцію Куськівці⁵³. Загалом у серпні—грудні 1944 р. повстанці тільки на Ковельській залізниці здійснили 47 таких акцій, з них 11 призвели до катастрофи⁵⁴.

У наступні роки також відбувалися диверсії на залізницях, однак менш інтенсивно*. Радянські органи для запобігання повстанським

⁵¹ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Д. 928. — Л. 81—83.

⁵² Там же. — Д. 1707. — Л. 4.

⁵³ Там же. — Д. 929. — Л. 127.

⁵⁴ Там же. — Оп. 23. — Д. 929. — Л. 122.

* Зокрема, у січні—лютому 1945 р. у Волинській обл. було підірвано 10 ешелонів, а 10 травня 1945 р. диверсійна група бригади «Соборна Україна» на відтинку Ковель—Поворськ підірвала бронепотяг.

диверсіям на залізниці притягували до відповідальності місцеве населення.

Поряд із пожвавленням у другому півріччі 1944 р. повстанської діяльності підрозділи УПА мали відчутні втрати. Серед загиблих командирів були: ШВШ генерал-хорунжий «Гончаренко» і майор «Ясен» (УПА-«Південь»), поручник «Остріжський» (ЗГ «33»); курінні сотник «Гірчиця», сотник «Довбенко», сотник О. Качан — «Шаркан» («Саблюк»), хорунжий І. Климчак — «Лисий», О. Поліщук — «Лихо»; сотенні поручник «Андрій», поручник «Панько», поручник Потапчук — «Партизан», «Філька», «Ярослав», поручник «Ярошенко» та ін.

Актуальною проблемою для УПА у 1944 р. залишалося забезпечення озброєнням і амуніцією. У першій половині року використовували попередні запаси, а також захоплювали майно радянських та німецьких військових підрозділів. Від другого півріччя основним джерелом, звідки озброєння «надходило» до УПА і заплілля, стали розбиті або роззброєні групи охорони громадського порядку, загони совпартактиву та сільські винищувальні батальйони. Так, у вересні 1944 р. в «стрибків» було відібрано 22 гвинтівки, завдяки чому вдалося відновити розбитий ВОП у Володимирецькому районі⁵⁵.

У 1945—1946 рр. надалі відбувалася «експропріація» повстанцями озброєння. За радянськими повідомленнями, в Рівненській області у березні 1946 р. було роззброєно 5 винищувальних батальйонів, а 4 батальйони розпалися⁵⁶.

Зі змінами чисельного й особового складу повстанської армії у 1944 р. загострилася потреба в нових командних кадрах. Тому в усіх групах (ЗГ) для підготовки молодшого командного складу періодично організовували короткі (3—6 тижнів) та невеликі (1—3 чоти) підстаршинські школи (вишколи)*. По закінченні таких шкіл випускникам присвоювали звання (ступені) рядового та підстаршинського складу (старший стрілець, вістун, старший вістун, булавний), і вони поверталися до своїх підрозділів. Крім підстаршинських шкіл, при групах (ВО) та ЗГ діяла низка саперних, санітарних, господарчих та

⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 760.

⁵⁶ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 2964. — Л. 35.

* У першій половині 1944 р. підстаршинські вишколи існували при більших підрозділах (курнях, загонах). Стосовно другого півріччя відомо про діяльність по одній підстаршинській школі у ЗГ «33», «44» та УПА-«Південь», що дали по кілька випусків.

ін. вишколів і курсів для забезпечення кадрами відповідних служб УПА і запілля.

Для підвищення військово-фахового рівня чинних вищих командирів УПА проводили короткі (1—3 тижні) перевишколи. Спроба організувати старшинську школу при групі «Тютюнник» у травні 1944 р. на Кореччині виявилася невдалою. Новозорганізована структура була ліквідована під час операції ВВ НКВД. Надалі окремі військові школи не організовувалися, однак відбувалися вишколи та перевишколи членів і провідників повстанського руху в рамках діяльності військових референтур.

Оперативна діяльність УПА у другому півріччі 1944 р. — на початку 1945 р. на ПЗУЗ і ПСУЗ, на відміну від першої половини 1944 р., зводилася, головню, до дій окремих підрозділів ЗГ (бригад, загонів, з'єднань). Оперативно-тактичні заходи повстанські підрозділи здійснювали роями, чотами (підвідділами), сотнями (відділами), рідко куреннями (загонами). Щоб охопити діями всю закріплену територію, вони обстрілювали районні центри (з метою утримати в них супротивника), ліквідовували опорні пункти НКВД, бази винищувальних батальйонів, а також руйнували лінії зв'язку і шляхи транспортного сполучення (мости, залізниці). З видів бойової діяльності найчастіше застосовували засідки, наскоки, диверсії та рейди.

Підрахувати, бодай приблизно, втрати визвольного руху на ПЗУЗ (у Волинській і Рівненській обл.) за рік протистояння радянській владі (лютий 1944 — лютий 1945 рр.) дають змогу звіти обкомів КП(б)У. За ними, повстанці втратили 21352 убитими і 24026 заарештованими. Серед захоплених радянською стороною трофеїв було 19 гармат, 111 мінометів, 158 важких кулеметів, 947 легких кулеметів, 2002 автомати, 7263 гвинтівки, 7 радіостанцій, 5 типографій тощо⁵⁷.

Окрему велику групу (37677 осіб) склали затримані дезертири з ЧА, а також ті, хто ухилялися від мобілізації (чисельність мобілізованих становила 220989), сприяли повстанцям («бандпособники») або ж «зголосилися з повинною». Наведені дані дали можливість рівненському партійному керівництву говорити про розгром основних сил УПА й ОУН та позбавлення їх людських резервів. За тими ж даними, загальні втрати радянської сторони (включаючи

⁵⁷ ЦПАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1693. — Л. 28—37; Там же. — Д. 923. — Л. 2—25.

цивільне населення) у Рівненській області за рік складали 1809 убитих⁵⁸.

Політично-пропагандивну роботу визвольний рух здійснював на охоплених територіях через поширення політичної літератури: відозв, листівок, періодичних і неперіодичних видань тощо. Літературу друкували технічні відділи (осередки, звена з 3—5 осіб) у підпільних друкарнях при вищих підпільно-адміністративних структурах (округах, краях)*.

Через втрату в першій половині 1944 р. частини друкарень та загибель кваліфікованих і досвідчених кадрів було обмежено або припинено друк більшості центральних періодичних видань на ПЗУЗ («Вільна Україна», «Інформатор», «До зброї», «За самостійну Україну»). Одним із найстабільніших періодичних видань УПА на ПЗУЗ у 1944 р. були «Інформації», які редагував працівник політвиховного відділу УПА-«Північ» «Апостол» («Вік») ⁵⁹.

Подальша видавнича діяльність повстанців у кінці 1944—1945 рр. на ПЗУЗ ознаменувалася перевиданням за допомогою наявної техніки (друкарських машинок, циклостилів, шклографів, гектографів, типографій) і рукописно заликів, гасел, відозв та видань керівних органів визвольного руху (ОУН, НВРО, УГВР), яке здійснили декілька технічних звен.

Певна стабілізація в діяльності підпілля у другій половині 1945 р. дала змогу відновити друк видань проводу ОУН ПЗУЗ, УПА-«Північ» та іншої літератури. Видання проводу представляли інформаційні журнали «Шляхом боротьби» (ч. 1, листопад 1945 р.) та «Інформатор» (ч. 1, 1946 р.), а УПА-«Північ» — вишкільні матеріали з українознавства — «Землезнання України. Курс І. Загальні відомості з географії України» (вересень 1945 р.), «Землезнання України. Курс ІІ. Описова географія» (1946 р.). Вийшли друком збірка

⁵⁸ ЦПАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1693. — Л. 28—37; Там же. — Д. 923. — Л. 2—25.

* Велика підпільна друкарня була виявлена ВВ НКВД 24—25 лютого 1945 р. в бетонуваних підземних приміщеннях у селах Звіздже і Яполоть Деражненського р-ну. До найвідоміших на ПЗУЗ належала друкарня «Свобода народам», що діяла від 1944 р. У 1944—1945 рр. вона, окрім іншого, друкувала пропагандистські матеріали для підрозділів групи «Тютюнник», ЗГ «44» та ПСК, що діяли на Сході. Серед її співробітників був редактор пропагандистського осередку Північно-східного краю, колишній редактор газети «Волинь» Андрій Мисечко — «Довжан» («Май»). Друкарню ліквідували ВВ НКВД під час операції у с. Річки Корецького р-ну 22—28 травня 1945 р.

⁵⁹ № 1—9 від 01.06—20.07.1944 р. // Державний архів Служби безпеки України (далі — ДАСБУ). — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 69. — Арк. 99—124.

поезій Миколи Козака («М. К.») «З днів боротьби» (ч. 1, 1945 р.) та нарис Людмили Фої «Молодь східних українських земель в боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу» (21 жовтня 1945 р.). Крім того, 1945 р., згідно з інструкціями керівництва, всі організаційні одиниці, починаючи від району, щоб забезпечити себе потрібною кількістю пропагандистської та вишкільної літератури, створювали власну технічну базу*.

Наприкінці 1944 — на початку 1945 рр. територія ПЗУЗ і ПСУЗ, охоплена діяльністю підпілля, зазнала чергової реорганізації: на основі ГО створено Північно-західний край (ПЗК «Хмельницький») і Північно-східний край (ПСК), що межували по р. Горинь. Південна ГО «22» після реорганізації стала окремою Рівненською округою**. Південні райони Рівненщини відійшли до ПЗУЗ, а північні райони Тернопільщини (Кременеччина) та Кам'янець-Подільщина*** — до ЗУЗ (Подільський край).

Новостворені краї поділялися на округи. До складу ПЗК «Хмельницький» входили 4 округи:

Берестейська («100», «Кричевський»): провідники — «Хвиля», Зиновій Самчук — «Шварц»;

Ковельська («200», «Богун»): провідники — Євген Манько — «Микола» («Ящур»), Валерій Бондарчук — «Гордій»;

Луцька («300», «Кривоніс»): провідники — Михайло Бондарчук — «Стимид», Федір Заборовець — «Жен»;

Холмська**** («400», «Король Данило»): провідники — Федір Заборовець — «Жен», Михайло Середа — «Шворний».

До складу ПСК входили 3 округи:

Сарненська («А»): провідники — Богдан Логінський — «Ігор», Надія Демидович — «Ярина», Макар Мельник — «Кузьма», Ярослава Скаб — «Варка»;

Житомирська («Б», «4444»): провідник — Микола Мельник — «Павло»;

* Типографія Ковельської округи діяла до ліквідації 10 березня 1946 р. ВВ НКВД на хут. Мельці Седлищанського р-ну Волинської обл. Тоді загинули політреферент округи Микола Паньковець — «Варнак» і господарчий округи Ф. Клиновий — «Сивий Борис».

** Складалася з Рівненського і Здолбунівського надрайонів. Дубенський надрайон увійшов до складу ПЗК.

*** Декілька північних районів Кам'янець-Подільщини (до шепетівських лісів) залишились у складі ПСК.

**** Навесні 1945 р. передана до складу Закерзонського краю (ЗУЗ).

Білоруська*: провідник — Макар Мельник — «Кузьма».

Початок 1945 р. приніс УПА на ПЗУЗ суттєві персональні втрати. Загинули: командир УПА-«Північ» полковник Дмитро Клячківський — «Охрім», ШВШ Борис Бедрик — «Клим» («Див»), пвх. «Вадим», референт СБ ПЗУЗ підполковник контррозвідки Олександр Присяжнюк — «Мітла»; потрапив у полон командир ЗГ «33» Юрій Стельмащук — «Кайдаш». Серед загиблих командирів підрозділів були: «Богун», «Безіменний», поручник Роман Шушкевич — «Бурлаченко», «Вовк», поручник «Воля», Матвій Ісюк — «Залізний», «Запорожець», «Кость», «Кричевський», сотник Макар Мельник — «Кузьма», Павло Микитюк — «Нерозлучний», «Сорока», поручник «Сталевий» («Орел»), «Хмара», «Чорний», «Чорнота» («Остап»), сотник «Шахрай», поручник «Шум», Дмитро Калинюк — «Ярок», «Яструб» та ін. Значних втрат зазнали низові структури підпілля.

Тільки у березні 1945 р. до виконання обов'язків провідника ОУН на ПЗУЗ** і, вірогідно, командира УПА-«Північ»*** узявся М. Козак — «Чупринка» («Лука»). Посади ШВШ та пвх. УПА-«Північ», імовірно, залишалися вакантними.

У першій половині 1945 р. на ПЗУЗ надалі діяли підрозділи УПА з відповідним командним складом: з'єднання груп «33» («Завихост», ім. Хмельницького): командири — Ю. Стельмащук — «Кайдаш», Панас Матвійчук — «Криlach», І. Литвинчук — «Максим Дубовий», ШВШ — Микола Павлович — «Яворенко», пвх. — «Погідний»; з'єднання груп «44» («ЗГ», «444»): командир — Ф. Воробець — «Шигуніч Денис», ШВШ — Петро Гудзоватий — «Василь Вечера», пвх. — «Хмара», В. Рудаков — «Святославич». Окремо діяли підрозділи УПА-«Південь», імовірно, на чолі з командиром Семеном Котиком — «Доксом» («Виром», «Кожухом»).

ЗГ «33» («Завихост», ім. Хмельницького) складалося з 6 бригад та окремих підрозділів — охоронних (почотів) і диверсійних (ВОПів) — загальною чисельністю до 1 тис. воєнків.

Бригади:

«Жовті Води» (командир — Григорій Решетин — «Галайда»);

«Пам'ять Крут» («0018») (командири — Дмитро Калинюк — «Ярок», «Аршин», «Кармелюк»);

* Певно, у 1945 р. передана до складу Сарненської округи.

** Формально був затверджений на посаді у травні 1945 р.

*** У грудні 1945 р. на цю посаду призначено Петра Олійника — «Сергія».

«Пилявці» (командир — Іван Кисіль — «Ігор»);
«Соборна Україна» (командир — Тихін Зінчук — «Ромб» / «Кубік» /);

«Помста Базару» (командири — Григорій Троцюк — «Верховинець», «Хмара», «Тигр»);

«Холмська» (командири — Дмитро Корейчук — «Ткач»).

Окремі підрозділи: відділ «Азіати» — командир — Степан Коваль — «Бурлака», відділ командира Олексія Мельника — «Чорноморця», кінна група — командир — «Вільний», кінна диверсійна група — командир — Дмитро Стародуб — «Лебедь».

До складу ЗГ «44» («ЗГ», «444») входило три загони загальною чисельністю до 800 осіб:

«Дорош» (командири — Никон Семенюк — «Стальний», Іван Гричан — «Пашенко»);

«Прилуцький» (командир — Анатолій Мось — «Дяченко» / «Гамалія» /);

«Стародубський» (командир — Макар Мельник — «Кузьма»).

УПА-«Південь», крім згаданої реорганізації ГО «22» у Рівненську округу, зазнала інших організаційно-територіальних змін, а також скорочення*. Частина її підрозділів було передано до складу УПА-«Північ» та УПА-«Захід». Зокрема, відділи «Вихра», «Морозенка» та «Чорні Гайдамаки» (загалом 150—200 осіб) перейшли до ЗГ «44».

Основою УПА-«Південь» було з'єднання «Холодний Яр» чисельністю близько 500 вояків. Його командиром був С. Котик — «Докс», а заступником, певно, Михайло Кондрас — «Міша». До складу з'єднання входили підрозділи «Гамалії», Ананія Присяжнюка — «Гарасима», «Голуба», «Гордієнка», «Карася», Федора Олійника — «Летуна», Хоми Литвинюка — «Лугового», «Мамая», М. Кондраса — «Міші», «Нечая», «Сокола», «Яструба» та ін.

Визвольний рух на ПЗУЗ, попри значні втрати на межі 1944—1945 рр., не припиняв протирадянської боротьби. У першому півріччі 1945 р. на території Волинської і Рівненської областей здійснено 651 збройний акт («бандпроявление») — близько 30% від 2207 зафіксованих радянськими органами у семи західних областях України⁶⁰. Деякі з них, що вирізнялися більшими масштабами, склали бойову

* Певно, було ліквідовано з'єднання «Донбас».

⁶⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. — Т. 2 — С. 607.

діяльність УПА. Документи ЗГ «44», фіксують такі її дії у січні—серпні 1945 р.: проведено 30 боїв (з них 8 невдалих), 16 акцій (3 невдалих), 7 засідок (4 невдалих), 8 разів підірвано залізницю. З'єднання втратило 218 осіб убитими і 74 пораненими. Противник втратив понад 540 осіб убитими (з них більше 20 офіцерів), 72 особи забрано в полон. Як трофеї здобуто 60 гвинтівок, 1 важкий кулемет, 14 легких кулеметів, 20 автоматів тощо⁶¹.

З відходом на захід радянсько-німецького фронту і певною стабілізацією становища у західних областях України радянське партійно-державне керівництво посилило увагу до боротьби з українським визвольним рухом. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 24 листопада 1944 р., після появи постанови ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» (27 вересня 1944 р.), звернув увагу секретарів обкомів і райкомів на «остаточний розгром найлютіших ворогів українського народу — українсько-німецьких націоналістів». Зокрема, наголошувалося на необхідності знищити керівні кадри СБ, для чого рекомендувалося «гнучкіше і різноманітніше застосовувати всі заходи боротьби»⁶².

Зміст «всіх заходів» впливає з наступної постанови Політбюро ЦК КП(б)У (10 січня 1945 р.), за якою начальники облуправлінь НКГБ і НКВД, секретарі обкомів партії зобов'язувалися мати у кожному населеному пункті агентуру та «широко залучати до агентурної роботи місцевих жителів, перевірених і відданих радянській владі, а також з числа колишніх учасників оунівських організацій»⁶³.

Логічним продовженням попередніх рішень стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р., згідно з якою за кожним більшим повстанським підрозділом закріплювався бойовий загін, для ліквідації боївки виділяли невеликі військові групи, а для ліквідації керівників ОУН і СБ, за прикладом Волинської області, рекомендували створювати «групи спеціального призначення з бандитів, які зголосилися з повинною і виявили бажання боротися з бандитизмом»⁶⁴.

⁶¹ ЦДАВО. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 87а. — Арк. 45.

⁶² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. — С. 97.

⁶³ Там само. — С. 121.

⁶⁴ 13 січня 1945 р. з колишніх повстанців була створена спецгрупа на чолі з керівником зв'язку Луцької (Волинської) округи Йосипом Кравчуком — «Тьордим». У січні 1946 р. члени групи за свою діяльність були висунуті на нагородження радянськими державними та військовими нагородами (ЦПАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 2579. — Л. 6—15).

Оскільки ліквідація великих повстанських формувань створила сприятливі умови для кращої організації агентурної роботи, яка була на той час «вирішальним фактором у боротьбі з ОУН», ЦК КП(б)У зобов'язував підлеглі партійні та силові органи (НКВД, НКГБ) «ширше і сміливіше практикувати засилання агентури в оунівське підпілля і бандформування УПА»⁶⁵.

Про стан агентурно-оперативної діяльності радянських спецорганів у Волинській і Рівненській областях на лютий—березень 1945 р. свідчать звіти обкомів КП(б)У⁶⁶. Відповідно до них, загальна кількість резидентів НКВД і НКГБ в областях становила 181, агентів внутрішніх і маршрутних — 1328, таємних співробітників (сексотів) — 9079. Окрему категорію складали спеціальні бойові групи «перевербованих» колишніх повстанців («контрбанди») — 91 група із загальною чисельністю членів 1481.

Наявність розгорнутої і численної агентурно-оперативної мережі радянських спецорганів становила значну загрозу діяльності та самому існуванню визвольного руху на ПЗУЗ. Вона давала можливість радянським органам ефективніше виявляти і точніше обраховувати реальну кількість учасників руху. За їхніми даними, на 20 лютого 1945 р. у Рівненській області діяло 40 великих підрозділів УПА чисельністю 2608 вояків та 68 дрібних груп мережі ОУН і боївок СБ чисельністю 1115 осіб. Загалом в області налічували «наближено» 3169 учасників протирадянського руху⁶⁷. У Волинській області на 25 лютого 1945 р. нараховували 28 «банд» (по 25—150 членів) загальною чисельністю до 1200 осіб⁶⁸.

Розвиток міжнародних подій на початку 1945 р. (військові поразки Німеччини, домовленості країн-алльянтів на Кримській конференції), близький кінець війни, стабілізація становища в СРСР та намагання радянської влади швидко й остаточно ліквідувати український визвольний рух («період натиску») змусили повстанське керівництво визнати, що настав критичний момент і подальше існування руху вимагає жорстких заходів самозбереження.

⁶⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. — С. 140—141.

⁶⁶ Див.: ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1693. — Л. 34—35; Там же. — Д. 1698. — Л. 15, 55—56.

⁶⁷ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 923. — Л. 19.

⁶⁸ Там же. — Д. 1693. — Л. 37.

Визвольний рух на ПЗУЗ, не припиняючи своєї діяльності, намагався якнайшвидше підготуватися до роботи в новій дійсності «сильного тиску». СБ провела ґрунтовну перевірку («чистку») всіх учасників руху (членів ОУН, вояків УПА) та його симпатиків. Перевірені члени ОУН мали стати «професійними», відірваними від родини чи сталого місця проживання «революціонерами-підпільниками». Кожен мав пройти основний перевишкіл СБ, щоб уміти боротися з органами НКВД і НКГБ та їхньою агентурою і максимально підготуватися до політичної роботи.

У підпіллі було скорочено всі керівні центри, ліквідовано вищі господарські, організаційні референтури, УЧХ. Від організаційної мережі відокремлено майже всіх жінок. Працівниками керівних центрів посилено низові ланки* як найбільш життєздатні при «натиску» і зугарні працювати в найважчих умовах. Усі звільнені («виведені з підпілля») учасники руху, а також усі, хто співпрацював з ним, переводилися в ранг «симпатиків» (діяли поза організаційною мережею).

В УПА було розформовано «нежиттєздатні одиниці» (штаби, ВПЖ, військову розвідку), скасовано низку вищих командних посад (курінний, сотенний), призначено командирів до наявних бойових одиниць. Вільні кадри підпілля ОУН та збройні підрозділи УПА розміщено (відправлено у військово-пропагандистські рейди) якнайдалі від регіонів очікуваного радянського «натиску» (на Полісся, у прилеглі регіони України, Білорусі, Польщі). Підготовлено нові, законспіровані, незалежні від населення криївки, склади харчів, зброї, медикаментів.

Щойно вступивши на територію Західної України, охоплену повстанським рухом, радянська влада спрямувала туди значні сили репресивно-каральних органів, які швидко створили розгалужені слідчі та агентурно-оперативні апарати (агентурну мережу)**. Було впроваджено практично випробувані в СРСР методи шантажу, підкупу і масової провокації. Працівники СБ виявилися неготовими до таких прийомів, і тому не могли ефективно їм протидіяти.

Це виявилось під час згаданої весняної (1945 р.) «чистки» в ОУН і УПА, коли «знаходили» подекуди нереальні кількості ворожого еле-

* Нижня організаційна клітина (ланка) – районний провід – для виконання своїх функцій мала налічувати близько 10 членів. У нижчих від районної клітинах за відсутності відповідних кадрів посади не обсаджували.

** Однією з головних засад, якої дотримувалися радянські спецоргани, створюючи агентурну сітку, була масовість. З часом кількісні показники стали переростати в якісні. Практикували організацію агентурної сітки в одному населеному пункті протягом лише одного місяця.

менту (агентури) в їхніх лавах. Зокрема, згідно зі звітом від 14 травня 1945 р. провідника Північно-східного краю П. Олійника — «Романа», у Корецькому і Костопільському надрайонах виявлено 50%, а в Сарненському — до 80% кадрів, що були «на службі НКВД»⁶⁹. Після цього в Сарненському надрайоні працівниками СБ було «переведено рубку», яка «виявилася на практиці некорисна»⁷⁰.

Реорганізація визвольного руху та дії СБ («чистка»)⁷¹ призвели до «виключення» (виведення, ліквідації) з його лав багатьох учасників, зокрема тих, що долучилися до нього заради самозбереження (не бажаючи служити в ЧА, працювати у Донбасі тощо). Великий відсоток виключених скористався закликотом керівництва УРСР до учасників «українсько-німецьких націоналістичних банд» про «явку з повинною» до 20 липня 1945 р.⁷² Інші самостійно переховувались або об'єднувались у різні угруповання («дикі групи»).

На території ПСК «Одеса»* цей процес вилився в організоване відокремлення та об'єднання «репресованих» навколо організаційного референта С. Янишевського — «Далекого», який виступив проти «чистки». Наприкінці 1945 р. разом зі своїми прибічниками** і підлеглими у Костопільському та Корецькому надрайонах (300—400 осіб)*** він створив окрему структуру повстанського руху (край «Одеса») і почав діяти автономно. Повстанські групи, що оперували на сході (Житомирська округа)****, без узгодження також були підпорядковані краю «Одеса»*****.

⁶⁹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 4. — Арк. 123.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Від 1 січня до 1 жовтня 1945 р. в ПЗК «Москва» СБ покарало смертю (за неповними даними) 889 підозрюваних у зв'язках з НКВД. У з'єднанні «Хмельницький» на 1 грудня 1945 р. з цієї ж причини було ліквідовано 248 осіб (ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 57. — Арк. 51—53).

⁷² Ідеться про відповідний фрагмент у «Зверненні до робітників, селян і інтелігенції західних областей України» від 19 травня 1945 р. Див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. — С. 158.

* Криptonім «Одеса» присвоєно в червні 1945 р.

** Отримали зневажливу назву «глистів».

*** Від вересня 1945 р. «Далекий» виконував функції організаційного референта ПСК «Одеса» і, маючи всі зв'язки, до часу відокремлення фактично керував більшістю структур краю.

**** В окрузі діяло декілька груп повстанців загальною чисельністю 30—50 учасників. До окружного проводу («Схід») входили: провідник Володимир Кудра — «Роман», «Будько», «Марко». Округа складалася з надрайонів: «Трансйорданія», «Лісовищина», «Поділля».

***** У наступні 1946—1947 рр. новий провідник округи «Будько» періодично піднімав питання перед керівництвом краю про встановлення контактів з Проводом ОУН.

До складу новоствореного проводу краю «Одеса» ввійшли: провідник С. Янишевський — «Далекий», політичний референт Степан Костецький — «Зимний», організаційний референт Павло Трофімчук — «Тарас». Самопроголошеної структури керівництво ПЗУЗ не визнало, що призвело до взаємного політичного та збройного поборювання*. Провід ОУН у конфлікті зайняв сторону проводу ПЗУЗ.

Незважаючи на розкол, діяльність повстанського руху на ПЗУЗ, зокрема у східній частині, не припинилася. Наявні документи і пропагандистські матеріали свідчать, що організація під керівництвом «Далекого» чинила політичний та збройний опір радянському режимові, а передовсім його спецорганам.

До вдалих контррозвідувальних дій СБ проти ворожої агентури належить розкриття влітку 1945 р. «агентурної групи НКГБ УРСР». Легендована група вдавала провід Східно-Українських Земель («Осередніх і східних областей України»), якому підлягала штучно створена «підпільна мережа» з Білоцерківської, Дніпропетровської, Конотопської, Криворізької та Миколаївської округ**. За посередництвом цього проводу планувалося ввести агентуру НКГБ до центральних органів визвольного руху. Щоб завоювати довіру керівників руху, легендований провід навіть звернувся з «вигрипальним» антирадянським листом до члена Спілки радянських письменників України академіка Максима Рильського («Відвертий лист Рильському М. Т.»).

Однак провідникові і референту СБ ПЗУЗ М. Козаку — «Луці» вдалося викрити і перевербувати прислану «чекістами» від імені фіктивного проводу зв'язкову Людмилу Фою — «Апрельську» («Оксану»). Завдяки цьому керівництво легендованого проводу на чолі з Михайлом Захаржевським — «Тараном» вдалося ліквідувати⁷³.

* Два члени проводу краю «Одеса» — «Зимний» і «Тарас» — у 1945–1946 рр. були ліквідовані прибічниками проводу ПЗУЗ (за це вони отримали зневажливу назву «ліквідатори»).

** План створення легендованого проводу належав керівнику Оперативної групи НКГБ УРСР у Західній Україні (1944–1945 рр.), учаснику чекістських операцій ГПУ-ОГПУ проти петлюрівської еміграції у 20-х рр. ХХ ст. полковнику Сергієві Каріну-Даниленку («Данілову»).

⁷³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. — Т. 1. — С. 357–366; Веденев Д., Шевченко С. «Драма писателя и поединок спецслужб» // 2000. — 24 ноября. — 2000. — С. 24.

Зміна умов боротьби («період натиску»), великі людські втрати*, труднощі з харчовим і військово-матеріальним забезпеченням навесні—влітку 1945 р. призвели до відмови від партизанських методів боротьби УПА і переходу в нову якість збройного підпілля. За директивами керівництва руху командування пришвидшило розформування повстанських підрозділів на ПЗУЗ**.

Від червня 1945 р. було розформовано залишки загонів «Прилуцький» і «Стародубський» (ЗГ «44»), бригад «Жовті Води», «Пам'ять Крут», відділу «Азіати» (ЗГ «33»). Невелика частина вояків діяла у складі підвідділів УПА, інша частина перейшла до боївок СБ, територіальних ВОПів, почотів провідників різних рівнів або нелегально переховувалася. На 1 вересня 1945 р. на території ПСК «Одеса» зафіксовано таку чисельність структур руху: бойова (бойки СБ, ВОПи) і ділова «сітка» — до 900 учасників, почоти «керівного активу» — 120 осіб, 4 підрозділи УПА — 240 вояків⁷⁴. Загалом процес розформування УПА зайняв більш ніж півроку.

Всупереч об'єктивній потребі перейти у 1945 р. до нових, конспіративних методів боротьби частина керівників визвольного руху все ж діяла, використовуючи партизанську тактику, керуючи невеликими рухливими кавалерійськими підрозділами з 5—25 осіб, які були одночасно їхніми охоронами-почотами. Такі почоти, зокрема, мали командири-провідники: П. Гудзоватий — «Василь Вечера» (почотом керував «Мисливець»), С. Янишевський — «Далекий» (почотом керував «Бор»), полковник Іван Трейко — «Дибов» (почотом керував «Босвий»), І. Литвинчук — «Дубовий» (почотом керував Степан Коваль — «Бурлака»), Ф. Воробець — «Олекса Глід» (почотом керували «Левадний» та Володимир Кирик-Петрук — «Деркач»), П. Олійник — «Сергій» (почотом керував «Семен»), М. Козак — «Смок» (почотом керував Микола Місько — «Бойко»), Ярослав Дудар — «Верес» та ін.

Закінчення війни в Європі, вивільнення значних військових ресурсів, «зголошення з повинною» великої кількості т. зв. нелегалів

* У січні 1945 р. зазнала великих втрат бригада «Пам'ять Крут», у лютому — бригада «Жовті Води», у березні — відділ «Чорні Гайдамаки», у червні — бригада «Помста Базару».

** За свідченням колишнього командира ЗГ «44» Ф. Воробця — «Шигунича Дениса», у січні почалося розформування ЗГ «44», а в лютому 1945 р. — ЗГ «33».

⁷⁴ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1693. — Л. 119.

(учасників визвольного руху і не тільки) дали змогу радянській владі з новою силою взятися за «ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів»⁷⁵. Тепер у цій справі запровадили притаманний іншим господарським і суспільним сферам в СРСР принцип плановості.

Так, до 1 серпня 1945 р. в кожному районі й області Західної України на основі агентурних розробок були підготовлені плани ліквідації повстанських підрозділів, де вказували їхній склад, місця діяльності, прізвища і псевдоніми учасників, а також називали відповідальних за ліквідацію. Загалом, безпосередньо ліквідацією мали займатися створені з внутрішніх і прикордонних військ НКВД спеціальні військові групи. Для виконання конкретних (персональних) завдань мали створюватися спецгрупи⁷⁶.

Щоб запобігти акціям ОУН і УПА в населених пунктах, запроваджували репресії (арешти, виселення у віддалені місцевості СРСР) щодо лояльного до націоналістів населення («бандпособники») та населення, підозрюваного у сприянні їм («куркулі, торговці та ін.»).

Це певною мірою нагадувало практикований у боротьбі з повстанським рухом початку 20-х рр. ХХ ст. в Україні т. зв. інститут відповідачів, коли, наприклад, за повстанську акцію у селі чекісти розстрілювали кожного десятого відповідача.

Наступним кроком у розвитку тактики протиповстанської боротьби стала постанова ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р., яка пропонувала місцевим органам, щоби зберегти агентурні кадри та дезорієнтувати учасників руху, вдатися до викликів і вербування великої кількості місцевого населення (головно з числа ворожих радянській владі елементів)⁷⁷.

За задумом партійного керівництва, це мало викликати підозру та репресії з боку ОУН і УПА, що спонукало б місцеве населення до активного самозахисту і дало б можливість втягнути його у братовбивчу боротьбу, яка підірвала би визвольний рух. Ще одним способом безпосередньої ліквідації учасників руху мало стати

⁷⁵ Див.: Постанова ЦК КП(б)У від 24 липня 1945 р. // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 169–174.

⁷⁶ Станом на 20 квітня 1945 р. у Рівненській обл. діяло 49 спецгруп чисельністю 905 осіб, у Волинській обл. на 20 червня 1945 р. – 33 спецгрупи чисельністю 397 осіб. (Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. – Т. 2. – С. 463).

⁷⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 174–177.

провокування збройних акцій з їхнього боку («організація обманних приманок»).

У другій половині 1945 р., після розформування (демобілізації, ліквідації) більшості великих підрозділів УПА на ПЗУЗ, роль основної бойової сили поступово перейшла до СБ. У листопаді 1945 р. радянські органи у Волинській області зафіксували діяльність 21 боївки СБ та 8 «банд»⁷⁸, у Рівненській області — 21 боївки та 21 «бандгрупи» (ВОПи, почоти, проводи тощо)⁷⁹.

СБ, як окрема структура визвольного руху, що невпинно перетворювалася на протирадянське підпілля, стала певним бар'єром на шляху агентурно-оперативної діяльності радянських спецорганів. Від літа 1945 р. внутрішньоорганізаційна діяльність СБ зосереджувалася на посиленні всіх структур «найпевнішими і найздібнішими кадрами» ОУН, «виробленні чуйності» кадрів до дій агентури, вивченні методів роботи НКВД⁸⁰.

Після переходу визвольного руху до нових форм збройно-підпільної боротьби, наступного, 1946 р. УПА на ПЗУЗ була остаточно ліквідована. У процесі її ліквідації командири переходили на різні щаблі підпільної мережі, при цьому за вищими командирами залишалися функції керівників формальних структур УПА, а колишні начальники розпущених штабів опікувалися діяльністю військових референтур. Формальну роботу не припинили тільки оперативнопersonальні відділи штабів УПА-«Північ» і УПА-«Південь» та з'єднань ім. Хмельницького, «44» і «Холодний Яр».

Взимку 1945—1946 рр. визвольний рух на ПЗУЗ зазнав нових вагомих персональних втрат. До цього призвела агентурно-провокативна діяльність спецгрупи УНКВД Волинської області. Ця група складалася переважно з колишніх членів ОУН і УПА на чолі з керівником зв'язку Луцької (Волинської) округи Йосипом Кравчуком — «Комаром» («Тв'ордим»).

⁷⁸ *Йдеться про «банди» під командуванням «Ворона» (11 осіб), Івана Дем'янчука — «Дніпровича» (70 осіб), Івана Кисля — «Ігоря» (31 особа), Тихона Зінчука — «Кубіка» (76 осіб), «Орла» (4 особи), «Степового» (18 осіб), Кирила Максимчука — «Стріли» (50 осіб), Олексія Мельника — «Чорноморця» (4 особи) (ЦІАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1699. — Л. 16—17).*

⁷⁹ *Там же. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1677. — Л. 46—77.*

⁸⁰ *Архів управління СБУ у Тернопільській області. — Спр. 31997. — Арк. 189 (конверт). — Арк. 17.*

У результаті дій групи радянським спецорганам вдалося виявити місце перебування проводу ПЗУЗ у с. Романів Теремнівського району Волинської області. Під час спецоперації НКВД 13—14 грудня 1945 р. загинули всі, крім провідника, співробітники (референти) проводу: організаційний референт, виконавач обов'язків провідника сотник-політвиховник Я. Дудар — «Архип» («Верес»); референт СБ сотник контррозвідки Василь Коренюк — «Модест»; референт пропаганди «Вік» («Апостол»); референт зв'язку Леонід Волосовець — «Улас»; секретар «Сизий». Провідник ПЗУЗ М. Козак — «Лука» був на відправі (зимував) у члена Проводу ОУН В. Кука — «Кочегара» («Лемеша»), і тільки з його поверненням у 1946 р. почала відновлюватися робота керівних структур ПЗУЗ.

Серед інших втрат на ПЗУЗ були: командир УПА-«Північ», організаційний референт ПЗК «Москва» сотник П. Олійник — «Сергій» («Еней»), командир УПА-«Південь» сотник С. Котик — «Докс», ШВШ ЗГ «44» сотник П. Гудзоватий — «Василь Вечера», провідник Луцької (Волинської) округи Федір Заборовець — «Жен». 15 січня 1946 р. у засідку спецгрупи УНКВД Волинської області потрапив провідник ПСК «Одеса», командир ЗГ «44» майор Ф. Воробець — «Шигуніч Денис»; він був поранений і заарештований.

Структура і керівний склад УПА на ПЗУЗ у першій половині 1946 р. були такими. Функції командира УПА-«Північ» виконували П. Олійник — «Сергій»* і, мабуть, І. Литвинчук — «Максим Дубовий». Посади ШВШ і пвх., певно, лишалися вакантними. «Максим Дубовий» керував і найбільшим формуванням УПА-«Північ» — з'єднанням груп ім. Хмельницького, яке діяло у ПЗК «Москва». До складу ЗГ входили невеликі підвідділи і ВОПи Івана Дем'янчука — «Дніпровича», Івана Кисіля — «Ігоря», Тихона Зінчука — «Ромба» («Кубіка»), Олекси Фінчука — «Ольхи», Олексія Мельника — «Чорноморця» та ін., — загальною чисельністю до 200 осіб.

У ПСК «Одеса» після полонення командира ЗГ «44» Ф. Воробця — «Шигуніча Дениса», смерті ШВШ П. Гудзоватого — «Василя Вечери» та утворення опозиції на чолі з «Далеким» (край «Одеса») керівні структури ЗГ «44» вже не відновлювалися. Останній найбільший підрозділ «Ольхи» (до 50 вояків) перейшов до складу ЗГ

* Загинув 18 лютого 1946 р. в сутичці з підрозділом НКВД.

ім. Хмельницького. Залишки невеликих підрозділів УПА на території краю «Одеса» ще діяли у вигляді ВОПів.

Функції командира УПА-«Південь» і з'єднання «Холодний Яр» аж до загибелі 26 липня 1946 р. на Мізоччині виконував сотник «Гармаш». До складу з'єднання входили підвідділи Ананія Присяжнюка — «Гарасима», Федора Мельничука — «Гука», Олександра Кравчука — «Крука», Михайла Кондраса — «Міші» та ін., — загальною чисельністю до 150 осіб.

У першій половині 1946 р. підрозділи УПА-«Південь» провели на Волині декілька вдалих боїв. Зокрема, 2 січня відділ на чолі з командиром УПА-«Південь» «Гармашем» у двох боях на Шумщині завдав противнику поважних втрат (19 осіб убитими). Серед інших, переможні бої мали підвідділи «Гарасима» і «Гука». Останній 25 лютого у с. Загайці Дедеркальського району захопив у полон 22 солдат противника, а в бою 29 червня на хут. Снігурів того ж району убив 16 ворогів і поранив 6⁸¹. В УПА-«Північ» вдалими бойовими акціями, зокрема із роззброєння винищувальних батальйонів, відзначився кавалерійський підвідділ (ВОП) під командуванням В. Кирика-Петрука — «Деркача».

Важливою подією, в тому числі й для визвольного руху на ПЗУЗ, стало проведення 10 лютого 1946 р. виборів до Верховної Ради СРСР. Напередодні виборів рух почав активну пропагандивну діяльність задля їхнього зриву, зокрема за допомогою листівок і відозв до населення та червоноармійців. На день виборів планувалося провести збройні акції на виборчих дільницях, в адміністративних установах, на лініях зв'язку, транспортногo сполучення тощо.

ЦК КП(б)У, знаючи про ці плани, прийняв відповідні постанови (від 22 січня, 6 і 8 лютого 1946 р.)⁸², згідно з якими до більшості населених пунктів Західної України були введені підрозділи ЧА, прикордонних і внутрішніх військ НКВД (на ПЗУЗ у середньому по 20—40 осіб на село), які взяли активну «участь» у підготовці та проведенні виборів. Ця акція отримала назву «великої блокади» і більш ніж на два місяці паралізувала діяльність повстанців і підпільників у селах.

⁸¹ *Інформатор*, 1946. — № 1. — С. 44–45 // Рівненський краєзнавчий музей. — РКМ № 14161.

⁸² *Див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. — С. 200–204, 212–213, 215.*

У середині 1946 р., з огляду на несприятливі політичні обставини, що відзначалися тотальним поліцейним терором в СРСР і відносно «мирною» міжнародною ситуацією, визвольний рух на ПЗУЗ був змушений остаточно перейти від наступальної (повстанської) до оборонної («глибоко підпільної») тактики боротьби. Нова тактика полягала у конспіративних політично-бойових діях, в чій основі лежала політично-пропагандивна робота з виразною тенденцією уникати широких (масових) акцій та масштабних збройних виступів.

Збройні підрозділи руху на ПЗУЗ (боївки, ВОПи) були повністю підпорядковані керівникам організаційної мережі (починаючи від району) для бойової та організаційної роботи. Колишня військова референтура трансформувалась у військову організаційно-персональну, яка, охоплюючи тільки військовиків, узгоджувала дії з організаційною референтурою округ, країв та ПЗУЗ. Референтура СБ діяла за наказами та інструкціями своїх ділових зверхників, при тому тісно співпрацюючи з організаційними зверхниками (з мережею підпілля). Всі бойові акції підпілля (диверсії, терористичні акти) відбувалися від імені УПА.

У другій половині 1946 р. збройне підпілля на ПЗУЗ очолювали провідник ОУН ПЗУЗ М. Козак — «Лука» («Вівчар», «Чупринка») та, мабуть, військовий референт (командир УПА-«Північ») І. Литвинчук — «Максим Дубовий». Інші референтури проводу ПЗУЗ після загибелі їхніх керівників у грудні 1945 р. були позбавленими керівництва. Організаційна структура і керівний склад були такі:

Північно-західний край (ПЗК) «Ліс»: провідник, командир з'єднання «Хмельницький» — І. Литвинчук — «Максим Дубовий»; організаційний референт і, певно, військовий референт та ШВШ з'єднання «Хмельницький» — Микола Троцюк — «Дем'ян» («Верховинець»), референт СБ — Панас Ковальчук — «Петро».

Округи: Волинська («І»): провідник — Михайло Бондарчук — «Стимид» («Устим», «Усатовський»); організаційний референт Зиновій Самчук — «Александр» («Шварц»); до складу округи входили надрайони: Володимир-Волинський, Горохівський, Дубнівський, Луцький;

Ковельська («ІІ»): провідник — Валерій Бондарчук — «Гордієнко» («Гордій», «Пилип», «42»), референт СБ — Василь Сементух — «Ярий» («Панас»); до складу округи входили надрайони: Камінь-Каширський, Ковельський, Любомльський, Рафалівський;

Берестейська («ІІ»): провідник, референт СБ — Микола П'ятигорик — «Гай»; члени проводу — Арсен Клиновий — «Шах», Михайло Березовський — «Євген»; до складу округи входили надрайони: Берестейський («Круча»), Кобринський («Лан»), Пінський («Степ»), які, своєю чергою, включали декілька північних районів Волинської та Рівненської областей України.

З 57 районів, включених до ПЗК «Ліс», організаційною мережею («сіткою») підпілля було охоплено 46. Загальна чисельність збройного підпілля, без легалізованих та симпатиків, на жовтень 1946 р. складала до 700 осіб, з них військових фахівців — понад 20⁸³.

Північно-східний край (ПСК) «Степ» мав після відокремлення групи «Далекого» тимчасовий провід: провідник — «Чорновус»; військовий референт — Яків Яковлів — «Юрко»; організаційний референт — Ярослава Скаб — «Варка» («Ганка»); референти СБ — Володимир Кобринович — «Сівач», Андрій Пашковець — «Коваль» («Кнопка»).

До складу ПСК входили 3 надрайони: Корецький («Вага») — провідник Яків Яковлів — «Юрко»; Костопільський («Поле») — не опанований організаційно; Сарненський («Звір») — провідник «Чмелик». Загальна чисельність збройного підпілля, без легалізованих та симпатиків, на жовтень 1946 р. складала 123 особи⁸⁴.

Окрема, Рівненська округа («Гори»): провідник — Анатолій Мавєський — «Уліян» («Їовта»); замісник — «Ат». До складу округи входили Здолбунівський та Рівненський надрайони, що поділялися на Гощанський, Здолбунівський, Клевансько-Теремнівський, Мізоцький, Олександрійський, Оликський, Острожецький, Острозький та Рівненський райони. Загальна чисельність збройного підпілля Рівненської округи, без легалізованих та симпатиків, на жовтень 1946 р. складала 182 особи⁸⁵.

До складу самопроголошеного проводу краю «Одеса» входили: провідник С. Янишевський — «Далекий» («Богослов»); заступник, відповідальний за дії у південних районах — Ярослав Титко — «Роман»; відповідальний за дії у східних районах — Микола Мельник — «Павло»; керівник диверсійно-терористичної діяльності

⁸³ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 49. — Арк. 335.

⁸⁴ Там само. — Арк. 333.

⁸⁵ Там само. — Арк. 318.

А. Лучковський — «Дніпро»; Іван Кріль — «Зінько»; «Улас». Організаційною роботою були охоплені Костопільщина, Деражненщина, Кореччина, Гошанщина та окремі райони у Житомирській, Кам'янець-Подільській і Київській областях. Чисельність збройного підпілля краю на кінець 1946 р. становила близько 300 осіб.

Загальна чисельність учасників визвольного руху на ПЗУЗ, не враховуючи новоствореної легальної мережі та симпатиків, восени 1946 р. складала до 1300 осіб. За даними радянських спецорганів, у Волинській області члени руху діяли у складі 22 підпільних організацій, ВОПів і боївок СБ⁸⁶, у Рівненській області — 26 боївок СБ, 28 підпільних організацій ОУН та 3 ВОПів⁸⁷. ВОПи діяли, зокрема, у Локачинському і Маневицькому районах Волинської області; на Гошанщині (командир — В. Кирик-Петрук — «Деркач»), Рокитнівщині (командир — Кузьма Бричко — «Черешня»), Костопільщині (командир — «Ведмідь») у Рівненській області. Названі ВОПи наприкінці 1946 р. належали, мабуть, до останніх підрозділів УПА, що неформально діяли на ПЗУЗ.

Організаційна діяльність визвольного руху на ПЗУЗ у 1946 р., порівняно з 1945 р., за свідченням провідника М. Козака — «Луки» («Чор-енка»), зробила «великий крок вперед»⁸⁸. Після запряження членів остаточно впорядкована структура ОУН на ПЗУЗ. Встановлено регулярний зв'язок з найвіддаленішими організаційними окраїнами. Для видання і перевидання пропагандистських і вишкільних матеріалів налагоджено роботу друкарської техніки.

Підпільна діяльність на ПЗУЗ у 1946 р. характеризувалася остаточною переходом від повстансько-військових до підпільно-конспіративних методів боротьби («збройне підпілля»). Тоді ж розпочато творення в індивідуальному порядку нової мережі руху з легалізованих членів («легалів»). До слабких місць підпільної роботи належали брак професійних кадрів та недостатня підготовленість апарату організації.

Перехід визвольного руху 1946 р. до глибоко законспірованої діяльності ускладнив для радянської сторони його «остаточну ліквідацію». На початку 1947 р. органи МВД і МГБ у Волинській

⁸⁶ ЦПАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 2957. — Л. 66–71.

⁸⁷ Там же. — Д. 2921. — Л. 1–9.

⁸⁸ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 8. — Арк. 122.

і Рівненській областях констатували відсутність кваліфікованої агентури та поганий доступ до підпілля⁸⁹. Таке становище дало змогу визвольному рухові провадити організовану діяльність у регіоні ще майже десять років.

* * *

Підсумовуючи, можна констатувати, що на початку весни 1943 р. в умовах німецької окупації після генезового періоду в лоні політичної формації ОУНСД постала військова формація УПА. Щораз активніша повстанська боротьба дала змогу українському визвольному рухові уже влітку 1943 р. охопити своєю військово-адміністративною діяльністю більшість регіонів ПЗУЗ. В умовах переходу до воєнного стану УПА та ОУНСД, відповідно, перебирають на себе функції фронту й запілля. Протягом другої половини 1943 р. зростає чисельність і завершується формування структур повстанської армії та запілля, а їхня діяльність поширюється на прилеглі регіони.

Наближення до ПЗУЗ німецько-радянського фронту змушує УПА та запілля реорганізуватися та вжити заходів, щоби підготуватись до боротьби з новим супротивником. Зміни проводили, зважаючи на вимоги загальноукраїнської діяльності визвольного руху. Так, на межі 1943—1944 рр. було створено регіональні (крайові) повстанські угруповання, зокрема УПА-«Північ» та УПА-«Південь».

Переміщення фронту та нова підрадянська дійсність істотно вплинули на стан і діяльність організацій визвольного руху на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах. Щоб адекватно відповісти на військово-політичні реалії, вони активно реорганізуються та пристосовуються до накиннутих супротивником умов тотальної, безкомпромісної боротьби.

Вихід лінії фронту за межі України дав змогу радянському режимові зосередити свої мілітарні й агентурні зусилля для ліквідації УПА та її запілля, які, фактично, перетворилися на протирадянське підпілля. Близьке завершення війни й пов'язані з цим процеси спонукали керівництво визвольного руху запровадити жорсткі заходи самозбереження. Водночас, важкі умови боротьби, великі людські втрати і ускладнене матеріальне забезпечення призвели до відмови від партизанських методів боротьби УПА і переведення її в нову

⁸⁹ ЦГАГО. – Ф. 1. – Оп. 75. – Д. 221. – Л. 68, 80.

якість збройного підпілля. При цьому, з пропагандивною метою, всі подальші дії збройного підпілля мали відбуватися від імені УПА.

Закінчення Другої світової війни та вивільнення значних військових ресурсів дали радянській владі можливість активніше боротися з організаціями українського визвольного руху. Після переходу до нових форм збройно-підпільної боротьби УПА на ПЗУЗ протягом 1946 р. остаточно ліквідується. Замість наступальної тактики прийшла тактика оборонна. Така зміна допомогла визвольному рухові на ПЗУЗ діяти аж до середини 50-х рр. ХХ ст.

ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОДІЖНИХ СТРУКТУР ОУН(Б) НА ТЕРИТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ У 1945—1954 РР.

Сьогодні українське суспільство, а особливо молодь, усе більше цікавиться раніше замовчуваними сторінками нашої історії, зокрема боротьбою ОУН та УПА проти радянської влади. До ще як слід не розкритих у науковій літературі тем належить діяльність молодіжних структур ОУН(Б). Після закінчення Другої світової війни на території і західних, і східних областей України активно діяла підпільна мережа ОУН(Б). Одним із головних напрямів її роботи було створення молодіжних підпільних ланок, які надавали матеріальну допомогу збройному підпіллю, вивчали українську патріотичну літературу, вчиняли збройні антирадянські акції, пропагували серед місцевого населення ідею самостійної України тощо.

У нашій статті ми спробуємо проаналізувати специфіку роботи молодіжних структур націоналістичного підпілля у 1945—1954 рр., основні напрями діяльності молоді в підпіллі ОУН(Б) на Наддніпрянщині, її результати та наслідки.

Гадаємо, до того, що участь молоді в молодіжних структурах ОУН на Східній і Центральній Україні досі не знайшла належного висвітлення у наукових працях, спричинився насамперед брак документів з цієї тематики. Їхня публікація розпочалася лише нещодавно. Наприклад, в останніх 4-му—7-му томах української серії видання «Літопис УПА» містяться документи за 1945—1955 рр., у яких ідеться про діяльність молодіжних ланок ОУН на Наддніпрянщині.

Одначе протягом останніх років українські історики підготували цікаві дослідження про появу та функціонування підпільних ланок ОУН на Наддніпрянщині.

Першими звернули увагу на необхідність висвітлити діяльність ОУН(Б) на Сході України представники української діаспори. Частина з них особисто брали участь у похідних групах ОУН, зокрема Євген Стахів, Лев Шанковський та ін.¹ Дослідники стверджують, що

¹ Жмура В. *ОУН в Донбасі: 1941-1943 // Вісті комбатанта*. — Торонто—Нью-Йорк, 2000. — Ч. 1. — С. 74—77; Стахів Є. *ОУН у боротьбі з німецькими нацистами*

ОУН приділяла значну увагу залученню східноукраїнської молоді до боротьби за створення самостійної Української держави. Проте їхні праці здебільшого базуються на особистих спогадах і охоплюють період до 1943 р., оскільки після відновлення радянської влади вони вимушені були покинути Україну.

Радянська історіографія намагалася замовчувати або подавати винятково у негативному ключі роботу ОУН на Наддніпрянщині, а архівні документи до 1991 р. залишалися недоступними для науковців.

Новий етап у вивченні проблеми розпочався після здобуття незалежності України 1991 р. Чимало істориків та краєзнавців отримали доступ до різноманітних архівних радянських документів і підготували праці про діяльність ОУН у 1940—1950-х рр. На нашу думку, найважливішими серед них є розвідки Володимира Нікольського², Гіроакі Куромія³, Миколи Слободянюк⁴, Н. Харченка⁵, Дмитра Куделі⁶. Разом з тим, варто відзначити, що більшість вказаних робіт переважно висвітлюють період 1941—1944 рр.⁷

на Наддніпрянщині (Програмові зміни в ОУН): (Спогади) // *Сучасність*. — 1986. — Ч. 5. — С. 86—94; Там само. — Ч. 6. — С. 100—105; Стахів Є. Крізь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя. — Київ, 1995. — 317 с.; Шанковський Л. Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр. — Мюнхен, 1958. — 369 с.; Чи були організації ОУН на теренах Східної України в 1941-1950 рр. Спомини учасників // Альманах «Гомону України». — Торонто, 2001. — С. 76—86.

² Нікольський В. М. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. — Київ, 2001. — 178 с.

³ Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеев. Передм. Г. Немірі. — Київ, 2002. — 510 с.

⁴ Слободянюк М. А. Рух Опору в Дніпропетровщині: теоретичні проблеми // *Грані*. — 2001. — № 5—6. — С. 28—36.

⁵ Харченко Н. Підпілля ОУН в Дніпропетровську в роки Другої світової війни // *Грані*. — 2001. — № 5—6. — С. 37—40.

⁶ Хобот П., Куделя Д. Діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) бандерівців на Дніпропетровщині в роки німецької окупації (1941-1944 рр.) // *Бористен*. — 1993. — № 11. — С. 9—12; Там само. — 1994. — № 1. — С. 12—13; Там само. — № 2. — С. 17—18; Хобот П., Куделя Д. Діяльність підпілля ОУН(б) на терені Дніпропетровської області в роки німецької окупації (1941-1944) // Альманах «Гомону України». — Торонто, 1999. — С. 101—111.

⁷ Логвиненко І. А., Гавриленко О. А. Діяльність підпільної організації ОУН-Б на території Східної України // *Україна в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали і тези обласної наукової конференції, квітень 1995 р.* / Відп. редактори В. І. Танцюра, В. В. Калініченко. — Харків, 1995. — С. 61—63; Міхеєва О. Рец. на: В. М. Нікольський. Підпілля ОУН (б) в Донбасі. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 178 с. // *Український гуманітарний огляд* / Гол. ред. Н. Яковенко. — Київ, 2002. — Вип. 7. — С. 268—271; Семистяга В. Ф. Нові документальні свідчення про національно-визвольний рух в Донбасі у роки Другої світової війни: (Рец. на: В. М. Нікольський. Підпілля

Чимало фактів про участь східноукраїнської молоді в ОУН(б) зібрав у ґрунтовній книзі «Народ збурений» Анатолій Русначенко⁸.

Значний обсяг інформації з окресленої тематики міститься у книзі В. Сергійчука «Український здвиг 1939–1955. Наддніпрянщина» та інших його працях, де вперше було опубліковано низку раніше невідомих документів про поширення діяльності ОУН(б) на Схід України⁹.

У 2005 р. Олександр Іщук захистив кандидатську дисертацію про молодіжні структури ОУН(б) в 1939—1955 рр., у якій один із розділів присвячено діяльності молодіжних ланок на Сході та в Центрі України¹⁰.

В основу пропонованої розвідки покладено документи ЦК КП(б)У та НКГБ–МГБ–КГБ УРСР, у яких міститься важлива інформація про боротьбу з українським національно-визвольним рухом у середині ХХ ст.

Аналізуючи поширення націоналістичних ідей на території України, варто відзначити, що керівники підпілля ОУН у середині 1940-х рр. розробили спеціальну програму «Орлик» (підпільники називали її також «Харків») та інструкції, які передбачали поширення роботи підпілля на Центральну та Східну Україну. Їх утілювали в життя разом з програмою «Олег», у якій йшлося про активне залучення молоді до ОУН та створення молодіжних структур підпілля.

Вказівки щодо методів підпільної роботи на Східній Україні неодноразово викладали у різноманітних інструкціях ОУН, починаючи від 1944 р. У вказівках для військових політвиховників та пропагандистів української національної революції на Осередніх

ОУН (б) у Донбасі. — Київ, 2001. — 178 с.) // Бахмутський шлях. — 2001. — № 3–4. — С. 186–189; Офіцинський В. А. Особливості політичного розвитку східноукраїнських земель в умовах нацистської окупації за матеріалами журналу «Ідея і чин» (1942–1946) // Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упоряд. В. Мельник, Р. Офіцинський. — Ужгород, 1998. — С. 76–92; Яценко О. ОУН(б) в Центральній та Східній Україні в період нацистської окупації (1941–1943 рр.) // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура»: (Наукові доповіді та повідомлення). Частина II / Голова редкол. П. Т. Тронько. — Київ–Харків, 1997. — С. 50–53.

⁸ Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. — Київ, 2002. — 519 с.

⁹ Сергійчук В. Український здвиг 1939–1955. Наддніпрянщина. — Київ, 2005. — 840 с.

¹⁰ Іщук О. Молодіжні структури ОУН як складова українського національно-визвольного руху у 1939–1955 рр. Автореф. дис. канд. іст. наук. — Київ, 2005. — 18 с.

Василь Кук — «Леміш». У 1941—1943 рр. працював у м. Дніпропетровську та очолював південний крайовий провід ОУН

та Східних Українських Землях (СУЗ) від 12 червня 1944 р. пропонували якнайширше спротагувати ідею самостійної України серед населення Центральної та Східної України, причому особливу увагу звернути на роботу серед юнацтва 14—17 років, бо це — сила та резерв української революції¹¹.

В одному з листів до Романа Шухевича референт Служби Безпеки (СБ) Проводу ОУН Микола Арсенич — «Михайло» 1946 р. висловив думку, що Схід можна було завоювати двома способами: великим здвигом або спокійним просочуванням¹². Зважаючи на подальший розвиток подій, діяльність підпілля ОУН(б) на СУЗ більше нагадувала саме повільне просочування.

У інструкції Проводу ОУН від червня 1947 р. гасло ОУН «Лицем до Сходу» фігурувало серед найважливіших. В одній з інструкцій

¹¹ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 166—168.

¹² Там само. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 13.

за 1947 р. пропонувалося направляти гарно підготованих підпільників на Схід, розгорнути активну пропаганду на фабриках, у колгоспах, на залізницях, в школах та установах, організувати збір точної інформації про умови життя, дислокацію Червоної армії тощо¹³.

У вказівках Проводу ОУН щодо пропагандистської роботи на 1948 р. пункт «3» був повністю присвячений пропаганді серед східних українців¹⁴. Автори інструкції розробили низку пропозицій, як саме слід реалізовувати рух ОУН на Схід. Це ж питання фігурувало і в інших інструкціях, затверджених у квітні 1950 р., де в пункті «4» йшлося про методи поширення підпільної літератури та листівок і їхній зміст¹⁵. Основним

завданням керівники ОУН визначили дійти зі своєю пропагандою до кожного українця, щоб переконати його підтримувати ідеї ОУН. У ще одній інструкції Проводу ОУН № 1/50 від 30 травня 1950 р. щодо пропагандистської роботи серед населення вказувалося, що необхідно розширювати коло читачів літератури ОУН передовсім коштом молоді та східних українців, щоб долучити їх до активного спротиву радянській репресивній системі¹⁶.

У документі ОУН під назвою «Вказівки по пропагандистській роботі на 1950 рік» вказувалося, що до пропагандистської роботи серед східних українців у містах і селах потрібно залучати осіб, які

*Крюченко Юлія — «Оксана»,
дружина В. Кюка — «Лемеша».
Уродженка Дніпропетровської області*

¹³ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 13–14.

¹⁴ Там само. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 266–269.

¹⁵ Там само. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 305–307.

¹⁶ Там само. — Арк. 313.

проживають легально, особливо західноукраїнську шкільну та студентську молодь — найсміливішу верству серед інтелігенції¹⁷.

Про бажання підпільників ОУН у другій половині 1940-х рр. працювати на території Східної України та краще вивчити наддніпрянців свідчить хоча б «Квестіонар СХ» (питальник), розроблений і виготовлений у підпіллі. Він був призначений для опитування українців, які прибули зі Сходу, або ж тих людей, які там побували. З 55 питань «Квестіонару» щонайменше 10 стосувались української молоді. Зокрема, учасників ОУН цікавило, які духовні та матеріальні зацікавлення й інтереси у східноукраїнській молоді, чи цікавиться вона історією України, як ставиться до підпілля ОУН і як — до комсомолу, радянської влади, колгоспів, чим вона невдоволена, що прагне змінити тощо¹⁸.

Збереглися також документи, які відображають ставлення керівників ОУН до роботи на Сході України. На нараді членів Проводу ОУН улітку 1948 р., яка відбулася в Іловському лісі на Львівщині, спеціально обговорювали питання про активізацію роботи ОУН на Наддніпрянщині. За свідченнями господарського референта Проводу ОУН Зиновія Благого — «Шпака», у цій нараді брали участь Р. Шухевич, Олекса Гасин, Василь Сидор, Петро Федун, Василь Галаса, Осип Дяків, Василь Кук та Роман Кравчук. На ній було ухвалено рішення направляти всіх учасників ОУН з числа східних українців для роботи на Наддніпрянщину, а також провадити активну роботу зі східними українцями, які переїхали в Західну Україну. Окрім того, на вимогу членів Проводу ОУН В. Кука та Р. Кравчука було напрацьовано програму роботи з молоддю, яка передбачала створення у школах та вищих навчальних закладах груп прихильників ОУН. При цьому учасники наради погодилися ретельно конспірувати свою роботу, щоб не наразити українську молодь на репресії з боку органів МГБ¹⁹.

Як саме планувалося реалізувати програми «Орлик» та «Олег» на Наддніпрянщині, добре видно з організаційних документів керівників ОУН, які співробітники МГБ УРСР вилучили під час чекістсько-військових операцій. В убитого 18 листопада 1950 р. керівника

¹⁷ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 85.

¹⁸ Там само. — Т. 11. — Арк. 943–946.

¹⁹ Там само. — Т. 74. — Арк. 15.

Василь Бей — «Улас». Керівник крайового проводу ОУН «Поділля» у 1947—1951 рр. Намагався поширити діяльність ОУН на територію Вінницької, Хмельницької, Київської та інших областей України

крайового проводу (КП) ОУН «Захід-Карпати» Петра Слободяна — «Єфрема» було вилучено блокнот із зашифрованими записами. Після розшифрування з'ясувалося, що ОУН мала наміри широко розгорнути націоналістичну роботу на Сході України. Як видно з цих записів, за кожним окружним проводом ОУН було закріплено 2—3 східні області, де він мав здійснювати підпільну роботу, зокрема:

за Коломийським окружним проводом ОУН (умовний шифр — «21») були закріплені Дніпропетровська та Запорізька області;
за Калуським (23) — Миколаївська, Херсонська та Кіровоградська;
за Дрогобицьким (24) — Одеська та Ізмаїльська;
за Буковинським (20) — Молдавська РСР;
за Станиславівським (22) — Кримська область.

Далі в записах були вказані невідомі МГБ окружні проводи ОУН під шифрами «25», «26» і «27», за якими, відповідно, були «закріплені»: Кавказ та Кубань; Вінницька та Житомирська області; Харківська та Чернігівська області²⁰.

²⁰ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 262—265.

*Мартюк Хома Петрович — «Алکید»
(«Охрім») — керівник Дунаєвецького
надрайонового проводу ОУН*

З інших записів П. Слободяна стало зрозуміло, що окружні проводи ОУН, які входили до складу КП ОУН «Захід-Карпати», 1950 р. відправили або готувалися відправити у східні області України низку учасників ОУН. Так, у серпні 1950 р. Калуський окружний провід ОУН у Східні області України направив двох керівників районних проводів ОУН. Окрім того, були підготовлені один учасник ОУН для рейду в Київ та чотири учасники ОУН — у Вінницьку та Кіровоградську області. Коломийський окружний провід ОУН у райцентрі П'ятихатки Дніпропетровської області через раніше направлених туди оунівців створив опорний пункт і мережу ОУН,

підготував для роботи у східних областях України учасників ОУН «Сергія», «Бурю», «Чучупаку», «Гриця» та учасницю ОУН — лікаря. Дрогобицький окружний провід ОУН скерував у м. Ростов-на-Дону оунівця з націоналістичною літературою та готувався відправити на Східну Україну підпільників «Рубача», «Моряка», «Клима», «Куцина» та «Михася»²¹.

В одному з документів, вилучених у члена КП ОУН «Захід-Карпати» «Бориса» зазначалося, що основним резервом для набору легальників (прихильників ОУН) на СУЗ є молодь. Головним критерієм при доборі кадрів «Борис» вважав якість — нове поповнення повинно було мати вищу або середню освіту. На його думку, якщо кандидат такої освіти не мав, то працювати з ним було б даремною тратою часу. Виховувати керівників пропонувалося з місцевого населення, при чому вибирати таких людей, які могли б розбудувати

²¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 263.

ОУН у своєму регіоні, тому що призначати керівників із західних українців видавалося нереальним²².

Автор документа пропонував суворо конспірувати всю організаційну роботу, яка була ще в початковому стані, та враховувати, що на Сході немає підготовленої бази, а тому дуже легко провалитись. Особливу увагу пропонувалося звернути на можливість спопуляризувати ОУН серед робітників у містах.

В інших інструкціях 1950 р. «Борис» зазначав, що націоналістичну роботу потрібно вести також серед українців-східняків, які проживають та працюють у західних областях України, наказуючи використовувати кожному, навіть найменшу нагоду для зустрічей та розмов агітаційного характеру, особливо з молоддю, студентами, вчителями.

Потім намагатися зробити їх симпатиками підпілля і з їхньою допомогою організувати на Сході так звані конспіративні «опорні пункти», де могли б переховуватися підпільники ОУН, які прибули з Заходу. МГБ УРСР непокоїло те, що оунівці використовували такі можливості, здійснювали рейди на Схід та намагалися створювати там ланки ОУН²³.

За свідченнями заарештованого керівника пропаганди Скалатського надрайонного проводу ОУН «Леоніда», підпілля надавало великого значення розповсюдженню свого впливу на Схід і особливо активізувало цю роботу з кінця 1949 р. Учасники ОУН знайомили-

*Керівник боївки ОУН
у Київській області «Кобзар»*

²² ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 251–255.

²³ Там само. — Арк. 253–255.

Підпільники ОУН працюють в бункері. Хмельницька область, 1950 р.

ся з українцями-східняками, переважно молоддю, та підкидали листівки й літературу в потяги, надсилали їх у листах робітникам.

Керівник Велико-Борківського районного проводу ОУН «Петро» в жовтні 1949 р. повідомив «Леоніду» про направлення спеціальних рейдових груп по 2—3 учасники ОУН на Схід, де вони розповсюджували літературу і налагоджували зв'язки. Інший учасник ОУН повідомив «Леоніду» про те, що рейдова група з Тернопільського надрайонного проводу ОУН їздила на зв'язок в Одесу, звідки успішно повернулася, виконавши завдання²⁴.

Тема роботи в Східній Україні доволі часто фігурує у листуванні керівників підпілля. Значну увагу поширенню діяльності ОУН у Центральній і Східній Україні приділяли керівники Проводу ОУН, у тому числі і Р. Шухевич. В одному з листів до В. Кука від 1949 р. він висловив думку, що зараз ОУН необхідно зосередитися на двох основних проблемах: молодь та Схід. Усе інше слід відставити

²⁴ ДАСБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 255—256.

Підпільники ОУН працюють в бункері. Хмельницька область, 1950 р.

на другий план, бо інакше може статися катастрофа²⁵. Очевидно, Р. Шухевич мав на увазі те, що якщо ОУН не зуміє завоювати довіру всього українського народу, то не отримає належної підтримки. Відповідно, без неї рано чи пізно радянські каральні органи розгромлять ОУН у західних областях України і покладуть край українському національно-визвольному руху.

В іншому листі Р. Шухевич висловив думку, що від 1948 р. для ОУН відкрилися нові можливості роботи на Сході України, і це дає надію втримати і навіть розширити позиції підпілля²⁶.

У лютому 1950 р. Р. Шухевич передав вказівки щодо роботи на Східній Україні своїй зв'язковій Ользі Ільків — «Роксолані», яка збиралася туди виїжджати. В них він рекомендував вести себе конспіративно, а у разі початку війни між СРСР та країнами Західної Європи особливу увагу приділити сільській та міській інтелігенції (в тому числі й молоді), яку можна було долучити до українського руху²⁷.

²⁵ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 46.

²⁶ Там само. — Т. 74. — Арк. 15.

²⁷ Там само. — Т. 27. — Арк. 53.

У вбитого 18 січня 1951 р. керівника КП ОУН «Москва» Івана Литвинчука — «Дубового» був вилучений лист від В. Кука — «Лемеша» до В. Галаса — «Орлана», в якому В. Кук вказував, що ОУН має спрямувати всю енергію на виконання найважливіших завдань, тобто програм «Дажбог» (збереження кадрів підпілля) та «Орлик». У зв'язку з масштабним переслідуванням підпілля з боку радянських каральних органів пропонувалося посилити конспірацію зв'язків зі східноукраїнським населенням, рухатися в роботі вперед дуже обережно, не поспішаючи, без шуму та розголосу²⁸. Водночас, В. Кук попереджав В. Галасу про створення МГБ провокаційних молодіжних структур, які виявляють серед молоді прихильників ОУН, залучають їх до роботи, а потім піддають репресіям.

Керівник КП ОУН на Північно-Західних Українських Землях В. Галаса — «Орлан» вважав, що слід налагодити співпрацю ОУН з людьми, насильно вивезеними радянською владою до Сибіру та на Схід України, насамперед — з молоддю. На його думку, з ними необхідно було домовлятися про паролі та явки, давати роботу, щоб вони не пропали для ОУН²⁹. Особливу увагу він вимагав приділяти тій частині молоді, яку масово вивозили до шкіл фабрично-заводського навчання у Донбасі, призивали на строкову службу до лав Червоної армії, брали на навчання у різні освітні заклади по всьому СРСР.

Керівник Луцького районного проводу ОУН Дмитро Римарчук — «Неситий», затриманий співробітниками Управління МГБ у Волинській області 1950 р., на допиті 10 листопада 1950 р. розповів, що в східних областях України є чимало кадрів ОУН, які виконують там організаційні завдання. Перебуваючи в одному бункері з керівником КП ОУН «Москва» І. Литвинчуком, Д. Римарчук дізнався, що значну частину організаційних коштів ОУН переправляли останнім часом нелегальними каналами у східні області, де підпіллю працювати було важко. Восени 1949 р. з Житомирщини прибув учасник ОУН, який доповів про роботу його організації на Сході. Перезимувавши у Рівненській області, у квітні 1950 р. він з грошима від І. Литвинчука вирушив назад, на Схід³⁰.

²⁸ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 179–180.

²⁹ Там само. — Т. 27. — Арк. 56.

³⁰ Там само. — Арк. 257.

Керівник Житомирського окружного проводу ОУН у 1945—1955 рр. «Роман» вважав, що необхідно продовжувати підпільну роботу в східних областях України, оскільки частина населення підтримує ідеї ОУН³¹.

Керівники ОУН надавали великого значення рейдам у східні області з метою вивчити ситуацію та перспективи поширення роботи ОУН на ці землі. Влітку 1949 р. зв'язкова П. Федуня — «Севера» Галина Голояд — «Марта» здійснила поїздку в Центральну Україну. Зокрема, вона побувала у с. Стара Рудня Чернігівської області, де вивчила можливості для створення організації з місцевих молодих хлопців. Повернувшись, вона підготувала звіт, який обговорювали в усіх організаційних ланках Львівського крайового проводу ОУН³².

Статистика МГБ УРСР за окремі періоди також підтверджує наявність молодіжних структур націоналістичного підпілля на Сході України. У 1948 р. органи МГБ УРСР викрили в регіоні 10 молодіжних організацій ОУН зі 131 учасником (до порівняння, у Західній Україні було викрито 575 молодіжних організацій зі 6405 учасниками). У першій половині 1949 р. в східних областях було ліквідовано 4 організації з 57 учасниками (у Західних — 162 організації, 1757 учасників)³³. Всього в Україні за 1948 — першу половину 1949 рр. було ліквідовано 575 молодіжних ланок і заарештовано 6593 особи³⁴.

Протягом 1949 р. та перших чотирьох місяців 1950 р. МГБ у Східних областях виявило та повністю ліквідувало 12 оунівських організацій (переважно — молодіжних) та 26 озброєних боївок, вилучило понад 30 тис. листівок, 75 одиниць зброї, вбило та заарештувало 575 учасників ОУН та їхніх прихильників. Підпілля за цей час вчинило 92 акції, переважно з розповсюдження листівок³⁵.

У 1953 р. органи МВД УРСР у Східній Україні викрили 12 оунівських груп із загальною кількістю в них 69 учасників³⁶. У більшості з цих груп найактивнішу участь брала молодь.

³¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 133—134.

³² Там само. — Т. 27. — Арк. 258—259.

³³ Там само. — Т. 26. — Арк. 238—239.

³⁴ Там само. — Арк. 238.

³⁵ Там само. — Т. 74. — Арк. 18.

³⁶ Там само. — Арк. 138.

Станом на кінець 1953 р. у 17 південних, центральних та східних областях України перебувало на обліку МВД УРСР 5014 осіб, яких підозрювали у причетності до роботи в ОУН (із них 270 були взяті на облік 1953 р.), а заарештовано за участь в ОУН було 79 осіб³⁷.

Кількість ланок ОУН, викритих МГБ УРСР у східних областях України 1953 р., за областями виглядала так:

Область	Кількість груп	Кількість учасників
Сталінська	3	11
Запорізька	2	22
Ворошиловградська	3	14
Миколаївська	2	15
Херсонська	1	2
Одеська	1	5
Разом:		
6 областей	12 груп	69 учасників

Поширенню націоналістичних ідей серед молоді сприяло те, що у східних областях України мешкало близько 400 тис. українців, які прибули в різний час із Польщі та західних областей УРСР і добре знали про боротьбу ОУН і УПА. З них до 100 тис. працювали у вугільній, металургійній та хімічній промисловості. Найбільше їх проживало в таких областях: у Сталінській (нині Донецькій) — близько 100 тис. осіб, у Херсонській — близько 70 тис. осіб, у Миколаївській — близько 60 тис. осіб, у Дніпропетровській — близько 53 тис. осіб, у Запорізькій — близько 50 тис. осіб, у Кіровоградській — близько 21 тис. осіб, у Ворошиловградській — близько 17 тис. осіб, в Одеській — близько 12 тис. осіб³⁸.

Загалом, процес залучення молоді до ОУН у Центральній та Східній Україні йшов важко. Керівник однієї з похідних груп у Житомирській області «Роман» 1945 р. характеризував місцеву молодь як у більшості своїй неосвічену, з освітою 3—4 класи сільської школи. Вона майже не цікавилась діяльністю ОУН і УПА, її національне виховання було занедбане. Значна частина молоді займалась хуліганством, не хотіла вчитись, пиячила, рано одружувалась, заводила дітей і часто вела нездоровий спосіб життя. Ті ж, хто хотів навчатись, не мали для цього коштів. До того ж, більшість людей

³⁷ ДАСБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 137.

³⁸ Там само. — Арк. 132—133.

*Кременецький надрайоновий провідник «Алас» та інші підпільники в бункері.
1950 р.*

були залякані та сумнівались у перемозі ідей ОУН, порівнюючи сили ОУН і радянської влади³⁹.

Учасники і симпатички ОУН, які їхали на Схід, влаштовувалися на роботу на промислові підприємства, у колгоспи, у вищі навчальні заклади, школи, гуртували навколо себе молодь, виховуючи її в українському дусі.

Протягом 1944—1954 рр. на території Східної та Центральної України підпілля ОУН створило чимало молодіжних націоналістичних структур, конспіративних опорних пунктів та квартир. Варто детальніше зупинитися на декотрих із них.

У листопаді 1942 р. підпільниця ОУН «Оксана», котра прибула з Дніпропетровської до Ворошиловградської області, залучила до діяльності в ОУН Лідію Безпалько, яка погодилася стати власницею конспіративної квартири ОУН і зберігати підпільну націоналістичну літературу. Після втечі німців про її діяльність стало відомо Управлінню НКГБ у Ворошиловградській області, і вона була заарештована. 12 грудня 1946 р. Військовий трибунал військ МВД Ворошиловградської області засудив Л. Безпалько за ст. 54-1 «а»

³⁹ Сергійчук В. *Український здвиг. 1939-1955 р. Наддніпрянщина.* — С. 510, 543.

*Кременецький надрайоновий провідник «Алас» та інші підпільники в бункері на території Хмельницької області.
Фото 1950 р.*

кримінального кодексу УРСР до 6 років виправно-трудових таборів. 28 жовтня 1991 р. прокуратура Луганської області реабілітувала Л. Безпалько через відсутність у її діях складу злочину⁴⁰.

Підпільники ОУН постійно намагалися створювати молодіжні ланки ОУН у столиці України — Києві. У Державному архіві СБ України зберігається архівна кримінальна справа № 72722-ФП у 8 томах на заарештованих органами МГБ УРСР у травні 1948 р. студентів київських ВНЗ, яким інкримінували створення Київського міського проводу ОУН (а фактично — молодіжної структури), активну співпрацю з підпіллям, вивчення та розповсюдження націоналістичної літератури.

Київський провід ОУН був створений у 1947—1948 рр. за безпосереднім розпорядженням керівника крайового проводу ОУН «Одеса» Степана Янішевського — «Далекого» та його заступника Святослава Титка — «Романа». Його керівником став студент 1-го курсу фізичного факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка Ігор Пронькін — «Беркут», якого С. Янішевський призначив на цю посаду наказом № 15 від 30 березня 1948 р. Всього було заарештовано 12 осіб, з них активною діяльністю — розповсюдженням листівок та вивченням підпільної літератури — займалися лише кілька. Під час арештів в учасників організації було вилучено листи підпільників ОУН, понад 400 примірників листівок та значну кількість старої історичної літератури, яку вважали

⁴⁰ Архів Управління СБУ у Луганській області. — Ф. 6. — Спр. 22010-Р.

*Керівник Кременецького надрайонового проводу ОУН
проводить вишкіл з молоддю. 1950 р.*

антирадянською⁴¹. На початку 1990-х рр. усі учасники цієї ланки ОУН були реабілітовані.

За свідченнями учасників Київського міського проводу ОУН, МГБ виявило та ліквідувало молодіжну організацію Союз вільних українців (СВУ) у м. Переяслав-Хмельницькому Київської області, до складу якої входили учні старших класів середньої школи міста. Їм також інкримінували вивчення «контрреволюційної літератури» та антирадянські погляди⁴². У червні 1948 р. було заарештовано 15 учасників СВУ. Слідство встановило, що організація існувала від липня 1947 р., а її керівником був Іващенко Олег Дмитрович, 1929 р. н., учень 10-го класу школи⁴³.

Юнаки, які брали участь у діяльності ОУН у Києві, складали антирадянські вірші. Наприклад, повчальний вірш про П. Тичину «Оратор», датований 17 серпня 1947 р. і підписаний псевдонімом «Бурубулька»:

⁴¹ ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 74. – Арк. 279–288, 326–331.

⁴² Там само. – Арк. 287–288.

⁴³ Там само. – Арк. 324–325.

Стоїть у полі мов дубина
Павло Григорович Тичина
І вітер віє аж свистить
Павло Григорович кричить:
Послухай люд мене смиренний
Зростимо урожай страшний
І все до нитки оддамо
Самі голодні станемо
В колгосп ідїть і гавкать годі
Дамо медальку ми по моді
За те що спину низько гнеш
А жиду хлїб свій віддаєш.
Отак кричав Павло Тичина
Аж мокрою зробилась спина
Тоді утерся, облизавсь
Й обїдать в ресторан подавсь
Отак щодня кричить у полі
Жириє й товщає поволі
Підлесник сталінський, жидівський
клоп і кровопийця людський⁴⁴.

У 1947 р. МГБ заарештувало автора вірша. Ним виявився мешканець Києва Кондеса Володимир Павлович.

У 1948 р. УМГБ у Харківській області отримало інформацію про те, що студенти Харківського державного університету Курінний Олександр Дмитрович, 1917 р. н., та Безпалий Леонід Якович, 1927 р. н., намагаються створити зі студентської молоді націоналістичну організацію Революційний авангард українського народу (РАУН) та провадять в університеті антирадянську пропаганду.

Під час обшуку у них була вилучена українська література, яку вважали в СРСР націоналістичною, а також особисті блокноти з записами щодо програми РАУН та схема побудови організації. З цих записів випливало, що з метою створити грошовий фонд для підтримки антирадянської діяльності РАУН О. Курінний та Л. Безпалий задумали пограбувати кілька районних відділень держбанку.

У розмовах О. Курінний висловлював наміри здійснити нальоти на військові склади та придбати зброю, за допомогою якої можна було б ліквідувати партійну верхівку та боротися проти радянської влади. О. Курінний та Л. Безпалий були заарештовані та засуджені⁴⁵.

⁴⁴ ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72722-ФП. – Т. 7. – Арк. 12 (накет).

⁴⁵ Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 26. – Арк. 273–274.

Підпільники з Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН

У січні 1948 р. на вугільних шахтах Ворошиловградської області була створена підпільна організація Борці за самостійну Україну (БЗСУ), до складу якої входили Іван Харчук, Володимир Каплун, Григорій Хмара, Василь Ващенко та інші (згодом було заарештовано понад 10 осіб). Учасники цієї групи ставили своїм завданням заготовляти вибухові речовини, хотіли вчинити в одній із шахт вибух. Учасник БЗСУ Гуцаленко їздив у Гайсинський район Вінницької області, де мав намір встановити контакт з підпіллям ОУН. Після повернення він доповів, що контакт був встановлений і він отримав завдання залучати нових учасників до організації, заготовлювати вибухові матеріали, але від диверсії на шахті поки що утримуватися. Підпільники ОУН пообіцяли Гуцаленку, що в найближчий місяць до Ворошиловградської області прибуде представник ОУН із запасом зброї, грошей і фальшивих документів. В обмін на все це учасникам БЗСУ пропонували передати вибухові матеріали на потреби підпілля ОУН.

Після викриття цієї організації заходами УМГБ у Ворошиловградській області Військовий трибунал військ МВД Київського військового округу 24—26 листопада 1948 р. засудив учасників БЗСУ за різними статтями кримінального кодексу до різних строків покарання. Ухвалою Військової колегії Верховного суду СРСР від 29 жовтня 1957 р. справу було припинено через відсутність складу злочину в діях осіб, що в ній проходили⁴⁶.

У перші місяці 1949 р. УМГБ у Запорізькій області отримало інформацію, що в містах Запоріжжі та Гуляй-Полі існує молодіжна націоналістична організація під назвою Група українських підпільників (ГУП), до складу якої входить один з учасників ОУН, котрий легалізувався і переселився до Запорізької області, втікаючи від переслідування МГБ з західних областей України. Внаслідок проведеної операції 19 учасників цієї організації були заарештовані⁴⁷.

Організатором та керівником ГУП був колишній учень школи фабрично-заводського навчання Яків Троян, 1930 р. н., уродженець Запорізької області, член ВЛКСМ, з освітою 7 класів. До організації, яка була створена ще 1947 р., здебільшого входила місцева молодь 1924—1930 р. н. Під час обшуків у заарештованих було вилучено пістолет з набоями та саморобну печатку ГУП.

На слідстві учасники ГУП визнали, що вони ставили собі завдання придбавати зброю для вчинення терористичних актів проти партійно-радянських працівників, виготовляти та розповсюджувати серед населення антирадянські листівки проамериканської орієнтації, залучати до організації нових учасників та створювати нові групи ГУП в інших районах області.

Керівник ГУП Я. Троян особисто розробив програму організації, в якій основною метою було визначено створення самостійної Української держави за допомогою американців. Щоб налагодити зв'язок з підпіллям ОУН у західних областях України, Я. Троян залучив до складу ГУП учасника ОУН Шишка Павла Лазаровича, який утік із Тернопільської області від переслідування органів МГБ до Запоріжжя.

За вироком Військового трибуналу Запорізької області всі учасники ГУП були засуджені до різних строків ув'язнення — від 10 до 25 років виправно-трудоих таборів⁴⁸.

⁴⁶ Управління СБУ у Луганській області. — Ф. 6. — Спр. 10352-Р.

⁴⁷ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 20.

⁴⁸ Там само. — Т. 26. — Арк. 269–271.

У 1949—1950 рр. УМГБ у Чернігівській області виявило та ліквідувало молодіжну ланку ОУН, яка діяла в Борзнянському районі Чернігівської області та підтримувала контакт з підпіллям ОУН Яблунівського району Івано-Франківської області. До складу організації входило 12 осіб, у яких при арешті було вилучено багато листівок та зброю⁴⁹.

У травні 1950 р. Управління МГБ у Київській області в с. Королівка виявило та ліквідувало молодіжну організацію під назвою Українська демократична партія (УДП), в якій брали участь 10 осіб. При арешті у них вилучено 3 гвинтівки, револьвер, набой та українську літературу. Учасники організації отримали підпільні псевдо й склали присягу. Вони розробили програму організації, чиїм головним завданням було визначено збройну боротьбу проти радянської влади за створення самостійної Української держави.

Учасники УДП виготовляли та розповсюджували серед населення антирадянські листівки, накопичували зброю та вживали заходів для встановлення зв'язку з підпільниками ОУН у західних областях України.

Протягом 1949—1950 рр. вони спільно з місцевими кримінальними елементами вчинили кілька збройних нападів з метою здобути гроші на потребу організації. Усіх заарештованих засудили на різні строки⁵⁰.

У 1950 р. Управління МГБ у Кіровоградській області виявило та ліквідувало молодіжну групу ОУН у складі 9 осіб, яку очолював студент Кіровоградського педагогічного інституту Нагорний. В учасників групи було вилучено антирадянську літературу, на слідстві вони зізналися, що готували терористичний акт проти секретаря Кіровоградського обкому КП(б)У та інших партійних працівників⁵¹.

У січні 1953 р. органи МГБ УРСР виявили та ліквідували молодіжну націоналістичну групу серед студентів філологічного факультету Київського державного університету. Її учасники займалися вивченням, обговоренням та розповсюдженням української літератури. Було заарештовано трьох студентів — Григорія Волощука, Миколу Адаменка та Ростислава Доценка. Слідство

⁴⁹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 20.

⁵⁰ Там само. — Т. 27. — Арк. 215—216.

⁵¹ Там само. — Т. 74. — Арк. 20.

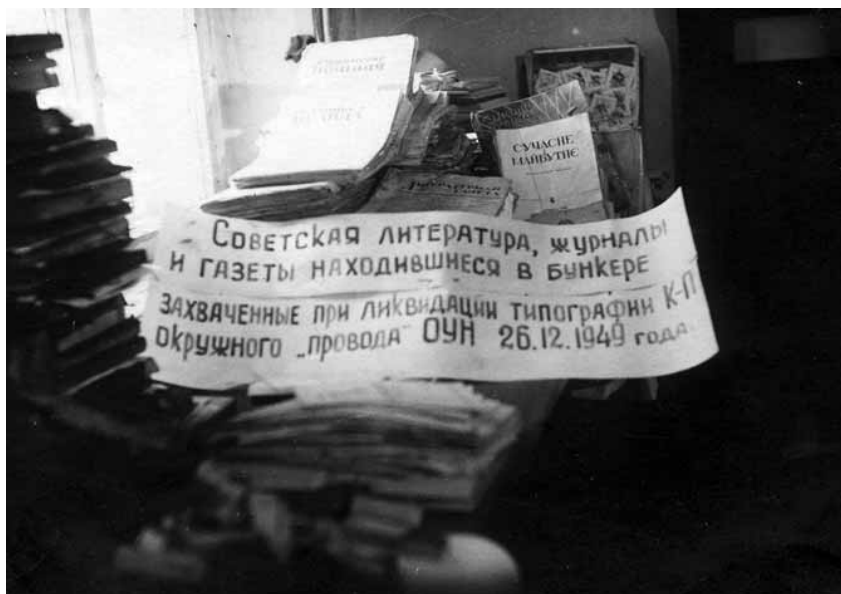
Майно типографії ОУН Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН

встановило, що вони неодноразово вивчали літературу, визнану антирадянською, висловлювали невдоволення становищем українського народу в СРСР, а на семінарських заняттях починали дискусії, що, на думку слідчих МГБ, сприяли поширенню «українського буржуазного націоналізму» серед студентів. Цікаво, що викладачі університету Холопова та Шаліна не припиняли цих дискусій, і це їм також згодом поставили у провину. Г. Волощук, Р. Доценко та М. Адаменко були засуджені⁵².

У лютому 1953 р. в с. Рубанівка Херсонської області МВД виявило та ліквідувало молодіжну групу ОУН у складі 9 осіб, яку очолював Мар'ян Голотів, 1931 р. н., уродженець Галицького району Івано-Франківської області. У цієї групи було вилучено 2 автомати, 3 пістолети, гвинтівку, набой та різну підпільну літературу.

Слідство встановило, що М. Голотів до 1950 р. перебував на нелегальному становищі, а потім, виконуючи завдання учасників

⁵² ДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 27. – Арк. 216–217.

Майно типографії ОУН Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН

ОУН, у числі переселенців приїхав до Херсонської області для проведення підпільної роботи. У с. Рубанівка він познайомився з кількома місцевими мешканцями, які поділяли його погляди, разом з ними 1952 р. він створив молодіжну групу ОУН, вивчав підпільну роботу та планував вчиняти терористичні акти⁵³.

У березні 1953 р. УМВД Одеської області заарештувало Йосипа Волошина та Олексія Кащука, вихідців із західних областей України, які мали родичів, засуджених за участь в ОУН. Слідство інкримінувало їм створення націоналістичної групи у складі 4 осіб серед слухачів школи кіномеханіків. Учасники цієї групи схвалювали діяльність ОУН, слухали радіопередачі «Голосу Америки», планували придбати зброю для вчинення терористичних актів проти радянського партактиву, хотіли вивісити в Одесі український національний прапор та встановити контакт із підпіллям ОУН у Західній Україні. Один із учасників цієї ланки виїжджав до Тернопільської

⁵³ ДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 74. – Арк. 135–136.

області, але безрезультатно. На слідстві Й. Волошин сказав, що група ставила собі за мету боротьбу проти радянської влади на платформі ОУН⁵⁴.

Управління МВД у Херсонській області 1953 р. виявило українських націоналістів Івана Мандзюка, 1931 р. н., та Йосипа Сопівника, 1933 р. н., які прибули 1951 р. з Заліщицького району Тернопільської області з власної ініціативи. І. Мандзюк, проживаючи в с. Городок Заліщицького району, очолював у 1949—1951 рр. молодіжну структуру ОУН, а Й. Сопівник був її рядовим учасником. З Тернопільської області вони виїхали, побоюючись репресій, після того як органи МГБ арештували кількох людей, які добре знали про їхню діяльність в ОУН. Проживаючи у Генічеському районі Херсонської області, І. Мандзюк та Й. Сопівник провадили серед місцевої молоді антирадянську агітацію та підшукували нових учасників для ОУН. Вони підтримували письмовий зв'язок із молодіжною ланкою ОУН у с. Городок Заліщицького району Тернопільської області, яку очолював Дмитро Слободян і яка мала зброю та готувалася в разі війни між Західними країнами та СРСР здійснити збройний виступ. Згодом учасники цих молодіжних ланок були заарештовані⁵⁵.

У 1953 р. Лисичанський міськвідділ МВД Ворошиловградської області виявив націоналістично налаштовану групу молоді, яка прибула з західних областей України по лінії організованого набору на промислові підприємства. Один із учасників цієї групи, Григорій Яструбецький, був кадровим учасником ОУН, за що підлягав виселенню до Сибіру, однак йому вдалося втекти і до 1949 р. він перебував на нелегальному становищі, а потім виїхав у Донбас. Учасники групи Василь Адамович та Іван Жук раніше активно підтримували зв'язок з ОУН та допомагали підпіллю. Брат Адамовича був убитий 1951 р. як учасник ОУН.

Названі особи, влаштувавшись на роботу на Лисичанський хімічний комбінат, намагалися групувати навколо себе молодь, яка прибула із західних областей, та дискутувати з нею про сучасне становище України, тобто займалися тим, що органи МВД називали націоналістичною агітацією. Були також зафіксовані факти при-

⁵⁴ ДАСБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 27. — Арк. 220—221.

⁵⁵ Там само. — Т. 74. — Арк. 141—142.

Майно типографії ОУН Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН

їзду в Лисичанськ невідомих осіб із західних областей України, для яких В. Адамович намагався придбати документи⁵⁶.

У 1953 р. Волноваський райвідділ МВД Сталінської області виявив групу українських націоналістів, яку згуртував навколо себе колишній священник УГКЦ Фарошівський. За даними МВД, він 1939 р. був керівником одного з відділів «Просвіти», а пізніше — учасником станиці ОУН у с. Рябе Нижньо-Устрицького району Дрогобицької області, де підтримував постійний зв'язок з учасниками ОУН. У 1951 р. він переселився в с. Краснівка Волноваського району та під прикриттям художньої самодіяльності групував навколо себе українську молодь, яку агітував не працювати в колгоспах та повертатися до західних областей України. Його підтримували інші переселенці, зокрема колишні учасники станиці ОУН у с. Рябе Гищак, Циник та Москаль. У результаті такого впливу 1953 р. близько 50 переселенців відмовилися працювати в колгоспі та перейшли на іншу роботу⁵⁷.

⁵⁶ ДАСБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 143–144.

⁵⁷ Там само. — Арк. 144–145.

*Література, листівки, зброя та інші речі, вилучені в учасників
Київської молодіжної ланки ОУН 1948 р.*

Підсумовуючи результати дослідження діяльності ОУН(б) в Центральній та Східній Україні, варто зазначити, що найактивнішою вона була за часів німецької окупації в 1941—1943 рр. Саме тоді ОУН(б) вдалося здобути певний авторитет серед молоді. Можливо, це пов'язано з тим, що німці, перебуваючи у стані війни з СРСР, не мали можливості приділити достатньо уваги розгрому підпілля на контрольованих територіях. З іншого боку, частина місцевого українського населення в надії на кращу долю співпрацювала і з німцями, і з ОУН.

Після повернення радянської влади 1943 р. численні організаційні ланки ОУН(б) в Східній та Центральній Україні були швидко виявлені НКВД і НКГБ та розгромлені. Надалі, незважаючи на постійне прагнення ОУН(б) вести роботу на Сході України, працювати ставало дедалі важче. Підпільні молодіжні ланки періодично з'являлись, але так само швидко ліквідувались органами МГБ.

Молодіжні структури ОУН(б) діяли у цей період на території різних областей Центральної та Східної України. Статистика свідчить, що їхня кількість була порівняно незначною. Першопричиною цього, на нашу думку, стало те, що вільно висловлювати думки та створювати різні політичні партії в СРСР було заборонено. Водно-

Частина зброї, яку співробітники МГБ вилучили в учасників ОУН Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН у 1950—1952 рр.

час, слід констатувати, що, незважаючи на сподівання керівників ОУН(б), націоналістична ідеологія не отримала масової підтримки східноукраїнського населення, яке протягом 1914—1945 рр. пережило дві світові та громадянську війни, два голодомори та сталінський терор. Варто відзначити, що російськомовних українців відлякувала не лише небезпека арешту за подібну діяльність, але й радикальні заклики ОУН на кшталт «Україна для українців!»

Існування нечисленних молодіжних структур ОУН дуже дратувало МГБ, хоча на той час вони вже об'єктивно не могли становити серйозної загрози радянському режимові. В органах держбезпеки розуміли, що з допомогою усної агітації та підпільної літератури ОУН(б) доносила до населення правду про становище України в СРСР. Ідеї ОУН(б) ставили під сумнів єдиноправильність національної політики в СРСР.

Молодіжні структури ОУН(б) на території Східної і Центральної України були розгромлені. Однак їхня діяльність мала певний

вплив на місцеве населення. Позитивним результатом слід вважати те, що ідею незалежної України учасники ОУН поширили серед усіх прошарків українського населення. Вона не зникла і надалі ширилася між людьми у розмовах. Можливо, це і стало однією з причин активного голосування на Сході України під час референдуму 1 грудня 1991 р.

Стосовно перспектив вивчення діяльності молодіжних структур ОУН на СУЗ слід зазначити, що з кожним роком вони виглядають оптимістичніше. Нині у дослідників є можливість укласти списки всіх людей, які брали участь в ОУН(б) на цих територіях, проаналізувати різноманітні радянські документи, вивчити основні напрями організаційної діяльності. Нині вже накопичено певний обсяг інформації про окремі молодіжні ланки, що існували в різних містах та селах. На черзі ретельний аналіз та систематизація, чим могли би в майбутньому зайнятися регіональні відділення нещодавно створеного Українського інституту національної пам'яті. Сподіваємося, що невдовзі всіх учасників українського національного підпілля буде вшановано, — бодай посмертно.

ОЛЕКСАНДРА СТАСЮК

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ ОУН(Б) ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

В устах речників антиукраїнських сил незаперечним доказом злочинності формувань ОУН та УПА є ідеологія цього руху, яку ототожнюють з фашизмом та нацизмом. Однак український націоналізм виріс на суто українському ґрунті і був не імперсько-державницькою, а визвольно-революційною ідеологією, що й зумовило його трансформацію під час радянсько-німецької війни в бік національно-демократичних ідей. Факт переорієнтації ідейно-політичних засад ОУН(б) радянська пропаганда старанно замовчувала, внаслідок чого у свідомості пересічного громадянина СРСР закріпився стереотип «ОУН-УПА» як реакційного угруповання агентурного типу. Сьогодні, спекулюючи на спотвореному за часів радянського режиму розумінні боротьби українського націоналістичного підпілля, лідери численних антиукраїнських сил чинять провокації та роздмухують регіональні конфлікти, дестабілізуючи і без того напружену ситуацію в державі. Метою статті є показати прогресивність ідеології та політики ОУН(б) повоєнного періоду, висвітливши її завдання й цілі крізь призму міжнароднополітичної стратегії.

Пріоритетними у формуванні визвольно-революційної стратегії українського підпілля у повоєнний період стали чинники міжнародного політичного життя. Серед ідеологів ОУН ніколи не бракувало аналітиків, здатних адекватно оцінити геополітичну ситуацію та спрогнозувати її вплив на українське питання. До найкращих праць такого типу належать брошура Мирослава Прокопа (В. Орловича) «Політична доповідь» (1944), статті о. Івана Гриньоха (І. М. Настасина) «В умовах нової дійсності» (1945), Якова Бусла (К. Дніпрового) «Шляхи й перспективи» (1945), Дмитра Маївського (Петра Думи) «Большевицька демократизація Європи» (1945), Осипа Дякова (Осипа Горнового) «Кінець другого етапу большевизації країн Центральної та Південно-Східної Європи» (1947) та ін., у яких

адекватно оцінено характер і значення Другої світової війни, окреслено стан політичних відносин у післявоєнній Європі та визначено фактори, що впливатимуть на їхній розвиток.

Даючи оцінку протистоянню двох мілітарних блоків, ідеологи українського націоналізму зауважили, що Друга світова війна не внесла у скарбницю людського духа ніяких прогресивних політичних чи соціальних ідей, а зводилася до міжімперських суперечок «за панування над світом, його матеріяльними багатствами й за експлуатацію робочої людської сили»¹. Це була «війна матерії, а не духа», внаслідок чого у Європі витворилася ідейна порожнеча, яку не могли заповнити московські гасла про оборону вітчизни чи прав слов'янських народів, що в устах речників радянського режиму мали виразний імперський підтекст.

Високі ідеали свободи та гуманізму були зневажені — тож після війни світ надалі розвивався в напрямку протистояння двох антагоністичних систем. Цього разу військово-економічній потузі Радянського Союзу, що змагав до утворення світової системи соціалізму, протистояли США з виразними претензіями на роль лідера в економічному й політичному житті світу. У це протистояння, з примусу чи з політичної доцільності, були втягнені майже всі інші держави. Відзначивши, що такий розподіл сил не може забезпечити тривогого миру, ідеологи ОУН(б) констатували назрівання чергової політичної кризи загальносвітового масштабу, яку можна буде розв'язати лише за допомогою зброї: «З усього, що зараз діється на міжнародному терені, виходить, що багато основних політичних проблем залишилися ще не розв'язаними в цій війні. Великі ідеї стали крамничим товаром на світових базарах, а на засобах німецького терору і поневолення змінено лише вивіску. Це ще раз доказує, що людство прямує до нової війни, можливо ще більш жорстокої, як досі»².

У цьому контексті сформульована на Другій конференції ОУН(б) у квітні 1942 р. міжнароднополітична концепція ОУН, яка передбачала кардинальну перебудову Європейського регіону та світу

¹ Настасин І. М. В умовах нової дійсності // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1980. — Т. 8: Українська Головна Визвольна Рада: Док., офіційні публ., матеріали. — Кн. 1: 1944–1945. — С. 103.

² Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі. — 1945. — Травень // Причинки до суспільного мислення (Збірка статей). — Торонто, 1989. — Ч. I. — С. 125–126.

на засадах утворення незалежних національних держав в етнічних межах, набула нового сенсу і зазвучала як реальна альтернатива політичному безсиллю країн так званої західної демократії. Наголошуючи на конструктивізмі та революційності запропонованої ідеї, О. Дяків писав: «Тільки система вільних національних держав гарантує повний всебічний розвиток окремих народів, що тільки така система забезпечує від поневолення однієї нації другою [...] що тільки вона створює можливості для справжньої співпраці між народами в політичній, економічній і культурній площині [...] ліквідує небезпеку війн і створює ґрунт для тривалого миру і справжньої дружби між народами»³.

Основним інструментом здійснення концепції було оголошено антигиталітарні революції народів Центрально-Східної Європи та Азії, для яких у повоєнний період з'явилося реальне підґрунтя. Поширення впливу СРСР у Європі та Азії після Другої світової війни неминуче мало викликати спротив поневолених та загрожених більшовизмом європейських націй, стверджували українські націоналісти. Їхня боротьба мала всі шанси набути активних та організованих форм, адже тепер більшовики замахнулися на свободу народів з давніми й міцними державницькими традиціями. На відміну від підрадянських народів, які не надто пам'ятають часи свого суверенітету, поляки, фіни, чехи, словаки, серби, хорвати, румуни нікому не дозволять вирішувати за себе свою долю, писав Д. Маївський⁴. Їхня участь у боротьбі повинна була значно підсилити фронт поневолених Москвою народів та збільшити їх шанси на перемогу. «До фронту поневолених народів ССРСР, долучується новий фронт загрожених народів Середньої й Південної Європи останньо "визволених" Червоною Армією з-під німецької окупації. Перед тими народами на всю широчінь стоїть питання збройної революційної боротьби перед намаганнями Сталіна включити їх у склад ССРСР. З об'єднання цих двох фронтів повстане бльок поневолених і загрожених народів, що в наслідку своїх революційних дій спричинить розвал союзної тюрми народів і створення вільного життя на руїнах

³ Дяків-Горновий О. *Ідея і чин. (Повна збірка творів)*. – Нью-Йорк–Торонто–Мюнхен, 1968. – С. 100.

⁴ Дума П. *Большевицька демократизація Європи // Літопис Української Повстанської Армії*. – Торонто–Львів, 1996. – Т. 24: *Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942-1946*. – С. 377–378.

сталінської тиранії»⁵, — зазначалось у «Декларації Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі».

Теоретичні й тактичні моменти створення загальноєвропейського фронту боротьби з більшовизмом були докладно опрацьовані у роботах Петра Федуна (Петра Полтави) «Концепція самостійної України та основна тенденція політичного розвитку сучасного світу» (1947), «Наша основна мета та революції в СРСР як один із шляхів до неї» (1948), О. Дякова «Перспективи нашої боротьби» (1946), «Кінець другого етапу большевизації країн Центральної і Південно-Східної Європи» (1948), «Наш клич “Воля народам і людині” — найбільш прогресивний клич у світі» (1949), Ярослава Старуха «На шляху історичного поступу» (1947) та ін. Зокрема, П. Федун, обґрунтовуючи думку, що майбутнє Європи саме за реалізацією ідеї антитоталітарних революцій, зауважив: боротьба народів за національне визволення є загальносвітовою тенденцією і світ розвивається «в напрямі творення самостійних національних держав усіх народів»⁶, оскільки «нація, національна незалежність — це, безумовно, найкращі сьогодні як і завжди до сьогодні, вартості всього людства»⁷. У ХХ ст. національно-визвольні рухи поневолених народів стали визначальним чинником і, поряд із військово-економічними потугами найбільших держав світу, творять «самостійно діючу третю силу»⁸, що прискішує доконечні кардинальні зміни і є запорукою їхньої реалізації.

Ідеологи українського підпілля усвідомлювали масштабність поставлених завдань та розуміли, які труднощі пов'язані з ними (політична несформованість багатьох європейських визвольно-революційних рухів, недооцінка небезпеки більшовизму внаслідок вправної маніпуляції радянських ідеологів ідеями демократизму та соціального визволення), однак вірили в те, що майбутнє Європи саме

⁵ Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі. — 1945. — Травень. — С. 133–134.

⁶ Полтава П. Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1982. — Т. 9: Українська Головна Визвольна Рада: Док., офіційні публ., матеріали. — Кн. 2: 1946–1948. — С. 56.

⁷ Там само. — С. 44.

⁸ Резолюції Третьої конференції Закордонних Частин ОУН. — 1951. — Квітень // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 (Збірка документів). Бібліотека Українського Підпільника. — Ч. 1. — Б. м., 1955. — С. 225.

за антитоталітарними революціями: «Тимчасовий хаос, нескристалізованість, які панують ще в багатьох народів Середньої Європи, свідчать про те, що ідея боротьби народів за волю проти більшовицького імпрієлізму є щойно в стані народження, одначе, масова, стихійна і організована боротьба під різними видами і в супроводі покищо різних пропагандивних фраз доказує, що ідея вже родиться і що вже недалекий час, коли всі струмки боротьби зіллються в одне річище, в один протиімперіялістичний вал народів»⁹.

З огляду на організованість та розмах українського національно-визвольного руху, а також довголітній досвід боротьби з більшовизмом, українські націоналісти брали на себе роль провідного чинника в процесі загальноєвропейської боротьби. Перед українським визвольним рухом поставало завдання сконсолідувати та скоординувати рухи опору народів Центрально-Східної Європи, активізувати та підсилити революційну боротьбу всіх протибільшовицьких сил з допомогою широкої пропагандивної кампанії, водночас не припиняючи збройного опору¹⁰. «Станьмо разом з нами на спільну боротьбу проти тиранії — за волю народів і людини, за новий вільний устрій нашої великої славянської і братерської сім'ї народів, і за новий вільний світ без неволі, терору і страху, без визиску і нужди, без взаємної різні і війн! Повалім, браття, спільними силами тиранію й покладім основи нового світу вільних народів і вільних людей!»¹¹, — закликала листівка чехів і словаків. З подібними закликами українські націоналісти зверталися й до болгарського, угорського, румунського та інших народів. Однак найбільше значення для пропагування ідеї антитоталітарних революцій мали рейди відділів УПА теренами Польщі, Чехословаччини, Румунії, які реально доводили можливість збройної боротьби з більшовизмом¹².

Створення 1946 р. на еміграції Антибільшовицького блоку народів (АБН) керівники ОУН(Б) трактували як перший крок на шляху до практичної реалізації своїх планів: «Вслід за об'єднанням

⁹ Дніпровий К. Шляхи й перспективи // Ідея і чин. — 1945. — Ч. 9 // Літопис УПА. — Т. 24. — С. 392.

¹⁰ Резолюції Першої конференції Закордонних Частин ОУН // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. — С. 156–218.

¹¹ До братнього чеського і словацького народів! — 1947 // Державний архів Служби безпеки України (далі — ДАСБУ). — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 42. — Арк. 27 зв.

¹² В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. — Торонто—Львів, 2001. — 204 с.

протибольшевицьких сил на еміграції мусить прийти до встановлення фактичної співпраці між революційними протибольшевицькими рухами в межах самої большевицької імперії та в т. зв. сфері її впливів»¹³. Основною метою діяльності АБН було проголошено реалізацію гасла «Воля народам! Воля людині!», що на практиці означало:

- визволення народів з-під влади загарбників та відновлення їхніх самостійних національних держав в етнографічних межах;
- вільний вибір народами форми політичного устрою та соціально-економічних відносин у межах власних держав;
- суверенність і рівноправність усіх народів незалежно від раси і величини;
- забезпечення гідного життя та всіх демократичних прав і свобод для кожної окремої людини¹⁴.

У пропагандистських документах і матеріалах ОУН неодноразово наголошували на загальноєвропейському значенні міжнародної стратегії українського підпілля, яка засвідчувала еволюцію ОУН від вузько-регіональної організації, чия діяльність у 1930-х рр. обмежувалася проблемами і територією Західної України, до політичної сили європейського масштабу: «Наші пропагандивні і організаційні почини на міжнародному відтинкові являються першими і дуже важними кроками в організації революційної боротьби народів проти імперіялістів. Наша міжнародна концепція є невідлучною складовою нашої боротьби. Вона: 1. виводить нашу боротьбу на самостійні рейки, 2. надає розмаху і моральної сили нашій ідеї, 3. виводить нас з загумінка і відкриває шлях іншим народам до боротьби, 4. двига суспільно-політичну думку людства вперед по шляху прогресу»¹⁵. Величезну роль боротьби українців на міжнародному відтинку підкреслив Я. Старух, назвавши її «складовою поступу людства»¹⁶.

Усвідомлюючи, наскільки важливо, щоб до АБН приєдналися польські антибільшовицькі сили, з огляду на численність та геопо-

¹³ Полтава П. *Наша основна мета та революції в СССР як один із шляхів до неї* // Полтава П. *Збірник підпільних писань*. — Мюнхен, 1959. — С. 204.

¹⁴ *Деклярація Антибольшевицького Блоку Народів*. — 1946. — 25 травня // *Причинки до суспільного мислення (Збірка статей)*. — Ч. 4. — С. 33.

¹⁵ *Напрямі політично-пропагандивної роботи*. — 1945, лист // *ДА СБУ*. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 10. — Арк. 43–44.

¹⁶ *Стояр*. *На шляху історичного поступу*. — 1946 // *ДА СБУ*. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 11. — Арк. 615.

літичне становище польської нації, українські націоналісти постійно намагалися впливати на польський політикум, сподіваючись, що окупація Польщі радянськими військами та насадження маріонеткового уряду змінить ставлення поляків до боротьби українського народу й до його концепції кардинальної перебудови європейського простору. У виданнях ОУН(б) наголошувалося, що за згаданих обставин суперечники повинні забути давні кривди та образи і керуватися винятково політичною доцільністю, оскільки «небезпека більшевизму, з її катастрофальними наслідками, що повисла над всіма поневоленими народами ССРСР, є завелика, щоб пам'ятати і вирівнювати нам давні порахунки. Оба народи у спілці з іншими поневоленими народами мусять спрямувати всі свої сили на розгромлення більшевизму, скріплювати та пропагувати спільний фронт поневолених народів. У визвольній справі мусимо руководитися не вузькоглядним шовінізмом, не серцем, а доцільністю і політичним розумом і все останньому підпорядковувати»¹⁷. До того ж, поляки повинні бути зацікавлені в існуванні незалежної Української держави, «бо власне сильна Українська Держава є найкращим гарантом проти росту московського імперіалізму і тільки в союзі всіх поневолених народів Сходу, до яких належить також Польща, лежить забезпека тих народів проти Берліна і Москви»¹⁸.

Однак польське антибільшовицьке підпілля, за винятком керівників поодиноких низових структур, не виявляло розуміння ситуації. Окремі випадки співпраці українських та польських угруповань так і не були розвинуті вищим польським командуванням, яке надалі снувало плани розподілу українських земель за допомогою сил альянсу. Не дочекавшись обіцяної допомоги з боку Англії, польське підпілля змушене було капітулювати перед більшовицькою владою, яка влаштувала численні показові процеси над учасниками WiN (*Wierność i niepodległość*) та Армії крайової. Це викликало різку критику з боку представників українського табору, котрі стверджували, що акт політичної капітуляції польських визвольних сил не може бути справою лише польського народу, оскільки стався саме

¹⁷ *Матеріали для гутірок (Польські справи) // Там само. — Спр. 376. — Т. 11. — Арк. 212 зв — 213.*

¹⁸ *Вісті (видання ОУН(б) Закарпатського краю). — 1944. — №1. — С.7 // Державний архів м. Люблін, Польща. — УПА-«Захід», VI військова округа «Сян», П.-№ 69. — Арк. 5.*

у час розгортання загальносвітового антибільшовицького фронту боротьби, і тому він є болючим ударом по АБН. З огляду на це, ОУН(б) планувала провести на території Польщі «широку пропагандивно-політичну акцію для скріплення протибольшевицьких настроїв і кристалізації серед польської суспільності на тій базі нового, здорового протибольшевицького визвольного руху, який прийняв би поступову революційну ідеологію»¹⁹.

Цій проблемі присвячена стаття, підписана псевдонімом В. Левенко, «Помилкова політика польських антибільшовицьких сил та її згубні наслідки» (1948), у якій автор вичерпно охарактеризував польський антибільшовицький табір, вказавши, що причин його поразки слід шукати насамперед у ідейно-політичній площині, адже польське підпілля базоване «не на глибоких поступових, вселюдських незнищимих ідеалах і правдах, але на миршавій слабенькій тіні — відблиску давно пропавших минулих віків польської великодержавності на Сході, опертої на імперіалістичних засадах»²⁰. Сформулювавши проблему таким чином, автор вказав, що саме негайно повинні зробити керівники польського підпілля, аби вивести рух із кризи: створити революційний провід, висунути революційну прогресивну ідею, програму і політичну концепцію, розбудувати міцну в моральних основах, спроможну і справну в політичній та бойовій дії революційно-політичну підпільну організацію, проводити широку роз'яснювальну роботу серед робітників, селянства та інтелігенції тощо²¹.

Водночас керманічі ОУН(б) уважно слідкували за польськими еміграційними силами, намагаючись нав'язати з ними стосунки. Однак переговори показали, що тут українці мають справу з акцією, «спрямованою в протиукраїнському напрямі»²², і що це все «повинно диктувати відповідну протидію з українського боку»²³. Відтак, у «Резолюціях» Третьої конференції Закордонних частин (ЗЧ) ОУН (квітень 1951) з'явилася теза: «Польські політичні чинники на емі-

¹⁹ Інструкція. — 1947. — 10 квіт. // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 48 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 48.

²¹ Левенко В. Помилкова політика польських антибольшевицьких сил та її згубні наслідки. — 1948 // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 34. — Арк. 144.

²² Короткий огляд політичного стану східноєвропейської еміграції. — 1950. — 1 берез. // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 24. — Арк. 140.

²³ Там само.

грації ще й далі виявляють імперіялістичні зазіхання на українські, білоруські й литовські землі. Такі їх наміри рішуче поборюємо»²⁴. Конструктивні стосунки між обома народами будуть можливими лише тоді, коли польські політики відмовляться від імперських планів стосовно українських земель, — резюмували публіцисти організації.

Розробляючи концепцію антитоталітарних революцій поневолених Москвою народів, ідеологи українського націоналізму не могли не брати до уваги збройного конфлікту, що назрівав між Радянським Союзом та країнами англо-американського блоку і про який уперше заговорили задовго до закінчення Другої світової війни²⁵. Збройний зудар двох мілітарних сил розглядали як важливий фактор, що сприятиме визвольно-революційній боротьбі українського та інших поневолених народів. Не применшуючи ваги конфлікту та його вирішального впливу на зміну геополітичної ситуації у Європі та світі, українські націоналісти, втім, не узалежнювали від нього своєї політики, адже усвідомлювали, що сам собою воєнний конфлікт не принесе визволення: «Можливості війни між ССРСР і противним блоком, сподівання і бажання масами скорого виникнення війни — враховуємо, як корисний для революційного процесу чинник. Використовується його, як фактор, що переломлює думку про непорушність ССРСР, скріплює бажання і сподівання упадку більшевизму. Але наша пропаганда відразу переставляє настрої і думки мас на рейки революції, поширюючи свідомість, що сама війна не дасть визволення, як не дала його попередня, а вона принесе тільки нагоду для революційного зриву-повстання, що є єдиним певним шляхом до визволення»²⁶.

На користь саме такої стратегії і тактики підпілля промовляли й інші можливі варіанти розвитку міжнароднополітичної ситуації, яких українські націоналісти не могли не брати до уваги. Зокрема, у матеріалах ОУН(Б) відзначалося, що політичне протистояння між

²⁴ Резолюції Третьої конференції Закордонних Частин ОУН. — 1951. — Квітень // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955рр. — 1955. — С. 258.

²⁵ Моряк Ю. М. Що далі? // Ідея і чин. — 1944. — № 1 (6). — С. 5–10 // Літопис УПА. — Т. 24. — С. 268–269.

²⁶ Резолюції Першої конференції Закордонних Частин ОУН // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. — С. 162.

Радянським Союзом та західними альянтами може вилитись у затяжні дипломатичні перемовини, які затримають початок воєнних дій на невизначений час²⁷. Або, як стверджував анонімний автор однієї зі статей на цю тематику, «може врешті-решт англо-американцям поховзнутися нога, і переможуть більшовики»²⁸. Відтак, єдиною гарантією визволення українського народу може бути лише його героїчна і самовіддана боротьба, оскільки кожний народ, що бореться за свою незалежність, рано чи пізно досягає мети: «Історія народів не знає такого випадку, щоби хтось зміг здавити визвольні стремління якогось народу й знищити його, хіба, що даний народ сам перестав змагати до свого визволення. Стихийна сила українського народу, його визвольна боротьба, лави патріотів-революціонерів, загартовані в боях повстанці та досвідчений політичний провід — це запорука нашої перемоги»²⁹.

З огляду на це, Провід приділяв максимум уваги розробці стратегії і тактики організації на українських землях. Визначальними у цьому плані треба вважати роботи Д. Маївського, Я. Старуха, П. Федуна, О. Дякова та інших публіцистів, де накреслено чіткі схеми діяльності українського визвольного руху в підрадянській дійсності. Зокрема, П. Федун у статті «Про наш плян боротьби за визволення України в теперішній обстановці» докладно обґрунтував необхідність розбудовувати національно-визвольне підпілля на українських землях як найголовнішу передумову визволення українського народу в майбутньому. Без організованої сили боротьба поневоленого народу приречена на поразку, навіть за найсприятливіших обставин, стверджував публіцист³⁰. До того ж, в умовах СРСР шлях активної збройної боротьби — це єдиний можливий шлях визвольної боротьби взагалі: «В умовах большевицького СРСР іншого шляху немає. Там, де немає демократичного парламенту, там, де

²⁷ *Постанови Конференції Проводу ОУН на українських землях. — 1946. — Червень // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. — С. 149.*

²⁸ *У чому запорука нашої перемоги // Стрілецькі вісті. — 1944. — № 27. — 25 жовт. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 13.*

²⁹ *У чому запорука нашої перемоги // Стрілецькі вісті. — 1944. — № 27. — 25 жовт. // ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 13 зв.*

³⁰ *Полтава П. Про наш плян боротьби за визволення в теперішній обстановці // Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто—Львів, 1994. — Т. 10: Українська Головна Визвольна Рада: Док., офіційні публ., матеріали. — Кн. 3: 1949-1952. — С. 102.*

нема демократичних свобод, там, де цілковито диктатура, терор, там, де не зобов'язує жодна законність, — там лишається тільки один шлях: підпілля, збройна боротьба»³¹.

Розгалужена підпільна мережа на українських землях мала уможливити ефективну пропагандивно-роз'яснювальну роботу, ширити кличі та гасла організації, а також з допомогою збройно-терористичних актів супроти окупантів революціонізувати маси, націлюючи їх на боротьбу. О. Дяків у статті «Перспективи нашої боротьби» зауважив, що українському народові для досягнення ідеї УССД насамперед потрібна духовна революція, а потім уже політична: «Отже духової революції нам в першу чергу треба, щоб приватися на будову власної держави, з українця в етнографічному понятті робити українця в політичному понятті, українця-державника, українця-революціонера, що у всіх своїх починах руководиться у першу чергу оглядами на добро визвольної справи, а не особистими поглядами»³². Це тим більше важило, що ступінь готовності до боротьби за національно-державницькі ідеали східно- та західноукраїнських народних мас був неоднаковим, а отже, одним із завдань визвольно-революційних акцій на українських землях мусило стати вирівнювання національної свідомості народних мас.

Створення у 1949 р. блоку НАТО остаточно закріпило біполярну антагоністичну систему міжнародних відносин і дало підставу українським політикам вважати початок Третьої світової війни цілком реальним. Зокрема, війну в Кореї вони потрактували як конфлікт, з якого «розгорнеться остаточно збройна розправа вільного світу з большевизмом»³³. Від цього моменту в середовищі українських націоналістів розпочалася посилена підготовка до чергового визвольно-революційного зриву, в процесі якої особливої уваги надавали опрацюванню ідейно-політичних та стратегічних аспектів боротьби. Тоді ж почала діяти нова політична інституція під назвою Дискусійна трибуна, сформована з ідеологів та членів вищого керівництва ОУН(Б) й покликана дати остаточною відповідь на суперечливі, дражливі

³¹ Волянський. Шлях активної збройної боротьби проти окупантів — єдиноправильний шлях національного визволення // *ДА СБУ*. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 11. — Арк. 829.

³² Мох Р. Перспективи нашої боротьби // *ДА СБУ*. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 11. — Арк. 640.

³³ Резолюції Четвертої конференції Закордонних Частин ОУН. — 1953. — Травень // *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.* — 1955. — С. 316.

питання ідеології та політики ОУН(б). На сторінках друкованого органу Дискусійної трибуни з однойменною назвою з'явилася низка статей полемічного характеру, в яких провідні публіцисти висловлювали досить несподівані судження з приводу ідеології та програми, стратегії і тактики організації на новому етапі боротьби.

Насамперед, активно дискутувалися проблеми теорії революції. Степан Янішевський (О. Далекій) у статті «Проблеми визвольної політики в часи війни, майбутньої національної революції і державного будівництва» (1950) акцентував увагу оунівців на вмінні «справлятися із завданням довести революцію до перемоги, привести державне будівництво до здвигнення і закріплення здорового, міцного і повновартного державного організму»³⁴. Це ті проблеми, зауважував автор, яким ідеологи ОУН майже не приділяли уваги, покладаючись на всеохопність та автоматичність революційного чину. Проте революція не зводиться лише до перебирання влади, а є набагато складнішим процесом, що зачіпає всі сфери життя суспільства. Зважаючи на це, С. Янішевський виділив шість фаз перебігу революції, визначивши завдання керівництва на кожному з етапів. Він наголошував на рішучості, неподільності та диктаторському характері революційної влади (бо лише така влада забезпечить контроль над ситуацією), а також вказував на необхідність закріпити здобутки революції на міжнародному форумі. У роботі виразно простежуються намагання автора застерегти керівництво організації від повторення помилок 1941 р., коли внаслідок вагань, слабкої організованості, внутрішньо-організаційного розбрату було втрачено час, а відтак і перемогу.

Багато нових аспектів окреслених вище проблем розкриває лист П. Федуна до Романа Шухевича, написаний навесні 1950 р.³⁵. Серед іншого ідеолог висловлює критичні зауваги до плану «ОСА», який, на його думку, не містить достатньо конкретних вказівок стосовно дій підпілля в разі інтервенції чужих держав на територію України; піднімає проблему реструктурування організаційної структури у зв'язку з розформуванням останніх частин УПА; пропонує опрацювати інструкцію до цивільного населення на випадок повного знищення підпілля. Від-

³⁴ Далекій О. *Проблеми визвольної політики в часи війни, майбутньої національної революції і державного будівництва*. 1950 р. // *ДА СБУ*. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 803.

³⁵ *Документ 4739/№ 1 – К-121/7-с* // *ДА СБУ*. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 868–896.

кидаючи звинувачення у неетичності закликів, побудованих на очікуванні війни, представники підпілля, як і у 1930-ті рр., заявляли: «Ми будемо вважати злочином усяку війну тоді, коли в світі буде повністю здійснена ідея незалежних національних держав усіх народів»³⁶.

Готуючись до нового етапу боротьби за УССД, ідеологи революційно-визвольного підпілля значно розширили та конкретизували пункти програми, спрямовані на утвердження демократичних принципів. Як відомо, демократичні зміни, внесені до програми ОУН(Б) Третім великим збором, стосувалися здебільшого політичних та соціальних моментів. «Державно-устроєві питання» були окреслені лише побіжно, оскільки в час зудару з окупантами вони не видавалися актуальними. При цьому поняття державного правління та форми державного ладу ототожнювали, через що у програмних документах організації найчастіше трапляються формулювання на зразок: «ОУН бореться за демократичний лад в майбутній Українській Державі», — або ще загальніше: «Боремося за встановлення прогресивного та справедливого ладу».

Хоча проблема визначення конкретної форми державного правління в майбутній незалежній Україні ніколи не випадала з поля зору ідеологів організації (її неодноразово обговорювали учасники Конференцій та засідань Проводу³⁷, а Катерина Мешко — «Верещак» навіть вважала за необхідне написати з цього приводу брошуру³⁸), проте, внаслідок дискусійності, її остаточне розв'язання постійно відкладали на невизначений термін. Край невизначеності вирішив покласти П. Федун, який справедливо зауважив, що для того, аби декларувати демократизм, одної лише тенденції, накресленої у «Постановах» Третього великого збору, недостатньо, а тому програма організації мусить бути доопрацьована, інакше «ми виставили б погане свідоцтво нашої політичній зрілості»³⁹.

Висловивши кілька критичних зауважень з приводу ідейно-світоглядних засад організації в минулому, П. Федун у статті «За

³⁶ *Українці! (Листівка ОУН(Б), 1950 р.) // Львівський історичний музей. Фондова група.*

³⁷ *Про уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. — С. 104–105.*

³⁸ *Вер-к. Завваги до напрямних нашої визвольної боротьби на всіх українських землях в умовах більшовицької дійсності. — 1944. — Лютий // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 7. — Арк. 430.*

³⁹ *П. П. За тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській Державі // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 11. — Арк. 253.*

тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській Державі» закликав не боятися демократії, зробивши з неї «послушне знаряддя націоналістичної політики»⁴⁰. Стосовно характеру державного ладу публіцист переконливо заявив: «Українська незалежна Держава повинна бути демократичною парламентарною республікою. В такій формі це й повинно бути записане у нашій програмі. Між теперішніми пунктами нашої програми повинен знайтися ще й такий пункт: ОУН бореться за знищення більшовицької однопартійної диктатури, за побудову внутрідержавного устрою у незалежній Українській Державі на принципах парламентарної демократії, за українську демократичну парламентарну республіку, в якій верховна влада належатиме справді всьому українському народові — єдиному суверенові Української Держави, а не тільки жменці верховодів однієї упривілейованої партії вроді сьогоднішніх большевицьких вельмож. В пункті, де перераховуються різні демократичні свободи, повинна бути зафіксована і свобода політичних партій»⁴¹. Зауважмо, що це перше конкретне визначення політичного устрою Української держави в програмних документах ОУН.

Одночасно П. Федун рішуче виступав проти неконтрольованої свободи політичних партій, яка в умовах низької політичної культури українського населення дуже швидко призвела б до анархії та отаманщини. Їхня діяльність у період здобуття та розбудови УССД, на думку автора, повинна бути обмежена формами так званої «організованої демократії», числом метою є: убезпечити народ перед виникненням та розкладовою діяльністю антинаціональних груп і партій; обмежити політичне партійне розбиття, проте не відбираючи можливості вільно виявлятися та діяти національно здоровим політичним силам; налагодити ефективну роботу законодавчих органів; створити передумови для міцної виконавчої влади тощо⁴². Задля того, щоби долучити до національно-державного будівництва всі політичні партії державницького спрямування, а також здорові еміграційні сили, автор пропонував створити нову масову політичну організацію — Фронт українських патріотів, в основу якого було б покладено платформу Української головної визвольної ради

⁴⁰ П. П. За тип організованої демократії в майбутній незалежній Українській Державі // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 11. — Арк. 253.

⁴¹ Там само. — Арк. 273.

⁴² Там само. — Арк. 282.

(УГВР) і який би став її «політичною підбудовою». Багато цікавих коментарів містить розділ, де розглядається застосування елементів організованої демократії на практиці, — їх успішно могли би використати парламентарі сучасної незалежної України. У цій же статті П. Федун знову піднімає проблему створення загальнонаціонального проводу (оскільки УГВР мала лише надпартійний характер), висуває проблему формування національної ідеї, подає влучну характеристику ментальності українського народу.

Значно просунулися українські націоналісти у визначенні соціально-економічного статусу майбутньої Української держави. Незважаючи на звинувачення у полівішанні націоналістичної ідеології, П. Федун та О. Дяків, які після війни ввійшли до числа провідних ідеологів організації, послідовно обстоювали принцип усупільнення засобів виробництва та ідею безкласового суспільства. «В Українській державі всі засоби і знаряддя виробництва (земля і її надри, води і ліси, фабрики і заводи, транспорт) перейдуть до народу (п.1,2,3,5 прогр. пост.), стануть народною власністю і народ буде керувати ними через вільно вибраних своїх справжніх представників»⁴³, — писав О. Дяків. Парламентарний контроль унеможливить появу експлуататорських класів, що стане основою утворення безкласового суспільства, тобто суспільства без соціальної нерівності, суспільства, яке не роздиратимуть класові суперечності, в якому повністю здійсниться єдність нації⁴⁴.

Полемізуючи з опонентами з націоналістичного середовища, яких лякало використання соціалістичних ідей, П. Федун писав, що суспільно-економічний розвиток світу прямує саме до усупільнення основних галузей народного господарства і що економічну програму організації необхідно будувати відповідно до загальносвітових тенденцій⁴⁵. До того ж, як показує історична практика, усупільнення власності не загрожує існуванню нації, а навпаки, сприяє розвитку продуктивних сил та ліквідує класові антагонізми. Конкретизуючи, публіцист наголошував, що майбутній суспільно-економічний лад в Україні «буде спиратися на національно-державну й кооперативну власність у промисловості, банковості, торгівлі, на національно-

⁴³ Горновий О. Про наш демократизм. — 1948 // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 7. — Арк. 504.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Полтава П. Концепція Самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Літопис УПА. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 61.

державну власність на землю при індивідуальному або колективному, в залежності від волі населення, землекористуванні»⁴⁶.

Відповідаючи на закиди представників ЗЧ ОУН на чолі зі Степаном Бандерою, які звинувачували крайовиків у переході на націонал-комуністичні позиції, П. Федун писав, що зміни в ідеології та політиці ОУН(б) є життєвою потребою організації і впливають із конкретних обставин, які склались на окупованих українських землях, і що проголошення окремих соціалістичних ідей — це не ухил у бік комунізму, а служіння народним інтересам, оскільки ці ідеї якнайкраще їм відповідають: «Кажу, що ми щонайменше тільки до деякої міри “наближуємося” до соціалістичних теорій тому, що ці свої погляди ми зформували не як “учні Маркса”, не як послідовники соціалізму, а в боротьбі з марксизмом, які цілісною ідеологією, без найменшого захоплення марксизмом, в боротьбі з усіма практичними шкідливими наслідками марксизму на українському ґрунті. Ці свої погляди ми формували і формуємо цілком емпірично, виходячи з наших націоналістичних позицій. На якій же тоді основі можна зв’язувати з марксизмом нас, учасників сьогоdnішнього українського визвольного руху в Україні, якщо наше становище до марксизму таке, як це ми вище з’ясували, тобто, коли ми виступаємо проти марксизму майже по всіх лініях? Такий погляд на нас цілком невірний. Ми рішуче спростовуємо такі твердження про нас»⁴⁷.

Аналізуючи економічну програму ОУН(б), американський дослідник Василь Маркусь також зауважив, що положення про суспільну власність у програмі ОУН(б) не відповідало теорії тотального соціалізму, а радше було близьким до ідей Адольфа Вагнера і Фердинанда Лассаля, які пропонували усупільнювати капітал і землю через перехід на комунальну чи кооперативну власність. Була це система «дирижизму» або «часткового соціалізму», яка передбачає «усупільнення там, де це господарсько й технічно можливо, а соціально й політично доцільно» і «здійснюється в окремих державах, яких режими не обов’язково мають марку соціалістичних»⁴⁸.

⁴⁶ Літопис УПА. — Т. 9. — Кн. 2. — С. 17.

⁴⁷ Глід С. Проти зловживання крайовими позиціями // *Визвольний шлях*. — 1953. — Ч. 6. — С. 6–7.

⁴⁸ Маркусь В. П. Полтава — речник воюючої України (Спроба характеристики і аналізу програмово-ідеологічних позицій визвольного руху на Батьківщині) // *Фенікс*. — Мюнхен—Париж, 1953. — Зош. 5. — С. 22.

Рівно ж і теза про побудову безкласового суспільства не передбачала нівеляції соціального розшарування суспільства, як у теоретиків марксизму-ленінізму, а означала знищення інструмента експлуатації одного класу іншим унаслідок запровадження контролю над використанням засобів виробництва.

Утім, на початку 1950-х рр. лідери ОУН(б) знову почали виступати за приватну власність на землю, що було пов'язано з негативним досвідом більшовицького колгоспного господарювання в Україні: масовим зубожінням селянства, низьким рівнем агрокультури тощо. З цього приводу П. Федун написав розгорнуту статтю «Принцип приватної трудової власності на землю в програмі ОУН» (1951), у якій зауважив, що організація бачить слабкі сторони системи приватного землегосподарювання, але разом із тим переконана, що «нові, кращі форми господарювання на землі чи землевпорядкування з успіхом можна буде шукати лише у вільній Україні на базі вільного і відродженого українського селянства»⁴⁹.

Як бачимо, ідеологи ОУН(б) були далекі від сліпого наслідування відомих економічних схем і використовували їх настільки, наскільки вони відповідали фактичному станові відносин в Україні, що дає всі підстави вважати економічну програму ОУН(б) «першою реальною, хоч далеко не повною українською пропозицією розв'язки»⁵⁰.

З наміром покласти край суперечкам довкола доцільності переорієнтування ідеології та політики ОУН(б) О. Дяків 1948 р. написав дві статті: «Про наш демократизм» та «Чи на розпутті?», у яких намагався довести, що жодної різниці між ідейно-політичними засадами ОУН міжвоєнного періоду та позицією сучасного підпілля не існує. Саме формулювання проблеми є, звичайно, суто популістським, як і твердження публіциста про те, що ОУН від початку була організацією демократичного типу⁵¹. Однак авторові вдалося виділити і зацентувати увагу читача на багатьох моментах, які визначали напрям діяльності організації у той чи той період і свідчили про ідейно-політичну переорієнтацію як про логічний процес, зумовлений розвитком історичних подій, а отже єдиноправильний і незворотній.

⁴⁹ Полтава П. *Принцип приватної трудової власності на землю в програмі ОУН* // *ДА СБУ*. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 20. – Арк. 23 зв.

⁵⁰ Маркус В. П. *Полтава – речник воюючої України*. – С. 23.

⁵¹ Горновий О. *Про наш демократизм*. – 1948 // *ДА СБУ*. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 7. – Арк. 493.

Зокрема, О. Дяків вказав, що заперечення демократичних принципів у 1930—1940-х рр. не було пов'язане із загальносвітовою кризою демократичної системи і що організація на цьому етапі «боролася не проти демократії, а проти тих псевдодемократичних систем, які, прикриваючись демократичними гаслами, поневолювали і визискували народи, а інколи є прикриттям диктатури та імперіалізму»⁵². Використання імперіалістичних та шовіністичних гасел у цей період політик пояснював потребою подолати розчарування та політичну апатію українського суспільства, викликані поразкою попередніх визвольних змагань. Ці гасла мали винятково пропагандивно-виховний характер і не могли виконувати роль прямих директив, оскільки у 1930-х рр. ОУН була радше духовно-світоглядним рухом, а не політичною організацією з конкретною програмою⁵³. Підсумовуючи сказане, автор назвав чотири принципи демократизму, на яких базується програма ОУН(б): антиімперіалізм, безкласове суспільство, народна влада, воля людини, — а також підкреслив, що саме ці принципи ляжуть в основу майбутньої Конституції України⁵⁴.

Усвідомлюючи слабкість національно-визвольних рухів європейських народів та їхню неготовність виступити спільним фронтом проти московського імперіалізму, українські націоналісти намагались заручитися підтримкою найбільших демократичних держав світу. Однак уважно проаналізувавши сутність політично-дипломатичного протистояння між Радянським Союзом та країнами англо-американського блоку, ідеологи організації дійшли висновку, що майбутня війна знову матиме суто імперіалістичний характер. П. Федун одним із перших зазначив, що серед країн англо-американського блоку ідея про перебудову СРСР на принципі незалежних національних держав не тішиться особливою популярністю і що ці політичні кола радше виступають за зміну внутрішнього політичного та соціально-економічного ладу в межах старого СРСР: «Більшість ідеологів американської політики висловлюється проти такого поділу світу на ряд дрібних незалежних національних держав. Висунутий Вільсоном 1918 р. принцип національного само-

⁵² Горновий О. Про наш демократизм. — 1948 // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 7. — Арк. 493.

⁵³ Мох. Чи на розпутті? // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 8. — Арк. 179.

⁵⁴ Горновий О. Про наш демократизм. — 1948 // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 7. — Арк. 506.

визначення всіх народів багато хто з цих ідеологів називає просто трагічною помилкою американського президента. Ідеалом американських, а також і англійських політиків є творення великодержавних комплексів у формі чи то об'єднаної Європи, чи то просто Сполучених Штатів усього світу»⁵⁵. Отже, ні США, ні Англія не могли стати союзниками українського народу, оскільки у майбутній війні виступали б не за його звільнення, а лише за зміну поневолювача.

Докладнішу й оптимістичнішу характеристику стану української визвольної справи в контексті міжнароднополітичних відносин зробив анонімний автор із середовища Закордонного представництва (ЗП) УГВР. У статті «Завваги до сучасного міжнародного становища. Становище української визвольної справи» (1951) він підтвердив, що майбутню небільшовицьку Росію американці розглядають як союзу собі силу, котра зуміє втримати стабільність на просторах Сходу, а тому не втручатимуться у внутрішні російські справи, до яких, безперечно, зачисляють і національне питання в межах СРСР. Але одночасно він відзначив, що стосовно поневолених більшовизмом народів позиція американських політиків не є стабільною, і під впливом боротьби УПА та інших державницьких акцій «ідея незалежної України може в американців викристалізуватися так далеко, як колись викристалізувалась польська проблема»⁵⁶. Оскільки США не мали колоніальних планів щодо українських територій, а також не були безпосередньо зацікавлені в поневоленні України Росією, вони не мали б противитися утворенню незалежної Української держави, стверджував публіцист, особливо, якщо вона буде створена руками українського народу⁵⁷.

Другим позитивним моментом була прихильність Англії до ідеї розподілу СРСР на національні держави, продиктована намаганням протиставитися світовому пануванню США. І хоч позиція англійських політиків у справі поневолених народів не була концептуальною, відзначав публіцист, вона могла піти на користь українській справі тому, що підштовхувала англійців до утворення різного ґатунку уній та європейських федерацій, у яких, цілком імовірно,

⁵⁵ Полтава П. Підготовка третьої світової війни та завдання українського народу. — 1951 // Літопис УПА. — Т. 10. — С. 367–368.

⁵⁶ Завваги до сучасного міжнародного становища. Становище української визвольної справи // ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 12. — Арк. 757.

⁵⁷ Там само.

знайшлося би місце й для України в союзі з Польщею⁵⁸. Ахіллесо-вою п'ятою цих розрахунків, одначе, було небажання англійських політиків висловлюватися конкретно з приводу утворення незалежної Української держави.

Отже, незважаючи на певні перспективи, потенційні союзники давали українським політикам невелику надію на позитивне розв'язання проблеми української державності через воєнний конфлікт. Однею з найвагоміших причин непевного або цілком негативного ставлення до визвольних дій поневолених народів з боку держав англо-американського блоку, на думку українських націоналістів, була повна необізнаність західних політиків з ідеями українського революційно-визвольного підпілля, зокрема з концепцією перебудови європейського простору на засадах незалежних національних держав. Це було непоправною хибю стратегії ОУН(б), відзначалося на сторінках журналу «Молодий революціонер» (1950, ч. 4), адже слабка пропагандивна кампанія за кордоном та недостатня кількість дипломатичних акцій призвели до того, що у питанні Східної Європи Захід став схилятися до концепцій російських і польських шовіністів⁵⁹. Ситуацію можна було виправити, лише поставивши пропагандивну кампанію на належний рівень, тим більше що доведені до відома загалу ідеї українського визвольного підпілля «роблять великий вилім у поглядах західного світу на проблему перебудови СРСР»⁶⁰. Як доказ наводили слова керівника однієї західноєвропейської партії, який, ознайомившись з крайовими виданнями, сказав, що «це якраз і є та платформа, якої вони віддавна шукають у їх боротьбі за здобуття робітництва та побороювання большевицької п'ятої колони і що нашим великим прогріхом супроти спільної справи свободи народів і одиниці є те, що таких речей ми своєчасно не доводимо до відома світу»⁶¹.

Відтак, пропагандивна та дипломатична робота в середовищі ЗЧ ОУН та ЗП УГВР значно активізувалася. У матеріалах ЗП УГВР за 1950—1951 рр. знаходимо інформацію про зустріч Генерального

⁵⁸ *Завваги до сучасного міжнародного становища. Становище української визвольної справи // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 12. – Арк. 759.*

⁵⁹ *Становище до української визвольної справи // Молодий революціонер. – 1950. – Ч. 4 // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 831 зв.*

⁶⁰ *Там само.*

⁶¹ *Завваги до сучасного міжнародного становища. Становище української визвольної справи // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 12. – Арк. 761.*

секретаря закордонних справ УГВР з канадськими урядовцями, зокрема, відбулись три конференції з міністром Лестером Пірсоном, з його заступником Річі та з шефом європейського відділу, а Голова Президії ЗП УГВР під час поїздки по США був прийнятий у державному департаменті, де вручив від імені УГВР меморіал⁶². З метою спротагувати ідеї воюючої України в лютому 1951 р. Генеральний секретар закордонних справ УГВР Микола Лебедь виступив в Єльському університеті з доповіддю про УПА і дав кілька інтерв'ю для пресових органів та кореспондентів при ООН⁶³. Було зроблено кілька спроб налагодити співпрацю з нейтральними державами⁶⁴. Емісари ОУН(Б) не без гордості відзначали, що до цього часу жодним еміграційним чинникам, у тому числі в США та Канаді, не вдавалося добитись аудієнції навіть у другорядних чиновників, не кажучи про впливових політичних діячів. Однак вони не вважали це своєю заслугою, підкреслюючи, що прихильність західних політиків до дипломатичних акцій ОУН(Б) пояснюється насамперед їхнім зацікавленням боротьбою на українських землях.

Незабаром було налагоджено системний підхід до пропагандивної та дипломатичної роботи, про що, зокрема, свідчить документ «Напрявні праці на черговий квартал», датований вереснем 1951 р. Серед першорядних завдань, спрямованих на пропагування зовнішньополітичної лінії ОУН(Б), документ визначає: проводити наукові конференції за участю представників поневолених народів, налагодити видавничу роботу англійською та іншими іноземними мовами, рекламувати у закордонній пресі підпільні видання ОУН та УПА, видати карту поневолених Москвою народів із відповідними коментарями, створювати Товариства прихильників АБН, висилати компетентних членів організації у країни, де немає українських резидентів (Туреччина, Іспанія, Близький Схід), вишколювати фахових працівників зовнішньополітичної роботи тощо⁶⁵.

⁶² *Завваги до сучасного міжнародного становища. Становище української визвольної справи // ДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 12. – Арк. 761.*

⁶³ *Там само. – Арк. 760.*

⁶⁴ *Киричук Ю. ОУН і УПА у загальносвітовому контексті: паралелі, порівняння, аналогії, уроки // Українська повстанська армія в боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів, 2004. – С. 32–50.*

⁶⁵ *Орач З. Напрявні праці на черговий квартал. – 1951. – Вересень // Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – Архів ЦДВР). – Панка: ЗЧ ОУН: звіти, листування, матеріали III Конференції ЗЧ ОУН. – Арк. 7.*

Однак чим активніше працювали члени ОУН на міжнародному відтинку, тим більше переконувались у тому, що позиція західних великодержав у стосунку до поневолених народів Східної Європи не впливає з самої непоінформованості, а зв'язки «деяких західних політичних чинників з недавніми большевицькими коляборантами і квіслінгами різних народів є доказом, що ці кола шукають співпраці з агентурними елементами, а не з політичними контрагентами»⁶⁶. Тим часом, урівноважені ядерною зброєю стосунки між СРСР і США ввійшли в затяжний період «холодної війни», що змусило українських націоналістів поховати плани щодо збройного конфлікту світового масштабу. Усвідомивши, що ні США, ні Англія не збираються псувати стосунки з Кремлем через українську проблему, керівники організації визнали за недоцільне пов'язувати діяльність антибільшовицького фронту з акціями так званої психологічної війни⁶⁷ і дистанціювалися від так званої західної демократії.

На сторінках друкованих видань ОУН було розгорнуто широку критику політики держав «демократичного табору», яких звинувачували у недотриманні ними ж висунутого гасла про самовизначення народів. Автор брошури (імовірно — О. Дяків) «Наш клич «Воля народам і людині» — найбільш прогресивний клич у світі» (1952) назвав чотирнадцять точок американського президента Вудро Вілсона політично-пропагандивним жестом держави, що прагнула здобути популярність і не збиралася втілювати їх у життя⁶⁸. Нищівної критики зазнала також діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН), «збудована за принципом упривілейованого становища супердержав»⁶⁹.

В останні роки ставка на власні сили у стратегії ОУН знову виявилася головною. Тактика підпілля кардинально змінилась і була спрямована на збереження вцілілих кадрів та розбудову організаційної мережі, передовсім на східноукраїнських землях.

Післявоєнний доробок ідеологів українського підпілля становить цілісну систему ідейно-політичних поглядів, що досі не

⁶⁶ Резолюції Четвертій конференції Закордонних Частин ОУН. — 1953. — Травень // ОУН в світі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. — С. 287–288.

⁶⁷ Там само. — С. 288.

⁶⁸ Наш клич «Воля народам і людині» — найбільш прогресивний клич у світі. — 1952 // Архів ЦДВР. — Арк. 5.

⁶⁹ Там само.

втратили свого значення. Висвітлюючи ідейно-політичні засади, тактичні та стратегічні моменти боротьби, подаючи розв'язання економічних, соціальних та культурних питань, публіцисти організації утверджували незмінність демократичних перетворень у середовищі ОУН(б) і демонстрували значне політичне та інтелектуальне зростання її кадрів. Аналіз програми організації дає підстави говорити не лише про національно-визвольний, але й революційний характер цього руху. Українські націоналісти намагалися розв'язати гаму проблем, пов'язаних із пошуками нових форм внутрішнього устрою Української держави, духовним оновленням та консолідацією української нації, віднайденням національної ідеї тощо.

Важливим складником революційно-визвольної концепції цього періоду була нова міжнародна стратегія ОУН(б), що надавала українському визвольному рухові ширшого розмаху та моральної сили, виводила його зі сфери внутрішньоукраїнських проблем на міжнародні обрії. Багато висновків та тверджень, зроблених українськими націоналістами з приводу геополітичного становища України, її економічного та культурного потенціалу, взаємовідносин з Росією, США та європейськими державами можуть бути з успіхом використані при розв'язанні сучасних проблем Україна—Росія, Україна—НАТО, Україна — Європейський Союз.

На жаль, лідери європейських національно-визвольних рухів не зуміли своєчасно усвідомити вагомість і загальноєвропейське значення ідей українського підпілля, а визвольно-революційні процеси у НДР, Польщі, Угорщині, Болгарії, Чехословаччині, Румунії розпочалися значно пізніше — коли рівень економічного розвитку цих країн, унаслідок запровадження радянської системи господарювання, став катастрофічно падати. Однак це не знецінює доробку підпільних публіцистів, а лише доводить, що думки ідеологів ОУН випереджали час.

Резюмуючи сказане, хочемо наголосити, що порівняно з позицією багатьох сьгоднішніх українських політиків, яким не під силу вирватися за межі проімперського мислення, подиву гідною є постава націоналістів минулого, які не лише твердо стояли на самостійницьких позиціях, але й виказували конкретні претензії на роль провідної сили в системі загальноєвропейських визвольно-революційних процесів.

ВІТАЛІЙ МАНЗУРЕНКО

ЛИЦАРІ СРІБНОГО ХРЕСТА ЗАСЛУГИ

Наведений матеріал про нагородження Срібним хрестом заслуги бійців і командирів УПА та цивільних осіб, що брали активну участь у національно-визвольній боротьбі, продовжує статтю «Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ», яка була надрукована в сьомому збірнику «Українського визвольного руху»¹.

Як було вказано в попередній статті, відзначення повстанців Срібним хрестом заслуги здійснювалося згідно з наказами четвертого організаційно-персонального відділу Головного військового штабу (ГВШ) УПА, які складали на основі постанов Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Це стосується і тих наказів, котрі включають номінацію та нагородження повстанців, і тих, котрі включають лише нагородження, за винятком наказу ч. 1/45 від 25.04.1945 р.*.

Систему надання бойових нагород УПА, а зокрема Срібного хреста заслуги, допомагає зрозуміти наказ ч. 3/44 від 27.01.1944 р., де чітко вказано: «[...] це відзначення надає Головна Визвольна Рада на внесок Гол[овного] К[оманди]ра УПА»². Отже, процедура нагородження Срібним хрестом заслуги в повстанській армії виглядала так: Головний Командир (ГК) УПА отримував від підлеглих старшин проекти до відзначення нагородами вояків УПА і, зробивши свої зауваження, подавав пропозиції до УГВР. Своєю чергою керівництво УГВР їх розглядало та подавало в постанові, здебільшого, псевда повстанців, відзначених Срібним хрестом заслуги. А вже пізніше на основі постанови УГВР готували черговий наказ ГВШ УПА, який доводили до відома не тільки нагороджених, а й усіх бійців та старшин.

¹ Манзуренко В. Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ // Український визвольний рух / Відп. ред. В. В'ятрович. — Львів, 2006. — 36. 7. — С. 267–287.

* «[...] в наказі 1/45 постановою УГВР не є вказана, хоч така мала бути. Беручи до уваги, що у наказі 2/45 подається постановою УГВР від 22 квітня 1945 року, треба припускати, що це також повинно відноситися до наказу 1/45. «Перебийніс» просто забув це вписати» (приватний лист П. Содоля до автора. Нью-Йорк. 16.12.2005 р.).

² Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1989. — Т. 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. — Кн. 1: Початки УПА: Документи і матеріали. — С. 165.

Командування УПА, коли це було можливим, намагалось оголошувати накази про відзначення повстанців на урочистих зібраннях.

Найпершу згадку про відзначення нагородами УПА знаходимо в «Посмертній листі кандидатів на визначення Хрестом Заслуги за працю» від 04.11.1944 р., за підписом командира групи «Буг» Василя Левковича — «Ченця»³. У ньому пропонується нагородити хорунжого Зеновія Мазуркевича — «Нечипора», начальника IV-го відділу Військового штабу Воєнної округи (ВО) «Буг» **Хрестом заслуги за працю**. Таке нечітке формулювання назви нагороди на початках функціонування нагородної системи викликає подив, але все стає зрозумілим, якщо уважніше переглянути наказ ч. 3/44 від 27.01.1944 р., в п'ятій частині якого вказано: «Всіх вояків УПА та цивільних осіб, що за життя положили для разбудови Українських Збройних Сил особливі заслуги, представити до відзначення **Хрестом Заслуги**»⁴. Отже, нечітке формулювання, подане в наказі ГВШ УПА, спонукало командира групи «Буг» В. Левковича вжити в «Посмертній листі кандидатів на визначення Хрестом Заслуги за працю» саме таку назву нагороди. В наказах четвертого організаційно-персонального відділу ГВШ УПА, які вдалося знайти у Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ), повстанця із псевдом «Нечипір» серед нагороджених Золотими, Срібними та Бронзовими хрестами заслуги виявити не вдалося. Це вказує на те, що «Посмертна листа» або не надійшла до командування УПА, або його заслуги не були визнані достатніми для такої високої нагороди.

У ДА СБУ вдалося розшукати шість документів, пов'язаних з представленнями до відзначення нагородами УПА, які склали старшини середньої ланки. Перший з цих документів — це «Листа до відзначень», датована 20.09.1947 р. за підписом нествановленого командира з псевдом «Рось», що діяв на Львівщині. Із запропонованих чотирнадцяти кандидатів до відзначення тільки двох повстанців — «Козаченка» та «Оксану» — було представлено до **Срібного хреста за працю**. В цьому випадку назва нагороди **Срібний хрест за працю** вказана помилково. На нашу думку, тут мало стояти — **Срібний хрест заслуги**.

Ось як подано в «Листі до відзначень» заслуги нествановленого повстанця з псевдом «Козаченко»: «Один з наймолодших віком районових членів надрайонового проводу. Надзвичайно ідейний, працьовитий

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВО) України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 36—38.

⁴ Літопис УПА. — Т. 1. — С. 167.

і ініціативний і найбільш люблений як революціонерами так і населенням. Один з перших піонерів у вихованні юнацтва в Мостищині. Будучи районним [на] два райони, своєю плямовою і відданою працею довів до цього, що (головно Крукиначчина) найбільш національну і політично відсталу підніс до ряду найсвідоміших і політично активних районів цього терену. Свідомством цього були вибори в 1946 і 1947 рр., де понад 90% населення цілковито не голосувало. У висліді його праці населення Крукиначчини ставиться до ОУН як до своєї революційної влади, з любов'ю і підпорядкованістю. В усіх акціях на його терені (на стрибки, горальні, вибори і т.д.) брав він все особисту участь. Будучи тяжко раненим в легені керував далше районом. По підлікуванні заскочений більшовиками дня 14.6.1947р. застрілився. Пам'ять про нього живе і тепер серед населення. Часто можна стрінути серед населення такий вислів під його адресою: «Нема нашого молодого доброго провідника». На два місяці перед смертю обняв функцію слідчого СБ при надрайоні»⁵.

Невідомо, чи потрапила ця «Листа до відзначення» до Головного Командування УПА, чи була перехоплена працівниками радянських органів безпеки. Серед 150 нагороджених Срібним хрестом заслуги повстанців нікого з псевдами «Козаченко» та «Оксана» в наказах ГВШ УПА знайти не вдалося.

Треба зауважити, що повстанські командири дуже прискіпливо ставились до відзначення своїх підлеглих нагородами УПА. Кандидатуру кожного повстанця дуже уважно вивчали. В ДА СБУ зберігається документ під назвою «Мої зауваги до поданої М. Дубовим листи по номінації й відзначення»⁶, який підписав у квітні 1948 р. (день не вказаний) командир Микола Козак — «555»*. Звертає увагу на себе четвертий пункт цього документа, де вказано: «Інформативно також подаю, що друзі: Стемид і Юрко, які подані в проекті до відзначення

⁵ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 47. — Арк. 15.

⁶ Там само. — Т. 62. — Арк. 71.

* Козак Микола — «Смок» («Вівчар», «555», «Чупринка», «Богдан», «Петро»; 1914—08.02.1949). Народився в с. Рахія Долинського р-ну Івано-Франківської обл. Член ОУН від 1934 р., політичний в'язень польських тюрем (1937—1939), повітовий провідник ОУН на Лемківщині (1940—1941), член похідних груп ОУН (літо 1941), окружний провідник ОУН у Хмельницькій обл. (1941—1942), організаційний референт і обласний провідник ОУН Вінницької обл. (1942—1943), крайовий референт СБ Осередньо-Східних Українських земель (ОСУЗ; 1944), крайовий референт СБ Південно-Західних Українських Земель (ПЗУЗ; 1945), крайовий провідник ОУН ПЗУЗ (1948—1949). Майор СБ, Лицар Золотого хреста заслуги. Загинув біля с. Пітушків Млинівського р-ну Рівненської обл. в бою зі спецгрупою МГБ.

СРІБНИМ ХРЕСТОМ ЗАСЛУГИ були нагороджені Наказом ГВШ N 4/45 з 11 жовтня 1945 р. БРОНЗОВИМ ХРЕСТОМ ЗАСЛУГИ. Проект М. Дубового* признати для др[уга] Стемида додатково СРІБНИЙ ХРЕСТ ЗАСЛУГИ піддержую, а відносно сл[авної] п[ам'яті] д[ру]г[а] Юрка вважаю таке друге посмертне нагородження зайве. Інших зауваг до поданого проекту до номінації й відзначення не маю»⁷.

Керівництво УГВР та командування УПА врахувало зауваження крайового провідника ОУН ПЗУЗ М. Козака, і згідно з постановою УГВР від 16.10.1948 р.⁸ та наказом ГВШ ч. 3/48 від 23.10.1948 р.⁹ «Стеמיד» був нагороджений Срібним хрестом заслуги. Вдалося встановити, що «Стеמיד» — це Михайло Бондарчук, поручник-політвиховник, окружний провідник ОУН Володимир-Волинського проводу, пізніше — провідник ОУН Луцької округи¹⁰. Що ж до повстанця з псевдом «Юрко»**, то його нагородження Срібним хрестом заслуги не відбулося. Як вказував М. Козак, він був посмертно відзначений Бронзовим хрестом заслуги (наказ ч. 4/45 від 11.10.1945 р.¹¹).

Дослідивши виявлені документи за підписом М. Козака, можна ствердити, що сам він досить ретельно ставився до відзначення повстанців нагородами УПА. На це вказує третій документ з архіву СБУ — «Листа старшин, підстаршин і стрільців УПА та організаційних працівників на ПЗУЗ до домінації*** і відзначення»¹², підписаний псевдом «Вівчар» у лютому 1947 р. (день не вказаний). У кінці цього друкованого документа

* Литвинчук Іван — «М. Дубовий» («Давид», «Корній»; 1917–19.01.1951). Народився в с. Дермань (зараз Устенське) Здолбунівського р-ну Рівненської обл. З родини православною священника. Студент православної духовної семінарії в Кременці, член ОУН, політв'язень польських тюрем (1937–1939), член організаційної референтури ОУН у Кракові (1940–1941). Провідник Сарненської округи ОУН, організатор військових вишколів та перших відділів УПА на ПЗУЗ (1942–1943), командир ВО «Заграва» УПА-«Північ» (1943–1944), командир ВО «Завихост» (1944–1946), провідник Західного краю «Дніпро» на ПЗУЗ (1944–1952), заступник провідника ОУН на ПЗУЗ (1949–1952). Полковник УПА від 19.01.1951. Загинув у кривці, заскочений спецгрупою МГБ.

⁷ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 71.

⁸ Там само. — Т. 60. — Арк. 267.

⁹ Там само.

¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Київ—Торонто, 2006. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали. — С. 1323.

** «Юрко» — родом з Луцького р[айо]ну, років біля 25, реф[ерент] СБ Луцького надр[айо]ну, добрий організатор і слідчий. Згинув в бою з більшовиками 28 лютого 1945р. під Садівським лісом, р[айо]н Торчин» (ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 248).

¹¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 243–245.

*** Так у документі. Має бути — «номінації».

¹² ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 80.

невстановлений командир УПА* рукою дописав: «Я згідний, щоб запропоновані д[ругом] Вівчаром номінації і відзначень УГВР признала багатьох з поданих людей знаю особисто і вони вповні на це заслужили. У мене є докладніші дані відносно усіх запропонованих осіб, але долучити їх не можу, бо є заховані досить далеко від мого місця перебування і зараз дістати їх не можу»¹³. Це доповнення свідчить про те, як добре знали повстанські командири своїх підлеглих, їхні бойові будні та з якою відповідальністю ставилися до кожного нагородження вояка чи старшини.

Усі повстанці, яких називає М. Козак у «Листі», були включені до наказу ч. 1/48 від 12.06.1948 р.¹⁴ та відзначені різними нагородами УПА. Згідно з цим наказом Срібний хрест заслуги отримало вісім повстанців, серед них було двоє, вказаних у «Листі», а саме: невідновлений повстанець із псевдом «Семен» (районовий провідник ОУН на ПЗУЗ) та Ніл Хасевич — «Бей»**, відомий повстанський митець, виконавець проектів бойових нагород УПА.

Наступний, четвертий документ з ДА СБУ — це «Проект листи до номінації і відзначень»¹⁵, який склав І. Литвинчук — «М. Дубовий» того ж року (15.11.1947 р.). Цікаво, що цей документ аналогічний до «Листи старшин, підстаршин і стрільців УПА та організаційних

* На нашу думку, невідновленим командиром УПА може бути І. Литвинчук, на той час провідник Західного краю «Дніпро» на ПЗУЗ.

¹³ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 80.

¹⁴ Там само. — Т. 60. — Арк. 259–261.

** Хасевич Ніл — «Бей», («Зот», «Старий», «333»; 1905–04.03.1952). Народився в с. Дюксин Костопільського р-ну Рівненської обл., на пограниччі Волині й Полісся, в сім'ї сільського дяка. На 8-му році життя став інвалідом, потрапивши під поїзд, втратив ногу. Вступив до Академії мистецтв у Варшаві (1926), де вчився на відділах малярства й графіки (дереворит). Мистецька творчість Н. Хасевича поділяється на два періоди, перший — варшавський (1927–1939), другий — волинський (1939–1952). У перший період працює як маляр і графік, у другий — лише як графік. На початку війни (1939) покидає Варшаву і повертається на Волинь до рідного села. Німецька каральна експедиція спалює на Волині ряд сіл, між ними і с. Дюксин (1943). Рятуючись від ворога, переходить у підпілля, вступає до лав УПА. В підпіллі під псевдами «Бей» та «Зот». Член політико-пропагандивної ланки УПА-«Північ», член крайового проводу ОУН на Волині. Ілюстрував майже всі видання УПА-«Північ», які розповсюджували на території сучасних Волинської, Рівненської та Житомирської областей, а також на Львівщині, Хмельниччині, Тернопільщині. Це були листівки, часописи, окремі графічні аркуші (найвідоміша серія — «Волинь у боротьбі»). Створив свою творчу школу. Серед його учнів — «Артем», «Свирид» і «Мирон». У підпіллі працював винятково в деревориті, а коли бракувало відповідного дерева, то й на целулоїді. Остання відома праця — це проекти нагород УПА, що їх виконав зі своїм учнем «Свиридом» і з супровідним листом подав до керівництва УГВР (квітень 1952). Загинув зі зброєю в руках у бою з оперативною групою МГБ СРСР у криївці на Рівненщині.

¹⁵ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. — Арк. 65–68.

працівників на ПЗУЗ до домінації і відзначення». Споріднює їх те, що в обох спочатку названо повстанців, відзначених Хрестами бойової заслуги, від золотого до бронзового, а після них — відзначених Хрестами заслуги в такому ж порядку. Так само, як і в випадку з попереднім документом, усіх згаданих повстанців було нагороджено Срібним хрестом заслуги, згідно з тією ж постановою УГВР від 16.10.1948 р.¹⁶ та тим же наказом ч. 3/48 від 23.10.1948 р.¹⁷. Винятком став тільки повстанець «Юрко», якого нагородили Срібним хрестом заслуги на півтора місяці раніше, згідно з наказом ч. 2/48 від 02.09.1948 р.¹⁸.

Отже, протягом 1947 р. до ГК УПА Романа Шухевича — «Тараса Чупринки» двоє старшин — М. Козак (у лютому) та І. Литвинчук (у листопаді) подали проекти до відзначення: «Листа старшин, підстаршин і стрільців УПА та організаційних працівників на ПЗУЗ до домінації і відзначення» та «Проект листи до номінації і відзначень». Ці документи аналогічні та не різняться нічим, крім назви. Тому маємо підстави стверджувати, що в «Листі» за підписом М. Козака рукописний текст належить І. Литвинчукові, який згодом скористався відомим йому зразком, складаючи в листопаді 1947 р. своє подання до відзначення.

П'ятий документ з ДА СБУ — це «Листа учасників УПА та членів революційного підпілля, яких пропонується нагородити»¹⁹, яку склав у липні 1950 р. (день не вказаний) невідомий повстанський командир із псевдом «Харчук», що діяв у Рогатинському окрузі на Івано-Франківщині. Ця «Листа учасників» дуже схожа до згадуваної «Листи до відзначень». Порівнявши ці документи, можемо стверджувати, що хоча складені вони в різний час (з інтервалом у три роки) та в різних, правда сусідніх регіонах, проте мають спільну структуру. В них подано назву нагороди, до якої представлено повстанця, його звання та псевдо і опис заслуг. Серед двадцяти запропонованих до відзначення тільки чотирьох повстанців — старшого вістуну Василя Хомутника — «Іскру», старшого вістуну «Довбуша», «Реню» і «Тамару» — командир із псевдом «Харчук» представив до Срібного хреста заслуги.

Ось як це подано в клопотанні щодо невстановленого повстанця «Довбуша»: «Ст[арший] віст[ун] Довбуш, член ОУН за німецької окупації. 1943 р[оку] пішов до перших відділів УПА в Карпатах, де був

¹⁶ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 267–269.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. — Арк. 264–265.

¹⁹ Там само. — Т. 61. — Арк. 73–77.

у функції роєвого. Перед переходом фронту призначений для охорони одного з вищих осередків ОУН. На тій роботі працює до сьогодні. За час свого перебування в підпіллі був три рази ранений. Відзначається незвичайною солідністю і працьовитістю в орг[анізаційній] роботі»²⁰.

Це та інші подання про відзначення членів підпілля Рогатинської округи керівництво взяло до уваги, і згідно з постановою УГВР від 25.07.1950 р.²¹ та з наказом ч. 2/50 від 30.07.1950 р.²² їх нагороджено Срібним хрестом заслуги.

Розгляньмо процедуру нагородження Срібним хрестом заслуги на прикладі старшого вістуна В. Хомутника — «Іскри». В період 1—25 липня 1950 р. невстановлений повстанський командир із псевдом «Харчук» у «Листі учасників УПА та членів революційного підпілля, яких пропонується нагородити» (тобто в поданні про нагородження) серед інших подав старшого вістуна «Іскру», члена підпілля Рогатинської округи, до відзначення Срібним хрестом заслуги: «Ст[арший] віст[ун] Іскра за німецької окупації член юнацтва, а від так учасник УПА. За більшовицької окупації учасник УПА у функції рядового. Від 1945 р[оку] працює при обл[асному] ос[ередку] пропаганди як рисівник та маляр. Від 1946 р[оку] працює при окр[ужному] ос[ередку] пропаганди як машиніст, рисівник та різьбар, а в 1948 р[оці] являється керівником техзвена при тому ж осередку. За час своєї праці при техзвені відзначався солідністю та незвичайною працьовитістю. Скомпонував та вирізьбив кільканадцять кліш та БФ, пропогандивних плякатів, а також кілька заголовків до підпільних видань. Він же ілюстрував “Імперіялістична війна в образах” та “Неписана драма в 5-ох актах” за текстом сл[авної] п[ам’яті] Пров[ідника] Юга*»²³.

²⁰ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 73—77.

²¹ Там само. — Т. 60. — Арк. 274—275.

²² Там само.

* Левицький Микола — «Юг» («Жабко», «Жубер», «Мстислав Гарма», «Радіон»; 14.11.1914—07.10.1945). Народився в с. Молодинче Жидачівського р-ну Львівської обл. Член ОУН та її організатор на Ходорівщині. Заарештований польською поліцією (09.1933), засуджений до 3 років ув’язнення (19.03.1934). Працівник філії «Сільський господар» у Ходорові. Повітовий провідник ОУН. Директор друкарні в Ходорові (1941—1944), працівник обласної референтури пропаганди ОУН Львівщини (весна—літо 1944). Обласний, пізніше крайовий референт пропаганди Львівської області/краю (літо 1944 — 10.1945). Загинув біля с. Виспа Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. Похований у с. Підбір’я Жидачівського р-ну Львівської обл.

²³ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 73—77.

Це подання було надіслано до командування УПА. Останній ГК УПА Василь Кук — «Василь Коваль» своєю чергою подав клопотання до УГВР, яке могло мати і усну, і письмову форму. На жаль, до нашого часу воно не збереглося. 25.07.1950 р. було ухвалено постанову УГВР, а вже в наказі ч. 2/50 від 30.07.1950 р. оголошено про нагородження старшого вістуна «Іскри» Срібним хрестом заслуги. Отже, незважаючи на тяжкі умови підпілля в 1950 р. та зміну ГК УПА, від представлення до оголошення в наказі про відзначення минуло не більше 25 днів. Це свідчить про те, з якою відповідальністю ставилося командування УПА, а зокрема ГК УПА В. Кук, до своєчасного відзначення повстанців нагородами.

Звертає на себе увагу ще один документ, знайдений у ДА СБУ. Це подання до ГВШ УПА, яке склав 02.07.1948 р. невідомий повстанський командир невстановленої структури «0046»*. Тут запропоновано нагородити Срібним хрестом заслуги 9 повстанців, які діяли на теренах Коломийської округи²⁴. Всі вказані вояки, за постановою УГВР від 23.08.1948 р.²⁵ та наказом ч. 2/48 від 02.09.1948 р.²⁶, були відзначені Срібним хрестом заслуги.

В цьому поданні перші чотири повстанці були представлені до нагородження посмертно (в документі вказано дати смерті), — це Ярослав Василик — «Грім», член осередку пропаганди ОУН Коломийської округи, загинув 09.08.1946 р.; Василь Горюк — «Едвард», провідник ОУН Городенківського надрайону, загинув 06.01.1948 р.; Лепкалюк Ірина — «Леся», член осередку пропаганди ОУН Коломийської округи, референт Українського Червоного Хреста (УЧХ), загинула 03.08.1947 р.²⁷ та «Уляна» — невстановлений повсталець, зв'язкова Коломийського окружного проводу ОУН, загинула 1946 р. Водночас, отримали відзначення Срібним хрестом заслуги за життя не всі з решти п'яти повстанців (сотник Степан Слободян — «Клим», референт пропаганди Карпатського краю; «Діоген» — невстановлений повсталець, член проводу ОУН Коломийського надрайону; Палинюк Василь — «Ненаситець», районний провідник ОУН у Коломийському надрайоні; «Юрко» — невстановлений повсталець, заступник провідника ОУН Коломийського

* На нашу думку, «0046» — це криптонім Карпатського краю.

²⁴ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 61. — Арк. 71 — 71 зв.

²⁵ Там само. — Т. 60. — Арк. 263—265.

²⁶ Там само.

²⁷ Дату загибелі 03.08.1947 р. Ірини Лепкалюк — «Лесі» підтверджує звіт секретаря Станіславівського обкому КП(б)У від 16.08.1947 р. (Літопис нескореної України. — Львів, 1997. — Т. 2. — С. 315).

надрайонового проводу*»; «Зеня» — невстановлений повстанець, працівник техзвена окружного осередку пропаганди ОУН Коломийського надрайону). Відомо, що «Юрко» разом з трьома повстанцями загинув у с. Верхній Вербіж Печеніжинського району Івано-Франківської області в травні 1948 р. Тобто на день складення згаданого подання до ГВШ УПА (02.07.1948 р.) його вже не було серед живих.

Опрацювавши документи, віднайдені в архівах СБУ, можна стверджувати, що практично всі проекти до відзначення нагородами вояків УПА хоч мали різні назви, проте виконували ту саму функцію. А саме: надавали в стислому вигляді (псевдо, зашифрована посада чи місце перебування) або більш розгорнуто (додавався короткий життєпис та перелік бойових заслуг) інформацію про представленого до нагороди повстанця. Всі перелічені проекти, крім першого — «Листи до відзначень», поданої 20.09.1947 р. невстановленим командиром із псевдом «Рось», — керівництво УГВР та УПА взяло до уваги. Всі без винятку перераховані в них повстанці були відзначені згідно з постановами УГВР та наказами ГВШ УПА як Срібними хрестами заслуги, так і іншими бойовими нагородами УПА.

Аналізуючи списки нагороджених Срібним хрестом заслуги (зведено в Таблиці № 1), нам вдалося встановити, що згідно з наказами четвертого організаційно-персонального відділу ГВШ УПА цією нагородою було відзначено 150 повстанців. Нагородження перших п'яти повстанців було проведено 25.04.1945 р. (перший наказ — ч. 1/45²⁸).

Першим Лицарем у списку відзначених Срібним хрестом заслуги, згідно з цим наказом, який підписав ГК УПА Р. Шухевич, стоїть Ярослав Скаськів — «Моряк»**, провідник ОУН Львівського обласного проводу. Наступні нагороджені — Катерина Зарицька — «Калина», крайовий референт УЧХ ЗУЗ***; Петро Вірлик — «Береговий»,

* Інформація отримана від дослідника національно-визвольного руху В. Гуменюка, Львів, Україна.

²⁸ ЦДАВО України – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 28–29.

** Скаськів Ярослав — «Моряк» (1919–19.07.1944). Народився в Тернопільській обл. Студент Львівської Політехніки, крайовий провідник юнацтва ОУН Західно-Українських Земель (ЗУЗ; 1942–1944), обласний провідник ОУН Львівщини (1944). Загинув біля с. Гринів Пустомитівського р-ну Львівської обл. в бою з німецьким підрозділом.

*** Зарицька Катерина — «Калина» («Монета»; 03.11.1914–29.08.1986). Народилася в м. Коломиї Івано-Франківської обл. Донька професора математики, одружена з Михайлом Сорокою. Курінна провідниця 2-го куреня пластунок-юначок у Львові, член юнацтва ОУН (від 1930). Заарештована та суджена на Варшавському (1935), Львівському (1936) процесах у зв'язку з атентатом на міністра Броніслава

провідник ОУН Золочівської округи*²⁹; Михайло Хома — «Юрко», провідник ОУН Бережанської округи та Юрко Юрів — «Іскра», провідник ОУН Долинського проводу. Останнім у когорті Лицарів Срібного хреста заслуг, згідно з наказом ч. 3/52 від 12.10.1952 р.²⁹ за підписом ГК УПА В. Кука, опинився Олекса Присяжнюк — «Мітла»**, начальник контррозвідки КВШ УПА-«Північ», референт СБ ПЗУЗ, член крайового проводу ОУН ПЗУЗ, підполковник СБ.

Серед 150 Лицарів вдалось ідентифікувати 78 повстанців. Це становить 52%, тобто трохи більше половини від загальної кількості. Не ідентифікованими на сьогодні залишилися 72 повстанці. Така порівняно мала частка встановлених повстанців пов'язана з тим, що переважно вони мали підстаршинські і рядові військові ступені, а також це були цивільні особи, чий справжній імена знало обмежене коло повстанців.

Детальний аналіз військових ступенів показав, що серед 78 ідентифікованих повстанців 25 були старшинами. Військові ранги 53 ідентифікованих осіб не вказано, — серед них могли бути цивільні. Підстаршинський ступінь — старший вістун — мають лише троє повстанців: «Дам'ян», «Довбуш» та «Іскра»³⁰. Саме такий ступінь у «Довбуша» та «Іскри» підтверджує також «Листа учасників УПА та членів революційного підпілля, яких пропонується нагородити»³¹. Із трьох вояків, які мали ступінь старшого вістуну, вдалось ідентифікувати тільки

Перацького, засуджена на 8 і 5 років відповідно. Політичний в'язень польських тюрем (1935–1939). Політв'язень тюрми НКВД (1940–1941). В Бригідках (Львівська тюрма) народила сина (02.09.1940). З початком війни втекла з тюрми. Крайова провідниця жіночої сітки ОУН ЗУЗ (1941–1943), організатор і керівник УЧХ на ЗУЗ (1943–1947), зв'язкова ГК УПА Р. Шухевича (від 1945). У Ходорові в збройній сутичці потрапила пораненою в руки МГБ (вересень 1947). Після п'ятирічного ув'язнення в камері-одиночці в тюрмі на вул. Лонцького була засуджена на 25 років позбавлення волі. Звільнена з заборону повертатися в західні області України (22.09.1972). Померла у Львові. Перепохована у спільній могилі з чоловіком Михайлом Сорокою, чий прах привезли з Мордовії (28.09.1991).

* Вірлик Петро — «Береговий» («Їж»; ? — осінь 1944). Народився в с. Гологори Золочівського р-ну Львівської обл. Закінчив Золочівську гімназію «Рідної школи». В часи німецької окупації навчався у Львівському медичному інституті. Провідник Золочівської округи ОУН. Загинув під час облави (інформація отримана від дослідника національно-визвольного руху В. Мороза, Львів, Україна).

²⁹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 281–282.

** Присяжнюк Олекса — «Мітла» (?–24.03.1945). Народився на Волині. Керівник СБ на різних рівнях у Волинській обл. (1941–1943), член крайового проводу ОУН ПЗУЗ, нач. контррозвідки крайового військового штабу (КВШ) УПА-«Північ», референт СБ ПЗУЗ (1944–1945). Загинув на Суховерському хуторі Рівненського р-ну Рівненської обл.

³⁰ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 274–275.

³¹ Там само. — Т. 61. — Арк. 73–77.

повстанця Василя Хомутика, що мав псевдо «Іскра». Доречно припустити, що серед 72 неідентифікованих повстанців та цивільних осіб були повстанці, що мали старшинські та підстаршинські військові ранги.

Відомо, що всі військовики мали псевда, однак на цивільних це правило не поширювалося. Наприклад, у наказі ч. 1/52 від 20.06.1952 р.³², Оля Корецька (мешкала в с. Бискупичі Волинської обл.) вказана як «Оля». Отже, при відзначенні в цьому наказі її було названо на ім'я — без прізвища (цього вимагали правила суворої конспірації). Така сама ситуація, імовірно, склалася і щодо «Анни» (мешкала в с. Горянка біля Луцька). В наказі її ім'я стало псевдом, натомість прізвища встановити не вдалося.

Зауважмо, що серед Лицарів Срібного хреста заслуги є дві цивільні особи, які на час відзначення проживали у США і теж не мали псевд. Це — Лев Добрянський, голова Українського конгресового комітету Америки, професор університету та Микола Чубатий, голова Наукового товариства ім. Шевченка в США, професор університету. Для цих діячів української громади в США було зроблено виняток, адже відзначати бойовими нагородами УПА намагалися винятково тих, хто перебував у той час на землях України і боровся за її незалежність.

Серед неідентифікованих повстанців звертає на себе увагу повстанець із псевдом «Кум». Про нього відомо, що це був хорунжий — лікар старшинської школи «Олені», за національністю єврей. Керівництво УПА неодноразово пропонувало йому злегалізуватися. На це він відповів: «Я належу до категорії тих людей, що добре довго пам'ятають. Під час німецької окупації Організація виратувала мене від смерті, то чому я маю бути їй не вдячний і не помагати повстанцям будувати Україну. Я вірю, що себе не посоромлю, а вам можу не раз стати в пригоді»³³. Повстанський лікар дотримав слова. Він загинув 23.01.1946 р. в бою при нападі на шпиталь. Керівництво українського визвольного руху належним чином оцінило заслуги лікаря «Кума». Згідно з наказом ч. 1/47 від 05.06.1947 р.³⁴ йому було присуджено Срібний хрест заслуги. Він став єдиним повстанцем єврейської національності, котрий був відзначений бойовою нагородою УПА.

³² ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 279–280.

³³ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв. — Львів, 2006. — С. 81.

³⁴ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 254 — 254 зб.

При порівнянні двох наказів, а саме наказу ГВШ УПА ч. 1/52 від 20.06.1952 р.³⁵ та наказу УПА-«Північ» ч. 2/52 від 15.07.1952 р.³⁶ вдалося з'ясувати деякі неточності. В першому документі зазначено: «[...] нагороджено [...] родину Шашки, Олександрівський р[айо]н, обл[ась] Рівно», а в наказі УПА-«Північ» ч. 2/52, який з'явився на двадцять днів пізніше, вказано: «[...] нагороджено [...] родину Шпаки, Олександрівський р[айо]н, обл[ась] Рівно». Тож, можемо стверджувати, що в першому наказі зроблено друкарську помилку. Також тут допущено помилку і щодо «Щирого». Має бути — «родина Щирого» (як подано в наказі УПА-«Північ» ч. 2/52).

Серед Лицарів Срібного хреста заслуги є три повстанці, що отримали цю нагороду двічі. Це — Ярослав Дудар — «Верес» («Архип»)*, крайовий провідник ОСУЗ, сотник-політвиховник та невстановлений повстанець «Медуна», референт УЧХ. Вперше вони були відзначені згідно з наказом ч. 4/45 від 11.10.1945 р.³⁷ за підписом ГК УПА Р. Шухевича. Вдруге — згідно з наказом ч. 3/52 від 12.10.1952 р.³⁸, що був приурочений до святкування десятиріччя УПА, за підписом останнього ГК УПА В. Кука. Можливо, при складенні наказу ч. 3/52 ГК УПА В. Кукові не було відомо про наказ ч. 4/45, і це привело до повторного нагородження в святочному наказі. Подібна ситуація, можливо з тих самих причин, виникла також стосовно повстанців Василя Процюка — «Кропиви» та Миколи Свистуна — «Ясена», нагороджених Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу³⁹. Вони були двічі нагороджені згідно з тими самими наказами.

Випадає з третім двічі нагородженим повстанцем, Зеновієм Самчуком, інший. Його перше нагородження Срібним хрестом заслуги під псевдом «Шварц» відбулося згідно з наказом ч. 4/45 від 11.10.1945 р.⁴⁰.

³⁵ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 279–280.

³⁶ Наказ ч. 2/52 від 15.07.1952 р. // Особистий архів П. Содоля (Нью-Йорк, США).

* Дудар Ярослав — «Верес» («Архип»; 20.03.1915–13.12.1945). Народився в с. Карашинці Гусятинського р-ну Тернопільської обл. З родини селян. Член юнацтва ОУН (від 1931). Під час студентського з'їзду заарештований поляками (20.03.1939), звільнений (09.1939). Обласний провідник ОУН Холмицини (1940–1941). Брав участь у похідних групах ОУН під Києвом (від літа 1941). Провідник ОУН Кам'янець-Подільської області (1942). Організаційний референт проводу ОСУЗ (1943–1944), крайовий провідник ОСУЗ (від літа 1944). Загинув біля с. Романів Луцького р-ну Волинської обл.

³⁷ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 243–245.

³⁸ Там само. — Арк. 281–282.

³⁹ Манзуренко В. Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ. — С. 267–287.

⁴⁰ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 243–245.

Це був той самий наказ, за яким отримали нагороду Я. Дудар — «Верес» та «Медуна». Друге нагородження З. Самчука відбулося згідно з наказом ч. 3/48 від 23.10.1948 р.⁴¹ Тут він згаданий уже під псевдом «Александр». При нагородженні З. Самчука була порушена одна з директив, що містилася в листі, розісланому як доповнення до наказу «Про проекти підвищень і відзначень членів ОУН». У ньому зазначено, що «у внесках конечно подавати [...] псевдо, офіційно-стале, при другому заподанні внеску подавати старе псевдо, незалежно від евентуальної зміни»⁴².

Під час аналізу відомостей щодо нагородження Срібним хрестом заслуги (Таблиця № 1) було встановлено, що відзначення цією нагородою відбувалося значно частіше, ніж відзначення Золотим хрестом заслуги та Золотими хрестами бойової заслуги 1-го та 2-го класів. За сім років (від 25.04.1945 р. до 12.10.1952 р.) Срібним хрестом заслуги було нагороджено 150 повстанців. До порівняння, Золотим хрестом заслуги нагородили 31 повстанця, а Золотими хрестами бойової заслуги 1-го та 2-го класів — 40 та 32 повстанців відповідно.

За роками кількість нагороджених була такою: 1945 р. — 36 нагород, 1946 — 2, 1947 — 19, 1948 — 33, 1949 — 3, 1950 — 10, 1951 — 13, 1952 — 37. ГК УПА Р. Шухевич надав цю нагороду 93 повстанцям, а його наступник ГК В. Кук — 60.

Останнє та наймасовіше нагородження Срібним хрестом заслуги відбулося 1952 р. (нагороджено 37 повстанців). Після цього відзначення бойовими нагородами УПА ні в Україні, ні за кордоном не проводили.

Щоб мати вичерпну інформацію про формування та діяльність нагородної системи УПА, необхідно провести дослідження також щодо нагороджених Срібними хрестами бойової заслуги 1-го та 2-го класів і всіма Бронзовими хрестами. Більшість повстанців, відзначених цими нагородами, мали підстаршинські і рядові військові ступені, а також були цивільними особами, що робить їхню ідентифікацію доволі проблематичною.

Р. С. Автор буде вдячний за будь-які уточнення та доповнення до наведеної таблиці, які можна надіслати на адресу редакції.

⁴¹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 267–269.

⁴² Там само. — Т. 47. — Арк. 14 — 14 зв.

ТАБЛИЦЯ. ВІДЗНАЧЕНІ СРІБНИМ ХРЕСТОМ ЗАСЛУГИ

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
1		«Анна»	мешкала в с. Горянка біля Луцька, напевно, цивільна особа
2	Батринчук Марія	«Казка»	референт УЧХ на терені Чортківської округи*
3	Безпалко Осип	«Остап»	командир ВО «Лисоня», крайовий провідник ОУН Подільського краю
4	Бей Василь	«Улас»	крайовий провідник ОУН Подільського краю
5		«Богдан», «Семен»	керівник зв'язку проводу ПЗУЗ на схід*
6	Боднарчук Михайло	«Стеמיד»	окружний провідник ОУН Володимир-Волинського проводу, пізніше провідник ОУН Луцької округи
7		«Боровик»	член підпілля Подільського краю*
8		«Будько»	провідник ОУН Житомирської округи, пізніше Київської округи* (Східні Українські Землі)
9		«Буйний»	провідник ОУН Клеванського надрайону* ПЗУЗ
10		«Вадим», «Золотаренко»	член проводу ПЗУЗ, референт пропаганди*
11	Василик Ярослав	«Грім»	член осередку пропаганди ОУН Коломийської округи
12		«Ватра»	слідчий* СБ УПА-«Південь»
13		«Вік», «Апостол»	працівник політичного відділу УПА-«Північ», політичної референтури ОУН ПЗУЗ, політичний референт ОУН Північно-східного краю
14	Вірлик Петро**	«Береговий», «Іж»	провідник ОУН Золочівської округи
15	Волосовець Володимир	«Лаврін»	працівник політвиховного відділу УПА-«Південь»
16		«Волох»	член осередку пропаганди ОУН Бережанської округи*
17		«Волошин», «Роман»	член підпілля ОУН Самбірського надрайону*
18		«Галайда»	УПА-«Північ»
19	Галаса Василь	«Зенон»	заступник крайового провідника Закерзонського краю, пізніше крайовий провідник ОУН ПЗУЗ, член УГВР
20	Гнатюк Люба	«Біла»	керівник УЧХ ВО «Турів», провідниця жіноцтва ПЗР «Москва» (УПА-«Північ»)
21		«Гонта»	провідник ОУН Маневецького районного проводу (Волинська обл.)*
22	Горюк Василь	«Едвард»	провідник ОУН Городенківського надрайону*
23	Грабець Омелян	«Батько»	командир ВО в УПА-«Південь», провідник Вінницької області, Подільської округи «Схід»
24	Гросберг Ольга	«Степанівна»	референт УЧХ Долинського надрайону
25		«Гупало»	професор, член підпілля на теренах Житомирської та Київської областей*

Звання	УТВР	ГВШ/ГК	Джерело	№
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 279—280.	1
	06.06.1948 р.	ч. 1/48 від 12.06.1948	Там само. — Арк. 259—261.	2
майор	11.10.1952 р.	ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. — Арк. 281—282.	3
	06.06.1948 р.	ч. 1/48 від 12.06.1948	Там само. — Арк. 259—261.	4
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	5
поручник-політвиховник	16.10.1948 р.	ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 267—269.	6
	05.07.1951 р.	ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. — Арк. 276.	7
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	8
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	9
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	10
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	11
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	12
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	13
		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 26—32.	14
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 243—245.	15
	25.08.1947 р.	ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. — Арк. 255.	16
	25.07.1950 р.	ч. 2/50 від 30.07.1950	Там само. — Арк. 274—275.	17
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	18
полковник-політвиховник	07.10.1946 р.	ч. 2/46 від 10.10.1946	Там само. — Арк. 253.	19
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	20
	16.10.1948 р.	ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 267—269.	21
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	22
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	23
	30.05.1947 р.	ч. 1/47 від 05.06.1947	Там само. — Арк. 254—254 зв.	24
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	25

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
26	Голяш Григорій*	«Модест»	член проводу Подільського краю*
27		«Дам'ян»	член підпілля Львівського краю
28	Демишин Васи- лина*	«Циганка», «Уляна»	комендант УЧХ Луцької округи*
29	Дидик Галина	«Анна»	референт УЧХ Подільського краю, пізніше зв'язкова Р. Шухевича
30		«Диоген»	член проводу ОУН Коломийського надрайону*
31		«Дністровий»	провідний член підпілля Закерзонського краю*
32	Добрянський Лев*		голова УККА, професор університету, діяч української громади в США*
33		«Довбуш»	член підпілля ОУН Рогатинської округи*
34	Дудар Ярослав	«Верес», «Ар- хип»	член Проводу ОУН ПЗУЗ
35	Дякон Ярослав	«Дмитро», «Мирон»	головний референт СБ при Проводі ОУН
36	Дяченко Ми- хайло	«Боеслав», «Гомін»	референт пропаганди Станиславського, пізніше Карпатського крайового проводу
37		«Жест»	член Головного осередку пропаганди ОУН*
38		«Жмурко»	член підпілля Львівського краю*
39	Заборовець Федір	«Жен»	провідник Луцької (Волинської) округи, провідник ОУН Холмської округи (1944 р.)
40	Зарицька Кате- рина	«Калина»	крайовий референт УЧХ ЗУЗ
41	Захарський Михайло****	«Граб»	референт СБ Дубненського надрайону*, політичний референт ОУН Корецького над- району****
42	Зварич Петро	«Славко», «Яр»	шеф зв'язку ВО «Богун» УПА-«Північ»
43		«Зеня»	працівник техзвена окружного осередку пропаганди ОУН Коломийського надрайону
44		родина «Зо- лотої тітки»	мешкала в с. Сухівці Клеванського р-ну Рівненської області, цивільні особи
45		«Іван Га»	співробітник політичного осередку УПА- «Південь»
46	Іванило Ми- хайло	«Вишня», «Мирон»	провідник ОУН Рогатинської округи
47		«Кальба», «Пастушенко»	обласний провідник ОУН Полтавщини і Київщини
48		«Карась»	член осередку пропаганди Карпатського краю
49		«Кармелюк»	член господарчої референтури ОУН Ка- луської округи*
50		«Карпо», «Ми- рон»	член підпілля на теренах Житомирської та Київської областей*
51		«Катруся»	УЧХ (ПЗУЗ)
52		«Кирило»	політвиховник відділу зв'язку ГК УПА*
53	Кітляр Марія	«Устя»	провідниця УЧХ на Крем'яччині
54	Ковальчук Панас	«Залісний», «Петро»	крайовий референт СБ Західного краю «Дніпро» (ПЗУЗ)

Звання	УТВР	ГВШ/ГК	Джерело	№
	25.07.1950 р.	ч. 2/50 від 30.07.1950	Там само. — Арк. 274—275.	26
старший вістун	25.07.1950 р.	ч. 2/50 від 30.07.1950	Там само. — Арк. 274—275.	27
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	28
	22.11.1947 р.	ч. 3/47 від 05.12.1947	Там само. — Арк. 256.	29
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	30
	04.05.1949 р.	ч. 1/49 від 07.05.1949	Там само. — Арк. 270.	31
	20.10.1951 р.	ч. 2/51 від 20.10.1951	Там само. — Арк. 277—278.	32
старший вістун	25.07.1950 р.	ч. 2/50 від 30.07.1950	Там само. — Арк. 274—275.	33
сотник-політ-виховник	08.10.1945 р. 11.10.1952 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945 ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. — Арк. 243—245. Там само. — Арк. 281—282.	34
майор СБ	22.11.1947 р.	ч. 3/47 від 05.12.1947	Там само. — Арк. 256.	35
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	36
	22.11.1947 р.	ч. 3/47 від 05.12.1947	Там само. — Арк. 256.	37
	05.07.1951 р.	ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. — Арк. 276.	38
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	39
		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 26—32.	40
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 243—245.	41
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	42
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	43
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	44
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	45
	05.07.1951 р.	ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. — Арк. 276.	46
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	47
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	48
	30.05.1947 р.	ч. 1/47 від 05.06.1947	Там само. — Арк. 254 — 254 зв.	49
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	50
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	51
поручник-політвиховник	11.10.1952 р.	ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. — Арк. 281—282.	52
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	53
сотник СБ	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	54

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
55	Комар Іван*	«Олесь»	провідник ОУН Тернопільської округи*
56	Коренюк Василь	«Модест»	референт СБ та член проводу ОУН ПЗУЗ
57	Корецька Оля*	«Оля»	мешкала в с. Бискупичі Волинської області цивільна особа*
58		«Косач»	референт пропаганди ОУН Чортківської округи*
59		«Крига»	шеф СБ Берестейської округи ПЗУЗ*
60	Кріль Іван	«Зінько»	провідник ОУН Костопільського надрайону
61	Кудра Володимир	«Роман»	заступник провідника ОУН Житомирської округи* (ПЗУЗ)
62		«Кузьменко»	член осередку пропаганди ОУН Городоцької округи
63		«Кум»	лікар старшинської школи «Олені»
64	Легкий Григорій	«Борис»	провідник ОУН Коломийської округи, субреферент пропаганди Карпатського краю
65	Лепкалюк Ірина	«Леся»	член осередку пропаганди ОУН Коломийської округи
66	Лопатинський Юрій	«Калина»	заступник керівника місії УПА за кордоном
67	Лук'янчук Андрон****	«Палій», «Підкова»****	референт СБ Крем'янецького надрайону*
68	Масвський Анатолій	«Уліян», «Йовта»	референт СБ Рівненського надрайону, провідник ОУН Рівненської округи
69	Мандрика Роман	«Кремінь»	провідник ОУН Радехівського надрайону
70		«Марта II»	член референтури УЧХ Станіславівської округи*
71		«Медуна»	референт УЧХ (ПЗУЗ)
72		«Мефодій»	провідник ОУН Житомирської округи*
73		«Михайло»	керівник надрайону ОУН на Поліссі* ПЗУЗ
74	Михалевич Андрій	«Кос»	провідник ОУН Старовижівського району ПЗУЗ
75		«Мороз»	зв'язковий Житомирського окружного проводу ОУН*
76	Мостович Олена	«Верба»	організатор і керівник УЧХ на ПЗУЗ, член крайового проводу ОУН на ПЗУЗ
77	Мошанчук Василь	«Бор»	командир підвідділу ВО «Буг», провідник ОУН Городоцької округи
78		«Мручко»	член підпілля на ПЗУЗ*
79		«Н.Н.»	районовий провідник ОУН Горохівщини
80		«Надя»	друкарка і зв'язкова Головного осередку пропаганди ОУН*
81		«Оля»	санітарка УЧХ (ПЗУЗ)
82	Омельчук Дмитро	«Стародуб»	референт СБ ПСУЗ, пізніше слідчий, заступник референта СБ Північно-східного краю
83		«Орест»	референт СБ Чортківської округи*
84		«Орко»	член референтури СБ Станіславівської округи*

Звання	УГВР	ГВШ/ГК	Джерело	№
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	55
сотник СБ	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	56
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	57
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	58
	16.10.1948 р.	ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 267—269.	59
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	60
поручник	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	61
	25.08.1947 р.	ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. — Арк. 255.	62
хорунжий-лі- кар ^а	30.05.1947 р.	ч. 1/47 від 05.06.1947	Там само. — Арк. 254 — 254 зв.	63
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	64
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	65
підполковник	20.10.1951 р.	ч. 2/51 від 20.10.1951	Там само. — Арк. 277—278.	66
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	67
сотник СБ	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	68
	05.07.1951 р.	ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. — Арк. 276.	69
	06.06.1948 р.	ч. 1/48 від 12.06.1948	Там само. — Арк. 259—261.	70
	08.10.1945 р. 11.10.1952 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945 ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. — Арк. 243—245. Там само. — Арк. 281—282.	71
поручник-по- літвиховник	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	72
поручник-по- літвиховник	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	73
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	74
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	75
	11.10.1952 р.	ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. — Арк. 281—282.	76
поручник	05.07.1951 р.	ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. — Арк. 276.	77
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	78
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	79
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	80
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	81
сотник СБ	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	82
поручник СБ	05.07.1951 р.	ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. — Арк. 276.	83
	06.06.1948 р.	ч. 1/48 від 12.06.1948	Там само. — Арк. 259—261.	84

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
85		«Остап», «Стеля»	член підпілля на ПЗУЗ*
86	Палинюк Василь	«Ненаситець»	районовий провідник ОУН в Коломийському надрайоні
87		«Панас»	господарчий референт Східного краю «Одеса» ПЗУЗ*
88	Паньковець Микола	«Варнак»	референт пропаганди ОУН Ковельської округи*
89	Пасіка Богдан*	«Шах»	провідник ОУН Тернопільської округи
90		«Петро»	зв'язковий проводу Львівського краю*
91		«Петро»	робітник (?) цивільна особа*
92	Поздик (чи Поздник)*	«Євген»	референт пропаганди ОУН Подільського краю*
93	Позичанок Йосип	«Євшан», «Шугай»	член УТВР, член Головної ради ОУН
94	Польовий Федір	«Поль»	командир Старшинської школи «Олені»
95	Присяжнюк Олекса	«Мітла»	начальник контррозвідки КВШ УПА-«Північ», референт СБ, член крайового проводу ОУН ПЗУЗ
96	П'ятигорик Микола	«Віктор», «Гай»	референт СБ, провідник ОУН Берестейської округи ПЗУЗ
97		«Реня»	член підпілля ОУН Рогатинської округи*
98		«Ростислав», «Свіжий»	член підпілля на ПЗУЗ*
99	Рудий Іван	«Орлич»	організаційний референт ОУН Калуської округи
100	Савицька Галина	«Марта I»	член референтури УЧХ Станіславівської округи*
101	Савчак Василь	«Сталь», «Сокил»	провідник ОУН Буковинської округи, заступник провідника Карпатського краю
102	Сементух Василь	«Панас»	провідник ОУН Ковельської округи
103	Самчук Зеновій	«Шварц», «Александр»***	начальник організаційно-персонального відділу ШВО «Завихост» УПА-«Північ»
104		«Семен»	районовий провідник ОУН (ПЗУЗ)
105	Середа Михайло	«Шворний»	референт СБ Ковельської округи (ВО «Славута»)
106		«Сидор»	провідник ОУН Чортківського надрайону*
107		«Сірій»	провідник ОУН Сокальської округи**
108	Скаб Ярослава	«Ївга», «Варка»	референт УЧХ ВО «Заграва», пізніше референт УЧХ «Гютюнник», пізніше з'єднаних груп «44».
109	Сказінський Іларій	«Крига»	провідник ОУН Чортківської округи
110	Скаськів Ярослав	«Моряк»	провідник ОУН Львівського обласного проводу, крайовий провідник Юнацтва ЗУЗ
111		«Скит»	працівник осередку пропаганди ОУН Дрогобицької округи
112	Скуба Павло*	«Мирон»	командир куреня ВО «Турів» УПА-«Північ»*
113	Скульський Іван*	«Артем»	провідник ОУН Косівського надрайону*
114	Слободян Степан	«Клим», «Єфрем»	референт пропаганди Карпатського краю

Звання	УТВР	ГВШ/ГК	Джерело	№
	25.07.1950 р.	ч. 2/50 від 30.07.1950	Там само. — Арк. 274—275.	85
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	86
	16.10.1948 р.	ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 267—269.	87
	16.10.1948 р.	ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 267—269.	88
	25.08.1947 р.	ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. — Арк. 255.	89
	05.07.1951 р.	ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. — Арк. 276.	90
	05.07.1951 р.	ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. — Арк. 276.	91
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	92
підполковник-політвиховник	11.10.1952 р.	ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. — Арк. 281—282.	93
майор	11.10.1952 р.	ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. — Арк. 281—282.	94
підполковник СБ	11.10.1952 р.	ч. 3/52 від 12.10.1952	Там само. — Арк. 281—282.	95
поручник СБ	16.10.1948 р.	ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 267—269.	96
	25.07.1950 р.	ч. 2/50 від 30.07.1950	Там само. — Арк. 274—275.	97
	25.07.1950 р.	ч. 2/50 від 30.07.1950	Там само. — Арк. 274—275.	98
	30.05.1947 р.	ч. 1/47 від 05.06.1947	Там само. — Арк. 254—254 зв.	99
	06.06.1948 р.	ч. 1/48 від 12.06.1948	Там само. — Арк. 259—261.	100
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	101
поручник-політвиховник	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	102
поручник-політвиховник	08.10.1945 р. 16.10.1948 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945 ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 243—245. Там само. — Арк. 267—269.	103
	06.06.1948 р.	ч. 1/48 від 12.06.1948	Там само. — Арк. 259—261.	104
поручник СБ	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	105
	25.08.1947 р.	ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. — Арк. 255.	106
	25.07.1950 р.	ч. 2/50 від 30.07.1950	Там само. — Арк. 274—275.	107
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	108
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	109
		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 26—32.	110
	26.08.1949 р.	ч. 3/49 від 15.10.1949	ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 272.	111
	16.10.1948 р.	ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 267—269.	112
	30.05.1947 р.	ч. 1/47 від 05.06.1947	Там само. — Арк. 254—254 зв.	113
сотник-політвиховник	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	114

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
115		«Слюсар»	провідник Костопільської округи
116	Сорока Мирослав	«Боевір», «Птах»	особистий охоронець та зв'язковий крайового провідника ОУН ПЗУЗ Василя Галаси — «Орлана»
117	Сулик Ілько	«Рух»	зв'язковий Бережанського проводу ОУН до Подільського крайового проводу ОУН*
118	Сулятицький Мирослав	«Петро»	член референтури СБ південного надрайону на Буковині*
119		«Супрун»	працівник референтури пропаганди проводу ПЗУЗ*
120	Сушко Ігор**	«Ігор»	заступник політвиховника ВО «Буг» УПА-«Захід»**
121		«Сушко»	провідник ОУН Берестейської округи Західного краю ПЗУЗ*
122		«Тамара»	член підпілля ОУН Рогатинської округи Львівського краю
123	Тимошук Микола	«Коля», «Борис»	референт СБ Ковельської округи, слідчий СБ ПЗУЗ
124		«Титар»	шеф СБ Подільського краю*
125		«Тополя», «Обруч»	комендант УЧХ Дубненського надрайону,* провідник ОУН на Дубенщині
126		«Торчин»	член проводу ОУН Жовківського надрайону*
127		«Тур»	УПА-«Північ»
128		«Уляна»	зв'язкова Коломийського окружного проводу ОУН*
129	Федик Михайло	«Ворон»	командир Бережанського ТВ УПА, член осередку пропаганди ОУН Бережанської округи
130	Федорук Юрій	«Лемко»	провідник Генеральної округи ОУН на ОСУЗ**
131	Федун Петро	«Север», «Петро Полтава»	начальник політвиховного відділу ГВШ УПА, керівник Головного осередку пропаганди ОУН
132	Фоя Людмила	«Марія Перелесник»	член референтури пропаганди КП ПЗУЗ
133	Хасевич Ніл	«Бей», «Зот»	член референтури пропаганди КП ПЗУЗ
134		«Хвиля»	провідник ОУН Берестейської округи*
135	Хома Михайло	«Юрко», «Довбуш»	провідник ОУН Бережанської округи
136	Хомутник Василь**	«Іскра»	член підпілля ОУН Рогатинської округи*
137		«Христя»	референт УЧХ Калуського надрайону*
138		«Циган»	керівник зв'язкових ліній на Закарзонні*
139		«Чмелик»	бойовик та зв'язковий в Костопільському надрайоні Сарненської округи ОУН*
140		«Чмола»	провідник ОУН Жидачівського надрайону*
141		«Чумак»	зв'язковий проводу ПЗУЗ*
142	Чубатий Микола*		голова НТШ в США, професор університету, діяч української громади в США*

Звання	УТВР	ГВШ/ГК	Джерело	№	
поручник-політвиховник	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	115	
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	116	
	25.08.1947 р.	ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. — Арк. 255.	117	
	06.06.1948 р.	ч. 1/48 від 12.06.1948	Там само. — Арк. 259—261.	118	
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	119	
поручник-політвиховник	08.02.1946 р.	ч. 1/46 від 15.02.1946	Там само. — Арк. 251—252.	120	
	16.10.1948 р.	ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 267—269.	121	
	25.07.1950 р.	ч. 2/50 від 30.07.1950	Там само. — Арк. 274—275.	122	
поручник СБ	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	123	
сотник СБ	05.07.1951 р.	ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. — Арк. 276.	124	
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	125	
	05.07.1951 р.	ч. 1/51 від 25.07.1951	Там само. — Арк. 276.	126	
	16.10.1948 р.	ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 267—269.	127	
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	Там само. — Арк. 264—265.	128	
	25.08.1947 р.	ч. 2/47 від 02.09.1947	Там само. — Арк. 255.	129	
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	130	
	полковник-політвиховник	22.11.1947 р.	ч. 3/47 від 05.12.1947	Там само. — Арк. 256.	131
		15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	132
		06.06.1948 р.	ч. 1/48 від 12.06.1948	Там само. — Арк. 259—261.	133
16.10.1948 р.		ч. 3/48 від 23.10.1948	Там само. — Арк. 267—269.	134	
		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 26—32.	135	
старший вісун	25.07.1950 р.	ч. 2/50 від 30.07.1950	ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 274—275.	136	
	30.05.1947 р.	ч. 1/47 від 05.06.1947	Там само. — Арк. 254—254зв.	137	
	22.11.1947 р.	ч. 3/47 від 05.12.1947	Там само. — Арк. 256.	138	
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	139	
	30.05.1947 р.	ч. 1/47 від 05.06.1947	Там само. — Арк. 254—254зв.	140	
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	141	
	20.10.1951 р.	ч. 2/51 від 20.10.1951	Там само. — Арк. 277—278.	142	

№	Прізвище та ім'я	Псевдо	Посада
143		родина «Пашки», <i>можливо, родина «Шпаки»</i>	мешкала в Олександрівському р-ні, Рівненської області, цивільні особи
144	Шевчук Михайло**	«Юрко»	член підпілля ОУН Городоцької округи Львівського краю
145		«Шершень»	провідник району в надрайоні «Долина» ВО Заграва*
146	Шматко Галина	«Іва», «Волинянка»	референт УЧХ Ковельської округи УПА-«Північ»
147		«Щирий», <i>можливо, родина «Щирого»</i>	Волинь, цивільна особа
148	Юрив Юрко	«Іскра»	провідник ОУН Долинського проводу
149		«Юрко»	заступник провідника ОУН Коломийського надрайонного проводу
150	Якимчук Микола	«Данило», «Олег»	командир ВО «Турів», організаційний референт проводу ПЗУЗ, керівник зв'язку проводу ПЗУЗ

* Інформацію отримано від дослідника національно-визвольного руху П. Содоля (Нью-Йорк, США).

** Інформацію отримано від дослідника національно-визвольного руху В. Мороза (Львів, Україна).

Звання	УТВР	ГВШ/ГК	Джерело	№
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	143
	04.05.1949 р.	ч. 1/49 від 07.05.1949	Там само. — Арк. 270.	144
	30.05.1947 р.	ч. 1/47 від 05.06.1947	Там само. — Арк. 254—254 зв.	145
	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	146
	15.06.1952 р.	ч. 1/52 від 20.06.1952	Там само. — Арк. 279—280.	147
		ч. 1/45 від 25.04.1945	ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 26—32.	148
	23.08.1948 р.	ч. 2/48 від 02.09.1948	ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 264—265.	149
хорунжий	08.10.1945 р.	ч. 4/45 від 11.10.1945	Там само. — Арк. 243—245.	150

*** Інформацію отримано від дослідника національно-визвольного руху О. Вовка (Київ, Україна).

**** Інформацію отримано від дослідника національно-визвольного руху І. Марчука (Рівне, Україна).

РОМАН ГРИЦЬКІВ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920—1950-Х РР.: ПОГЛЯД З ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

22—23 вересня 2006 р. в м. Дніпропетровську відбулася наукова конференція «Український визвольний рух 1920-х—1950-х рр.: актуальні проблеми дослідження». Організаторами заходу виступили Центр досліджень визвольного руху (м. Львів), Інститут суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ) та Дніпропетровський національний університет.

Проведення всеукраїнського наукового форуму, метою якого було обговорити найрізноманітніші аспекти діяльності Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії, стало важливою та неординарною подією для Дніпропетровська. Конференція викликала жваве зацікавлення з боку науковців, громадськості та місцевих засобів масової інформації (її роботу висвітлювали усі сім дніпропетровських телеканалів та провідні періодичні видання міста).

З доповідями виступили відомі дослідники — д. і. н. Анатолій Русначенко (професор Київського педагогічного університету), к. і. н. Володимир В'ятрович (директор Центру досліджень визвольного руху), к. і. н. Олександр Іщук (співробітник Державного архіву Служби безпеки України), к. і. н. Микола Слободянюк (доцент Дніпропетровського національного університету), к. і. н. Ігор Шахрайчук (доцент Дніпропетровського національного університету), Олександр Сич (директор Центру національного відродження ім. С. Бандери), а також молоді науковці — студенти Михайло Дмитрів (Львівський національний університет ім. І. Франка), Тетяна Антонова і Дмитро Ткач (Дніпропетровський національний університет).

Під час роботи було порушено низку важливих питань історії українського визвольного руху 20—50-х рр. ХХ століття. Зокрема,

А. Русначенко проаналізував «проблему Сходу» в українській революції середини ХХ ст. На переконання історика, питання східно-українських земель посідало одне з ключових місць у політиці та ідеології ОУН. Упродовж 1940—1950-х рр. українські націоналісти виробляли програму, шукали шляхи масового залучення представників Східної України до визвольної боротьби та створення з них потужного фронту антинімецького й антирадянського опору. У процесі формування такої програми оунівці намагалися вивчити і врахувати всі особливості історичного, соціального, національного та культурного розвитку УРСР. Доповідач зробив висновок, що загалом ОУН(б) вдалося закласти надійні підвалини для розгортання українського визвольного руху на східних теренах України, проте рішуча протидія радянських каральних органів завадила завершити цей процес загальнонаціональним повстанням.

У доповіді дніпропетровського дослідника М. Слободянюка було піднято проблеми термінології, методології та історіографії досліджень «Руху Опору на Україні». Доповідач наголосив, що в сучасній історіографії Другої світової війни в Україні доконечним є прагматичний підхід до творення історичної термінології. Використання зручних та історично обґрунтованих термінів і визначень стосовно діяльності радянських партизанів, ОУН та УПА, на думку історика, допоможе суттєво полегшити висвітлення та інтерпретацію складних і неоднозначних проблем української історії. Прикладом виважених термінів є словосполучення «Рух Опору в Україні», яким досить вдало можна означити антинімецьку боротьбу радянських партизанів та українського націоналістичного підпілля.

Складній та актуальній проблемі ставлення ОУН до євреїв у 1920—1950-х рр. присвятив свою доповідь В. В'ятрович. Історик наголосив на існуванні необґрунтованого стереотипу про антисемітську спрямованість ідеології та діяльності українських націоналістів. Проаналізувавши програмні документи ОУН, а також низку історичних фактів, доповідач зробив висновок, що в умовах, коли український та єврейський народи зазнали нищення та репресій з боку радянського й нацистського тоталітарних режимів, обидві сторони, на жаль, не змогли налагодити між собою плідної співпраці. Водночас, українські націоналісти постійно застерігали своїх прихильників від участі у Голокості та наголошували на необхідності допомагати євреям урятуватися від загибелі. Яскравим прикладом

доброзичливих відносин між українськими націоналістами та євреями, на переконання дослідника, стала активна участь лікарів-євреїв у національно-визвольній боротьбі 1940—1950-х рр. Лікарі-євреї, котрі були в УПА, не лише становили надійну основу медичної опіки українського підпілля, але й показували зразки героїзму та самопожертви у боротьбі проти комуністичного людиноненавистницького режиму.

Питання військової політики Закардонних частин ОУН у 1940—1950-х рр. у своїй доповіді порушив О. Сич. Дослідник висвітлив і проаналізував кроки ОУН у сфері зовнішньої політики, розгортання та підтримки української визвольної боротьби після завершення Другої світової війни. На думку історика, станом на кінець 1950-х рр. Закардонні частини ОУН розробили концепцію загальноукраїнського протирадянського повстання, проте на заваді стало вбивство у 1959 р. Провідника ОУН Степана Бандери.

Діяльність молодіжних організацій ОУН(б) на території центральних та східних областей України у 1945—1954 рр. розглянув інший доповідач — О. Іщук. Проаналізувавши величезний масив матеріалів з Державного архіву СБУ, історик ґрунтовно висвітлив заходи українських націоналістів щодо поширення своїх ідей серед молоді східних регіонів України. Доповідач детально зупинився на створенні молодіжних структур ОУН(б) на Сході України, розглянув проблеми, пов'язані з кадровим складом, матеріальним та організаційним забезпеченням, і окреслив конкретні результати їхньої діяльності. Особливу увагу в доповіді було зосереджено на боротьбі радянських каральних органів проти учасників молодіжних структур українського підпілля. Підсумовуючи, дослідник зробив висновок про інтенсивне поширення переконань українського визвольного руху на Сході країни, — діяльність молодіжних структур ОУН створила передумови для активного розвитку дисидентського руху вже у 1950—1970-х рр.

На конференції було також озвучено декілька серйозних студентських доповідей. Зокрема, М. Дмитрів детально розглянув проблеми формування, підготовки та діяльності старшинських і підстаршинських кадрів УПА. Натомість Т. Антонова зосередилася на гендерних питаннях українського визвольного руху та проаналізувала оригінальну і зовсім не вивчену проблему «мирних і воєнних ролей» жінки в УПА. Так само не розроблене питання мотивації

вступу до лав УПА порушив ще один студент — Д. Ткач. Усім доповідям молодих науковців був притаманний творчий та новаторський спосіб інтерпретації складних проблем історії ОУН і УПА.

Поряд з історичними проблемами на конференції було також порушено низку питань соціально-політичного характеру. Саме таким питанням присвятив свою доповідь підприємець та економіст з Дніпропетровська Володимир Панченко. Він проаналізував вплив ідеології націоналізму на економіку. Базуючись на висновках авторитетних наукових інституцій та власному досвіді, доповідач підкреслив виняткову роль націоналізму для стабільного економічного розвитку та формування адекватних відповідей на виклики сучасного світу. На думку В. Панченка, прагматична політика протекціонізму (як вияв націоналізму в економіці) та розвитку нових виробництв (як необхідний чинник економічного розвитку) повинні забезпечити Україні швидке і невпинне економічне зростання.

Невимушена атмосфера дала змогу детально проаналізувати й глибоко осмислити кожну з порушених проблем. Наукова полеміка не замикалась у вузьких тематичних рамках, а спрямовувала учасників конференції до пошуку історичної істини.

Загалом, конференція у Дніпропетровську стала приємною несподіванкою. Фактично вперше у східному регіоні України вдалося провести на такому високому рівні науковий форум, присвячений складній та неоднозначній проблемі ОУН і УПА.

Конференція стала яскравим прикладом компетентного спілкування та глибокої дискусії. Під час роботи її учасникам вдалося не лише розглянути актуальні проблеми історії українського визвольного руху 1920—1950-х рр. та обмінятися досвідом, але й накреслити перспективні напрями співпраці для дослідників з усіх регіонів України. Сподіваємося, що подібні заходи відбуватимуться й надалі, сприяючи інтенсивному розвитку української історичної науки.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ВОВК Олександр — консультант Секретаріату Президента України, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

ГАВРИЛІВ Ігор — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету «Львівська політехніка».

ГРИЦЬКІВ Роман — магістр історії, науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху, молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

ДЕРЕВ'ЯНИЙ Ігор — науковий співробітник Центру досліджень визвольного руху.

ІЩУК Олександр — кандидат історичних наук, науковий співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

КОВАЛЬЧУК Михайло — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

КУЧЕРУК Олександр — директор Бібліотеки ім. О. Ольжича.

ЛУНЬО Євген — старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України.

МАНЗУРЕНКО Віталій — заступник головного редактора часопису «Однострій».

НАУМЕНКО Кім — старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

НІКОЛАЄВА Наталія — кандидат історичних наук, науковий співробітник Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

СОВА Андрій — аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І. Франка.

СТАСЮК Олександра — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Щур Юрій — науковий співробітник Запорізької обласної інспекції з охорони пам'яток історії та культури, аспірант кафедри Новітньої історії України Запорізького національного університету.

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Історія боротьби народу за визволення є основою національної ідеології кожної новопосталої держави, на ній базується формульована в період державотворення система суспільних цінностей та орієнтирів. Минуле українського народу, особливо його визвольна боротьба, протягом довгих років замовчувалося та спотворювалося завойовниками. Тому надзвичайно гострою є потреба нового, неупередженого погляду на історію визвольних змагань українців.

Апогей розвитку українського визвольного руху припадає на ХХ ст. — його найяскравішим виявом є боротьба Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії протягом 1920—1950-х рр. Проте на сьогодні діяльність цих структур залишається найменш дослідженою ділянкою в українській історіографії.

Вивчення найрізноманітніших аспектів боротьби українських повстанців за національну та соціальну свободу є головною метою Центру досліджень визвольного руху. Реалізація цієї мети передбачає виконання низки завдань:

1. Створення потужного наукового центру досліджень проблематики ОУН та УПА.

2. Координація діяльності окремих науковців.

3. Залучення до роботи нових наукових кадрів і допомога дослідникам-початківцям.

4. Популяризація тематики національно-визвольної боротьби ОУН та УПА й утвердження їхнього адекватного позитивного образу.

5. Збір і збереження документальних, усних, речових свідчень про національно-визвольну боротьбу.

На сьогодні Центр об'єднує багатьох істориків із різних куточків України та з-поза її меж. Робота ЦДВР проходить у таких напрямках:

I. Дослідницький напрям.

Відділи: 1. Архівний.

2. Музейний.

3. Польових досліджень.

II. Науковий напрям.

Відділи: 1. Науково-організаційний.

2. Редакційний.

3. Методично-бібліографічний.

III. Інформаційний напрям.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦДВР

Проведені наукові конференції:

«Третій фронт в Західній Україні. 1939—1947» (спільно з Науковим товариством ім. Т. Шевченка).

«Організація Українських Націоналістів: до 75-ліття створення»

«Боротьба народів Центральної та Східної Європи з тоталітарними режимами в ХХ ст.» (спільно із Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Кам'янець-Подільським державним університетом ім. І. Огієнка, Центром Українознавства Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Міжнародною благодійною установою Центр національного відродження ім. С. Бандери).

«До 60-тої річниці Української Головної Визвольної Ради» (спільно з Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

«Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: проблеми теорії та методології досліджень».

«Євген Коновалець на тлі доби» (спільно зі Львівською обласною державною адміністрацією).

«Український визвольний рух 1920-х — 1950-х років: актуальні проблеми дослідження» (спільно з Інститутом суспільних досліджень та Дніпропетровським національним університетом).

Виставка **«Скрижалями українських теренів»** (спільно з Молодіжним осередком вивчення руху ОУН-УПА при Києво-Могилянській академії).

ВИДАННЯ ЦДВР

Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович та В. Мороз — Львів: Видавництво «Мс», 2002. — 212 с.

Галаса В. Наше життя і боротьба. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 272 с.

Петренко Р. Слідами армії без держави. — Київ—Торонто: Українська Видавнича Спілка, 2004. — 272 с.

Чайківський Б. «Фама». Рекламна фірма Романа Шухевича. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 104 с.

Порендовський В.-І. У кігтях СТЕПЛАГУ (Кенгір 1949-1954). Спогади. — Львів: Видавництво «Сполом», 2006. — 144 с., іл.

Варшавський акт обвинувачення Степана Бандери та товаришів / Упор. М. Посівнич. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — 200 с., іл.

В'ятрович В. Ставлення ООН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — 144 с., іл.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 1 — 208 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2003. — Зб. 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. — 194 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Коло», 2004. — Зб. 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. — 304 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2005. — Зб. 4: Боротьба народів Центрально-Східної Європи проти тоталітарних режимів в ХХ столітті. — 272 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2005. — Зб. 5. — 240 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — Зб. 6. — 272 с.

Український визвольний рух. — Львів: Видавництво «Мс», 2006. — Зб. 7. — 312 с.

Український визвольний рух. — Львів, 2006. — Зб. 8. — 312 с.

4 травня 2006 року
помер

професор Володимир СТОЙКО,

член-засновник Центру досліджень визвольного руху,
редактор журналу «Ukrainian Quarterly»,
голова Фондації Українського Вільного Університету,
дійсний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка,
довголітній професор історії, автор багатьох наукових праць.

Вічна йому пам'ять!

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 8

Відповідальний редактор
Володимир В'ЯТРОВИЧ

Літературний редактор
Віктор МАРТИНЮК

Коректор
Марія-Мирослава ІЗБЕНКО

Дизайн обкладинки:
Ольга САЛО

Верстка:
Віктор МАРТИНЮК

Відповідальна за випуск
Ярина ЯСИНЕВИЧ

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.
Серія ЛВ №741
Засновник ЦДВР

Віддруковано в друкарні
ТзОВ «Дизайн-студія Папуга»